

У віснику містяться результати нових досліджень у галузі філософії та політології.
Для наукових працівників, викладачів, студентів.

В вестнике содержатся результаты новых исследований в области философии и политологии.
Для научных работников, преподавателей, студентов.

The Gerald includes the results of research in the fields of philosophy and political sciences.
For scientists, professors, students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	А.Є. Конверський, д-р філос. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Л.В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України; С.В. Руденко, канд. філос. наук, доц. (відп. секр.); В.А. Бугров, канд. філос. наук, доц.; І.С. Добронравова, д-р філос. наук, проф.; А. М. Лой, д-р філос. наук, проф.; В.І. Лубський, д-р філос. наук, проф.; М.І. Обушний, д-р політ. наук, проф.; В.І. Панченко, д-р філос. наук, проф.; М.Ю. Русин, канд. філос. наук, проф.; В.Ф. Цвих, д-р політ. наук, проф.; П.П. Шляхтун, д-р філос. наук, проф.; В.І. Ярошовець, д-р філос. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, філософський факультет ☎ (38044) 239 32 81
Затверджено	Вченою радою філософського факультету 13.12.10 (протокол № 6)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 16.12.09
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15841–4313ПР від 13.11.09
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43; ☎ (38044) 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Довгань А. О. Деякі аспекти неідентичності теорій філософського раціоналізму Н. Мальбранша та І. Канта	5
Канівець Б. А. Філософське підґрунтя концепту "виклику-і-відповіді" А. Тойнбі	8

ОНТОЛОГІЯ, ЕПІСТЕМОЛОГІЯ, ЛОГІКА

Алексюк І. А. Критична програма Стросона щодо расселівського тлумачення визначених дескрипцій	12
Ковальчук І. А. Семантика можливих світів та епістемічна логіка	16
Колотілова Н. А. Аргумент до авторитету в риториці та логіці	20
Коротун О. О. Логічний аналіз рекламного дискурсу: симбіоз підходів	23

КУЛЬТУРОЛОГІЯ ТА ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Дуцяк І. З. Світогляд сучасної української молоді	27
Живоглядова І. В. Музичне "подорожування" як засіб конститування людської почуттєвості	32
Сайтарли І. А. Еволюція сміху у системі поведінкової культури Західної Європи	35

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Мостіпан О. М. Основні підходи до визначення критеріїв та чинників ефективності виборчих систем	39
Наконечний М. В. Особливості класичного та сучасного витлумачення поняття "імперія"	42
Примуш М. В. Інформаційна революція у сучасних конфліктах	46
Семенченко Ф. Г. Ціннісний вимір політичної діяльності: теорія і практика розвитку сучасного українського суспільства	50
Сніжко А. С. Політична пропаганда як засіб взаємодії партій та суспільства	56

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ ФИЛОСОФИИ

Довгань А. О. Некоторые аспекты неидентичности теорий философского рационализма Н. Мальбранша и И. Канта	5
Канивец Б. А. Философское основание концепта "Вызова-И-Ответа" А. Тойнби	8

ОНТОЛОГИЯ, ЭПИСТЕМОЛОГИЯ, ЛОГИКА

Алексюк И. А. Критическая программа Стросона относительно расселовского толкования определения дескрипций	12
Ковальчук И. А. Семантика возможных миров и эпистемическая логика	16
Колотилова Н. А. Аргумент к авторитету в риторике и логике	20
Коротун О. О. Логический анализ рекламного дискурса: симбиоз подходов	23

КУЛЬТУРОЛОГИЯ И ФИЛОСОФСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ

Дуцяк И. З. Мировоззрение современной украинской молодежи	27
Живоглядова И. В. Музыкальное "путешествие" как способ конституирования человеческой чувственности	32
Сайтарлы И. А. Эволюция смеха в системе поведенческой культуры Западной Европы	35

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Мостипан А. Н. Основные подходы к определению критериев и параметров эффективности избирательных систем	39
Наконечный М. В. Особенности классического и современного толкования понятия "империя"	42
Примуш Н. В. Информационная революция в современных конфликтах	46
Семенченко Ф. Г. Ценностное измерение политической деятельности: теория и практика развития современного украинского общества	50
Снижко А. С. Политическая пропаганда как средство взаимодействия партий и общества	56

CONTENTS

HISTORY OF THE PHILOSOPHY

Dovgan A. Some aspects of non-identity theories of philosophical rationalism by N. Malebranche and I. Kant	5
Kanivets B. The philosophical foundation of the concept "challenge-and-response" Arnold Toynbee	8

ONTOLOGY, EPISTEMOLOGY, LOGIC

Aleksyuk I. Critical program of Strosen concerning Russell's descriptions determination interpretation.....	12
Kovalchuk I. The semantics of possible worlds and epistemic logic.....	16
Kolotilova N. Argument to authority in the rhetoric and logic.....	20
Korotun O. Logical analysis of advertising discourse: the symbiosis of approaches.....	23

CULTUROLOGY AND PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY

Dutsyak I. Outlook of modern Ukrainian youth	27
Givoglyadova I. Musical "travel" as a method of human sensuality formation	32
Sajtarly I. The evolution of laughter in the behavioral culture of Western Europe.....	35

POLITICAL SCIENCES

Mostipan O. The basic approaches to defining the criteria and parametres of the electoral systems efficiency	39
Nakonechnyy M. The features of classical and modern interpretation of the term "empire".....	42
Prymush M. The information revolution in modern conflicts.....	46
Semenchenko F. Value dimension of political activity: Theory and practice of the development of modern ukrainian society	50
Snizhko A. Political propaganda as a means of interaction between parties and society	56

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

А. О. Довгань, канд. філос. наук, доц., ТНТУ ім. Івана Пулюя

ДЕЯКІ АСПЕКТИ НЕІДЕНТИЧНОСТІ ТЕОРІЙ ФІЛОСОФСЬКОГО РАЦІОНАЛІЗМУ Н. МАЛЬБРАНША ТА І. КАНТА

На прикладі теорій філософського раціоналізму Н. Мальбранша та І. Канта обґрунтовується відсутність у середовищі філософів-раціоналістів ідентичної позиції у розгляді основних гносеологічних проблем.

Ключові слова: неідентичність, філософський раціоналізм, Н. Мальбранш, І. Кант.

На примере теорий философского рационализма Н. Мальбранша и И. Канта обосновывается отсутствие в среде философов-рационалистов идентичной позиции в рассмотрении основных гносеологических проблем.

Ключевые слова: неидентичность, философский рационализм, Н. Мальбранш, И. Кант

In the article on the theories of philosophical rationalism N. Malebranche and I. Kant is justified absent in the medium rationalist philosophers identical positions in the examination of the basic epistemological problems.

Keywords: non-identity, philosophical rationalism, N. Malebranche, I. Kant

В передмові до першого у світі видання двох лекційних курсів відомого французького філософа Франсуа Федьє перекладач хайдеггерівської праці "Буття і час" Франсуа Везен визначає перспективи фундаментальної філософії у Франції на початку ХХІ ст. У лекції, яку він прочитав перед студентами одного із французьких ліцеїв наприкінці ХХ ст. і зміст якої при нагоді став вже згаданою передмовою, звертається увага на те, що в європейській духовній культурі відбулися кардинальні зміни з тої епохи, коли національними рамками держав Західної Європи регулювались стосунки між народами на всіх рівнях і всіх аспектах. Ф. Везен досить конкретно визначає проблему, яка фіксує стан розвитку філософської думки останніх два століття у Франції і ставить питання чи існує французька філософія взагалі. "Превосходство немецких философов на протяжении двух веков таково, что заставляет задуматься в этом смысле" [1]. Тенденція розгортання західноєвропейської філософської думки останні п'ятдесят років ХХ століття свідчить, на думку Везена Ф., що "почти все существенное, достигнутое в философии за последние два века было работой немецких философов: Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель, Маркс, Ницше, Гуссерль, Хайдеггер..." [2]. Складається враження, зауважує Ф. Везен, що з кінця ХVIII ст. філософія розвивалась лише в Німеччині, і що потрібно орієнтуватись саперед на думки німецьких філософів. І Франції, Англії, Італії та й Росії не залишається ніякого вибору, як розгортати на проблемному полі своїх власних філософських досліджень ідеї німецької філософії.

Відомий сучасний німецький історик філософії Вольфганг Рьод, зображуючи різноманітність розвитку епохи Модерну наголошує, що німецька і французька філософія початку епохи Нового часу в особі, скажімо Р. Декарта, Д. Дідро формувалась під впливом філософських теорій Ф. Бекона [3].

Подібні міркування Ф. Везена і В. Рьода, цих відомих національних філософів для ситуації в сучасній філософській українській думці є симптоматичними. Бо сучасна українська філософська думка актуалізує проблему людського буття у його екзистенційно-антопологічному вимірі. Інтерес до цієї проблематики обумовлений частково поширеним прозахідним вектором суспільної трансформації України в європейське співтовариство. Іншою причиною, що обумовила зростаючий інтерес до цієї проблеми є поліваріантність пошуку подальшої перспективи українського суспільства, поява інтелектуального бажання задовольнити, наситити потребу в пришвидшеній ідентифікації соціокультурного, філософського співтовариства України із європейськими духовними цінностями у вирішенні суспільнозначимих

проблем. Крім того, підвищена зацікавленість української сучасної філософії до історико-філософської проблематики обумовлена втратою, розмиттям світоглядних орієнтирів попереднього суспільного устрою України та невизначеністю критеріїв, які лягли б в основу формування нової світоглядної парадигми інтенсифікації нашого суспільного розвитку в лоні європейської цивілізації.

Українське соціокультурне середовище проходить період усвідомлення себе новою спільнотою, яка освоює нові для себе соціокультурні цінності західноєвропейської цивілізації. Відкинувши оптимізм соціалістичної орієнтації суспільного розвитку і повернувши свій зір на суспільні ідеали західних сусідів, ми зіткнулись із парадоксальною ситуацією. Виявляється, що західноєвропейська ментальність сама шукає нові світоглядні орієнтири, які вивели б її із кризи духу, стали животворною силою і заживили "розколи душі" (А. Тойнбі), які притаманні західноєвропейській духовності в постмодерну епоху.

В контексті даної ситуації в духовній культурі західноєвропейського співавторства актуальним є усвідомлення внутрішньої інтелектуальної суперечності як між провідними філософськими течіями, так і в лоні однієї з них, періодів розвитку етнонаціональних філософій на тлі загальноєвропейського філософського континууму тих чи інших представників різних етнонаціональних спільнот.

Дослідження філософських систем епохи Нового часу можна умовно розмежувати на декілька напрямків, в яких представлені як вітчизняні, так і зарубіжні мислителі. Один напрямок містить теорії, в яких визначається статус новочасної раціоналістичної філософії як такої в історії західноєвропейської філософії.

Цей напрямок представлений декількома позиціями. Одна із них полягає в тому, що раціоналістична філософія Нового часу зіграла визначальну роль в подальшому розвитку європейської цивілізації і світової філософської культури обґрунтуванням домінанти розуму в пізнавальній та практично-перетворюючій діяльності людини. (С. С. Аверінцев, Н. С. Автономова, О. В. Білокобильський, В. І. Гусев, О. Л. Доброхотов, В. М. Денисенко, В. А. Жучков, Т. П. Кононенко, В. А. Лекторський, А. І. Лой, А. В. Мамардашвілі, Н. В. Мотрошилова, С. Т. Мелюхін, Н. С. Мудрагей, І. С. Нарський, Д. Є. Прокопов, В. А. Роменець, В. В. Соколов, В. С. Стюпін, Н. В. Хамітов, В. І. Шинкарук).

Наступна позиція пов'язана з констатацією висновків, згідно з якими раціоналізм новочасних філософів зіграв із самою європейською культурою "злий жарт" через здійснення "принципу бумеранга" – апофеоз розуму перетворив духовне життя європейців подальших століть в стан гнітючого песимізму, апатії, інфантильно-

сті та інтелектуального відчаю в осмисленні свого майбутнього. Цієї точки зору дотримуються Р. Гвардіні, М. Я. Грот, Е. Гуссерль, В. В. Зеньковський, Ф. Ніцше, М. Лосський, С. Франк.

Вищезгадані дослідники демонструють розбіжності в розумінні значимості філософських систем представників даної епохи, до якої належать Н. Мальбранш та І. Кант. Причому обидва філософи жили і творили у своїх національних державах, – перший – у Франції на початку розгортання епохи Модерну, а другий у рідній йому Пруссії XVIII ст. в час наростання буржуазного меркантилізму та прагматизму, ідеалом якого ставав капітал в грошовому еквіваленті, витісняючи поступово релігійний ідеал на периферію структури світоглядних принципів життєдіяльності тодішньої людини.

Для новочасних філософів Західної Європи принциповим було вирішення тих гносеологічних проблем, які визначали архітектоніку систем філософського знання і пізнання з есхатологічних позицій. Йдеться про схожість проблематики досліджень, пануючий стиль філософствування, тобто все те, що зорієнтоване оптимістично на досягнення філософської істини.

Епоха Нового часу багата на різні прояви гносеологічного оптимізму в осмисленні буття людини, її пізнавальної активності і здатності досягати суще. Новочасний філософський раціоналізм демонструє своїм нащадкам пізнавальний оптимізм як сутнісну суб'єктивну силу реалізації гносеологічного ідеалу. Визначення можливостей меж пізнання в Новочасну епоху на подальшу його перспективу, встановлення відносності істин, які відкрило людство, дає можливість не сприймати гносеологічний оптимізм скажімо, Р. Декарта, Г. Лейбніца і Н. Мальбранша за утопію. Гносеологічний оптимізм цих мислителів засвідчується як їх суб'єктивне співвідношення із об'єктивною реальністю і як формалізована системою категорій гносеологічні доктрини досягнення філософської істини.

Разом з тим у вітчизняній літературі практично відсутні спеціальні дослідження, в яких проводився б порівняльний аналіз ставлення представників німецького просвітництва (І. Кант) епохи Модерну до "новаторів" новочасної філософської думки, серед яких науковий статус оказіоналіста віддано Н. Мальбраншу за загальним визнанням його сучасників і який традиційно визнається в сучасній, західній і також в українській філософії.

З врахуванням актуальності визначеної проблеми сформуована мета статті: осмислити інтелектуальне відношення представника періоду розквіту епохи Модерну німецького філософа І. Канта до філософської системи пізнання Н. Мальбранша як виразника початку становлення раціоналістичної філософії цієї епохи.

Н. Мальбранш, як і Лейбніц, звертає увагу на етнонаціональні особливості суб'єктивного пізнавального відношення. Він розкриває етнічне забарвлення пізнавального акту людини на ситуації різного ставлення представників народів європейської спільноти і східної (китайської) цивілізації до сутності першопричини буття світу.

І. Кант в декількох своїх працях звертав увагу на зміст міркувань Н. Мальбранша з ряду питань, що були актуальними на той період розвитку філософії. Своє критичне ставлення до філософії Н. Мальбранша німецький мислитель продемонстрував при вирішенні проблеми морального обов'язку. В поняття природи людини І. Кант включає свободу волі та вчинків. "Если человек в моральном смысле бывает или должен быть добрым или злым, то он сам себя должен делать или сделать таким. И то и другое должно быть результатом его свободного произвола" [4]. І. Кант визнає наявність в

людині двох протилежних начал і розвиток особистості пояснює як боротьбу з причинами зла, які закладені в людській природі. Людина, на думку кенігзберського філософа, повинна розвивати в собі задатки добра і вдосконалювати себе фізично і морально. Він наголошує на соціальних чинниках прояву зла, не природних, і тим паче, не на обумовленості зла божественним діянням. В праці "Релігія в межах тільки розуму", посилаючись на Н. Мальбранша підкреслює, що тварина не може здійснювати зло, бо вона не порушує природного закону буття.

І. Кант прагне також розкрити у своєму трактаті "Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного" 1764р. особливості національних характерів, оскільки вони базуються на різному відчутті прекрасного. "Среди народов нашей части света именно итальянцы и французы, – пише філософ (німець – курсив А. Д.), – более всего отличаются чувством прекрасного, немцы же, англичане и испанцы – чувством возвышенного" [5]. І. Кант робить висновок, що притаманні людині відчуття прекрасного, благородного є наслідком вроджених природних особливостей людини (темпераменту, національності), а також виховання.

І. Кант наголошує на тому, що Н. Мальбранш не визнає наявності душі у тварин, бо вони не наділені ніякими почуттями. Дійсно Н. Мальбранш прагнув довести, що мислить духовне начало людини, не мозок, не тіло, а її нематеріальна душа. Для пояснення природного зв'язку між уявленнями душі, відбитками в мозку з одного боку, та між емоціями душі і рухом "життєвих духів" з іншого, Н. Мальбранш застосовує принцип випадкової причини – приводу. Для нього те матеріальне явище, що уявляється як істинна причина якогось явища чи події, всесібно обумовлене не безпосередньою дією Бога. Втручання Бога є істинною причиною лише прояву розумної дії людини. Чуттєва та раціональна форми відображення людиною об'єктивної реальності підпорядковані божественній активності як першопричині.

І. Кант не заперечує ролі релігії у формуванні моралі, але вважає, що мораль як така не залежить від релігії. Мораль може тільки привести до релігії. Віра в Бога "помогает нашей естественной потребности мыслить для всякой нашей деятельности в целом какую-нибудь конечную цель, оправдываемую разумом; в противном случае имелось бы препятствие для морального решения" [6]. Однак І. Кант не приймає позицію Н. Мальбранша стосовно визнання Бога єдиною активною першою причиною розгортання пізнавальних та моральних ознак людського буття. І. Кант пише, що для Бога немає потреби так вчиняти, оскільки ті індивідуальні дії субстанцій, які дають та зберігають їх буття, мають підставою взаємну та всезагальну залежність поза впливом божественної діяльності. "Так как субстанции, находящиеся в одном и том же пространстве, имеют связь друг с другом, то отсюда становится понятной взаимная зависимость их определений, а также всеобщее воздействие духов на тела, а тел – на духов" [7], бо вплив бога не завжди має особливий характер. Тут мова йде про те, що І. Кант досить скептично віднісся до мальбраншової теорії випадкових причин. Для божественної діяльності, пише І. Кант, немає потреби визначати себе згідно з обставинами, то так, то інакше. І тут немає зв'язку субстанцій за випадковими причинами Н. Мальбранша.

Свою концепцію випадкових причин Н. Мальбранш викладає у праці "Трактат про природу і благодать", що вийшла з-під пера мислителя в 1680 р. В ній філософ доводить, що "тварні істоти", тобто люди, не можуть

проявляти свою активність із самих себе. Вони цілком пасивні, а тому вони лише випадкові причини для дії божественної всемогутності і благодаті. От і виходить, що випадкові причини, їх наслідки – випадкові відношення між тілами, тілами і ідеями, між ідеями є лише частковим проявом необхідних відношень між матерією, "тварним" світом і Богом. В склад носіїв прояву випадкових причин Н. Мальбранш включив Ісуса Христа, бо початок спасительної сили і діяльності Ісуса у відношенні до світу, на його думку, також виводиться із волі і сили Бога-Отця. Саме цей аспект міркувань Н. Мальбранша про суб'єкта-носія випадкової причини – Ісуса Христа, на нашу думку став причиною серйозних критичних зауважень з боку філософської та богословської громадськості, представниками якої були Ж. Боссює¹ і А. Арно.

Проблему випадкової причини прояву того чи іншого відношення Н. Мальбранш також розглядає в невеликій за розміром, але досить важливій для нього самої праці "Бесіда одного християнського філософа з китайським філософом про Бога". В цій праці Н. Мальбранш збагачує свою концепцію випадкової причини тим, що розглядається вона у контексті компаративного аналізу християнських та китайських філософських принципів природи першоначала, буття світу, творчої ролі сутності Бога та можливостей людини досягнути божественні істини. В полеміці з китайським філософом про роль пізнання причинності Н. Мальбранш наголошує на постійній дії випадку у формуванні вражень про предмети, оскільки людина не має таких здатностей сприймати світ, які притаманні китайському ЛІ чи християнському Богу. Причина чуттєвого (тілом) сприйняття лежить за межами предмета, чи органів людського тіла і навіть душі. Розуміння причини існування речей матеріального світу дано не кожній людині, – стверджує Н. Мальбранш.

Якщо для китайського філософа цілком можливим є факт визнання душі як істинної причини всіх образів чуттєвого сприйняття матеріального світу, то, Н. Мальбранш, по-перше, заперечує суб'єктивну детермінацію чуттєвого сприйняття матеріального світу, тобто активність суб'єкта пізнання, по-друге, він заявляє, що розуміння причини існування речей матеріального світу дане не кожній людині, отже і не душі реального індивіда.

Аналіз праць Н. Мальбранша показує, що він лише намагався звернути увагу дослідників на ті гносеологічні упущення в побудові новочасних філософських систем, за якими філософи не бачили існування поряд із необхідністю і випадковістю здійснення подій в природі та житті людини. Н. Мальбранш детально розглядав природу випадку, але він підпорядковував його необхідності онтологічній як закономірності буття відношень об'єктивного світу і необхідності гносеологічній, за якою людина змушена досягати божественну благодать. Тому науково необ'єктивною є оцінка ролі Н. Мальбранша в історії філософської думки, за якою він є лише оказіоністом. Н. Мальбранш так само, як, скажімо, Г. Лейбніц, чи І. Кант, або Дж. Локк, визнавав домінуючу функцію необхідності в "організації" буття світу. У своїх працях він прагнув ліквідувати ті упущення в конструюванні світу попередниками і його сучасниками, за якими абсолютизувались принципи жорсткої детермінації подій необхідністю. У нього випадок також має право на свій прояв, але в межах прояву Божої необхідності. Необхідність у нього всезагальна, а випадок – частковість, яка суб'єктивно проявляється у свободі вчинку людини

як прояву божественної благодаті. А в таких міркуваннях засвідчуються елементи діалектизму як способу мислення Н. Мальбранша і його спроби представити в лоні ідеалістичного трактування нам діалектичність буття як загальне.

Згаданий нами метафізичний абсолютизм інтелектуальної оцінки філософських міркувань Н. Мальбранша про співвідношення метафізичної необхідності і випадковості є свідченням того існуючого радикалістичного стилю мислення серед багатьох мислителів Нового часу, який і спонукав до появи дихотомії "раціоналізм і емпіризм (сенсуалізм)".

Якщо Н. Мальбранш обмежує пізнавальні можливості розуму, по-перше невичерпною дією Бога, по-друге, біологічною природою людини, по-третє, соціальними умовами буття суб'єкта-індивіда, то І. Кант прагне вийти за межі визначеної Н. Мальбраншем обмеженості прояву пізнавальної активності людини. Він також пізнавальну свободу доповнює свободою моральною як засобу і умови здійснення процесу морального вдосконалення людини. Людина, згідно думки І. Канта, в своїй діяльності керується розумом, але сам розум необхідно розвивати так, щоб людина могла діяти на істинних критеріях влюбій пізнавальній ситуації. Його праця "Критика чистого розуму" є тим самим трактатом про метод, який вчить правильно застосовувати принципи прогресуючого пізнання. Діалектику чистого розуму І. Кант розглядає як метод навчання, роль якого дати для науки про мислення способи досягнення достовірного знання і критерії цієї достовірності.

Саме така свобода волі пізнання і до того ж морально змістовна дає можливість, згідно І. Канту, вийти остаточно за межі середньовічної схоластичної традиції визнання людини продуктом своєї власної гріховності, розкрити невичерпність гносеологічної активності людини, зорієнтувати в практичне русло нестримність людського прагнення пізнавати і перетворити науку через декілька століть у продуктивну силу суспільства. Кантівська активність розуму заперечує пасивність душі людини у концепції Н. Мальбранша. Також І. Кант ("осьова особа епохи" – А. Лой) засвідчує зміну розуміння ролі розуму людини у своєму розвитку від сприйняття його як "конденсатора" божественних істин у раціоналіста-теолога Н. Мальбранша на початку розгортання епохи Нового часу до аксіоматичного визнання за розумом статусу єдиної істинної родової сутнісної сили людини, здатної не тільки пояснити світ, але і змінити його.

Також ця епоха свідчить, що навіть в самому середовищі філософів-раціоналістів не було єдиної стабільної позиції з ряду гносеологічної проблематики філософії і на яку прагнуть не загострювати увагу сучасні представники критики домінуючої ролі розуму, інтелекту в пізнанні і яку продемонстрували мислителі раціоналістичної філософії епохи Модерну.

1. Франсуа Везен. Философия французская и философия немецкая. // Везен Ф. Философия французская и философия немецкая: Федье Ф. Воображаемое. Власть. [Пер. с фр. общ. ред. и поетов. В. В. Библихина.] – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 152 с. – С. 6; 2. Там само; 3. Вольфганг Рьод. Шлях філософії з XVII по XIX століття. [Пер. з нім. В. Терлецького та О. Ведрова.] – К.: Дух і Літера, 2009. – 388 с. – С. 33, 107; 4. Кант І. Релігія в пределах только разума. // Кант І. Трактаты и письма. – М.: 1980. – С. 291; 5. Кант І. Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного 1764. // Соч. в 6 т. – М., 1964. – Т. 2. – С. 168; 6. Кант І. Релігія в пределах только разума. // Указ. твір. – С. 263; 7. Кант І. Новое освещение первых принципов метафизического познания. 1755. // Кант, Иммануил. Сочинения в 6 т. [Под. общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1. – С. 313.

¹ Боссює Жан Б. (1627-1704) – французький теолог, займався проповідництвом і літературно-філософською критикою заради морального очищення католицької церкви.

Б. А. Канівець, асп., КНУ ім. Тараса Шевченка

ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДҐРУНТЯ КОНЦЕПТУ "ВИКЛИКУ-І-ВІДПОВІДІ" А. ТОЙНБІ

У статті здійснений аналіз філософського підґрунтя концепту "Виклику-і-Відповіді" А. Тойнбі. Визначено, що гносеологія англійського мислителя є еклектичним поєднанням емпіризму, раціоналізму й інтуїтивізму, а його онтологія – теології і "філософії життя", що має діалектичний характер.

Ключові слова: концепт "виклик-і-відповідь", філософія життя, А. Тойнбі.

В статті совершено анализ философского обоснования концепта "Вызова-и-Ответ" А. Тойнби. Определено, что гносеология английского мыслителя есть эклектическим соединением эмпиризма, рационализма и интуитивизма, а его онтология – теологии и "философии жизни", которая имеет диалектический характер.

Ключевые слова: концепт "вызов-и-ответ", философия жизни, А. Тойнби.

Carried out analysis of philosophical soil of concept of "Challenge-and-Response" A. Toynbee in this article. Certainly, that a gnosiology of the English thinker is eclectic combination of empiricism, rationalism and intuitionism, his ontology is theologies and "philosophy of life" which has dialectical character.

Keywords: concept of "Challenge-and-Response", philosophy of life, A. Toynbee.

Збільшення інтенсивності соціальних, політичних і економічних криз, зростання розриву між країнами "золотого мільярду" і країнами "третього світу" засвідчують крах ідеології суспільства споживання. Непрогнозоване технологічне зростання і прискорення темпів життя в сучасному глобалізованому світі зумовлює нівелювання загальнолюдських цінностей, поглиблення глибокої кризи у сфері духовності. Людство стоїть на порозі зміни суспільно-історичної формації й творення нової світоглядної парадигми.

У таких умовах з новою актуальністю постає проблема визначення сутності й сенсу історії, співвідношення детермінізму й свободи, рушійних сил і напрямків історичного розвитку. Перед людиною з усе більшою гостротою виникають проблеми осмислення ірраціональності власного буття, усвідомлення нікчемності своїх спроможностей, невпевненості у майбутньому; людина не може визначити своє місце не тільки в суспільстві, а й у всесвіті загалом. Відтак, актуальним стає звернення до філософсько-історичної спадщини А. Тойнбі, в якій чільне місце посідає розробка проблеми тотального домінування матеріальних цінностей над духовними у сучасному для нього суспільстві як основний "симптом" занепаду західної цивілізації; взаємозв'язку духовності й прогресивного розвитку цивілізації; засадничої ролі моралі в соціальному бутті людини.

Під час аналізу філософських засад концепції "Виклику-і-Відповіді" англійського мислителя доречно звернутись до праць представників "філософії життя": Ф. Ніцше, А. Бергсона, В. Дільтея; емпіричної філософії Нового часу, зокрема: Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка, Дж. Берклі, Д. Юма; дослідників проблем філософії історії: О. Шпенглера, Т. Карлейля. Також заслуговують на увагу й праці вітчизняних і зарубіжних дослідників творчості А. Тойнбі, зокрема К. Поппера, Х. Ортеги-і-Гассета, П. Сорокіна, В. Уколової, Г. Чеснокова, В. Косміна та інших.

У філософії історії А. Тойнбі певною мірою поєдналися ідеї англійського емпіризму, діалектичні мотиви філософії німецького просвітництва й ірраціоналізм XIX століття. Проте більшість дослідників звертає увагу переважно на ірраціоналістські мотиви творчості англійського мислителя, недостатньо приділяючи увагу емпіричним і діалектичним аспектам концепції "Виклику-і-Відповіді". З цього приводу російський дослідник Г. Чесноков влучно зауважив: "Тим не менш і сьогодні ми є свідками того, що методологію філософсько-історичної концепції А. Тойнбі наші автори намагаються шукати в чому завгодно, але тільки не в традиційному англійському емпіризмі [1]. Такий стан справ певною мірою обґрунтований домінуванням у філософії історії англійського мислителя саме ірраціоналізму, неодноразовими посиланнями у його працях на представників "філософії життя".

Але, на наш погляд, для адекватного розкриття будь-якої концепції є необхідним аналіз усіх її контекстів. Так, наприклад, неможливо зрозуміти витоки концепції А. Шопенгауера, аналізуючи лише сенсуалізм Нового часу й Просвітництва і філософію І. Канта. Необхідно звернутись ще й до давньоіндійської філософії, праць Платона тощо. Загалом, людина зазнає впливу усіх ідей, з якими вона ознайомлюється: і тих, які вона підтримує, і тих, які вона не підтримує. На основі ідей, які людина підтримує, постає основа певної концепції, однак ці ідеї навряд чи зумовлюють появу чогось якісно нового. У такому контексті унікальність процесу творчості полягає в мірі поєднання різних ідей. Постає питання: звідки беруться нові ідеї? Відповідь ми схильні шукати в запереченні. Неможливо уявити ідею небожественного походження світу без заперечення ідеї його божественного походження, яка історично склалась раніше. Так, давньогрецькі філософи розмірковували над "першопочатком" сущого, бо заперечували виникнення світу з нічого. Таким чином, поряд з аналізом ірраціонального підґрунтя концепції "Виклику-і-Відповіді" А. Тойнбі необхідно звернутись до аналізу емпіричних і діалектичних мотивів творчості англійського мислителя.

А. Тойнбі поєднав в своїй методології філософсько-історичного дослідження традиційний англійський емпіризм, елементи раціоналізму і інтуїтивізму. Загалом, усю теоретичну конструкцію філософії історії він намагався створити на основі історичної емпірії, вказуючи, що його відрізняє від О. Шпенглера підтримка емпіризму. Він виходить з первинності фактів над їх синтезом, але не абсолютизує "збирання" фактів, оскільки вважає, що їх повинно бути стільки, скільки потрібно для побудови певної теорії.

А. Тойнбі критикує сучасних йому істориків, які займаються переважно нарощенням фактажу без його аналізу. Для нього важливі не стільки факти самі по собі, скільки їх практична значущість, те, що на їх основі можна збудувати. Така постановка проблеми нагадує шляхи пізнання Ф. Бекона, який вважав, що тільки накопичення фактів без їх синтезу і аналізу (шлях мурахи, яка постійно збирає) і чиста рефлексія (шлях павука, який постійно плете з себе павутиння) є недостатніми. На противагу такому підходу до пізнання він наводить приклад бджоли, яка збирає матеріал з квіток і розподіляє його за своїми здібностями, зауважуючи, що це і є справжня справа філософії. На думку Ф. Бекона, філософія не ґрунтується тільки на силі розуму, але й не залишає недоторканим експериментальний матеріал – вона змінює і переробляє його в розумі [2]. Подібний підхід англійський мислитель застосовує до історичного пізнання. Він, збираючи історичний матеріал (факти), обґрунтовує на його основі теоретичну конструкцію, що, до речі, зближує його з раціоналізмом. Адже стилістика "До-

слідження історії" вказує на те, що не теорія будується на основі фактів, а матеріал є підтвердженням задуму.

Т. Гоббс вказував на визначну роль у пізнанні порівняння, поєднання і поділу, він назвав їх основними операціями розуму. Одним з основних методів синтезу історичної емпірії в А. Тойнбі постає порівняльний аналіз (власне його можна вважати засновником методу порівняльного аналізу цивілізацій). Усі факти й явища історії він постійно поєднує і поділяє. Так він поділяє людство на цивілізації, одночасно об'єднуючи локальні держави в суспільства. Але його емпіризм не є класичним у розумінні Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка та інших. В емпіризмі А. Тойнбі синтез, хоча й ґрунтується на аналізі, але значно домінує над ним, що є характерною рисою раціоналізму. Також, у контексті аналізу суспільства англійський мислитель підкреслює ґносеологічну установку на те, що частина може бути повністю зрозуміла лише в межах цілого, певні події з історії національної держави не можуть адекватно розглядатись без звернення до історії всього суспільства. Постає необхідність наявності певної моделі для розгляду конкретних фактів, що будуть тільки підтверджувати наявну модель.

Така постановка проблеми нагадує вчення Т. Куна, який зазначав, що "зріла наука" завжди розвивається в межах певної парадигми, яка береться апіорі, а науковці в основному займаються доказом постулатів цієї парадигми [3].

Також методологія філософії історії А. Тойнбі перебувала під впливом інтуїтивізму. По-перше, безперечним є факт, що філософсько-історична система англійського мислителя зазнала значного впливу філософії А. Бергсона, на якого А. Тойнбі неодноразово посиляється в своєму "Дослідженні історії". До того ж для А. Тойнбі як релігійного мислителя Бог не може бути досягнений розумом, він може відкритись лише у прозорині, "творчому пориві". Щодо поняття "істина", то в англійського мислителя вона поділяється на природну і божественну. Природна істина хоча й походить від Бога, але вона знаходиться в межах здатності людського розуміння. Натомість божественна істина не може бути досягнута розумом. По-друге, витоки інтуїтивізму А. Тойнбі можна шукати у вченні Дж. Локка про найбільшу достовірність інтуїції.

На нашу думку основу інтуїтивізму А. Тойнбі заклало релігійне розуміння істини як божественного одкровення. Теоретичне обґрунтування інтуїтивізму англійського мислителя відбулось на основі знайомства з ідеями Дж. Локка і А. Бергсона. Варто зазначити, що деякі дослідники автора "Дослідження історії" не вважають його інтуїтивістом у класичному розумінні. Так, відомий російський історик В. Уколова зазначає: "Так що ж, А. Тойнбі – прихильник інтуїтивізму? Якщо так, то не у звичному для нас сенсі, а в тому ж сенсі, в якому ним був Аврелій Августин, творець європейської, християнської філософії історії, в основу якої був закладений оригінальний метод раціоналістичного інтуїтивізму, використаний згодом і такими великими філософами-систематизаторами, як Фома Аквінський чи Г. Гегель, хоча їх більш звично відносять до раціоналістів..." [4]. Ми схильні не погодитись із такою позицією В. Уколової.

По-перше, в середньовічній філософії стверджувався примат віри над розумом, інтуїтивного рівня пізнання істини над раціональним. У такому контексті ми згодні з тезою Г. Чеснокова: "Спроби представити філософію історії А. Тойнбі як результат впливу на нього релігійних філософів минулого типу, скажімо, Августина Блаженного, позбавлені підстав" [5]. Англійський мислитель безперечно зазнав певного впливу представників філософії патристики і схоластики, проте зводити його кон-

цепцію до середньовічної теології недоречно. Так, А. Августин був детерміністом, тоді як А. Тойнбі не детермініст. Щодо Г. Гегеля, то його приналежність до інтуїтивістів ще більш суперечлива, його філософська концепція загальноновизнано вважається логічним раціоналізмом. На наш погляд, якщо англійський мислитель і зазнав впливу ідей Г. Гегеля, то переважно у сфері діалектики. Він здійснив щось подібне до К. Маркса. К. Маркс переніс діалектику Г. Гегеля з ідеалізму в матеріалізм, А. Тойнбі – з раціоналізму в ірраціоналізм.

Окрім інтуїтивізму, в філософії історії англійського мислителя чітко простежуються й елементи супранатуралізму. Це стосується насамперед висновків, згідно з якими міф – це "інтуїтивна форма розуміння і втілення універсальних істин" [6] і ролі у пізнанні й творчості божественного одкровення.

Важливим аспектом філософії історії А. Тойнбі є її діалектична спрямованість. Для її визначення необхідно коротко провести аналіз дії принципів діалектики Г. Гегеля в його філософсько-історичній концепції англійського мислителя.

Принцип боротьби і єдності протилежностей має засадниче значення для розуміння філософії історії А. Тойнбі. Адже увесь розвиток в філософсько-історичній концепції англійського мислителя постає як боротьба протилежностей, боротьба динаміки і статичності – Інь і Ян за термінологією А. Тойнбі. У більш універсальному онтологічному аспекті це простежується у боротьбі Добра і Зла, життя і смерті.

Принцип взаємного переходу кількісних і якісних змін простежується у серії "викликів", які постійно постають перед суспільством. Так, збільшення кількості "викликів", на які були надані "відповіді", може призвести до виникнення абсолютно нової суспільної якості, наприклад, цивілізації або "вищої релігії".

Натомість постановка проблеми розвитку в концепції "Виклику-і-Відповіді" дуже нагадує принцип заперечення заперечення. Так, за А. Тойнбі, процес розвитку можна диференціювати на ряд етапів: 1) стан статичності; 2) "виклик", що якісно перетворює зовнішнє чи внутрішнє середовище; 3) "відповідь", яка призводить до нових якісних змін; 4) якісно новий стан статичності; 5) "виклик" і так далі. В цілому цей ряд вкладається в гегелівську тезу – антитезу – синтез. Однак, згідно з А. Тойнбі синтез у розвитку цивілізації може і не настати, бо на "виклик" не обов'язково має бути надана "відповідь".

Великий вплив на формування ідей А. Тойнбі мала "філософія життя". Як зазначав Е. Петренко: "Філософські симпатії А. Тойнбі зумовлені ідеями такого своєрідного філософського напрямку, як "філософія життя", представленого в своєму класичному варіанті працями Ф. Ніцше, В. Дільтея, А. Бергсона, О. Шпенглера, а також ідеями їх попередників (Г. Гердера, І. Гете, Ф. Шеллінга, А. Шопенгауера і інших)" [7]. Англійський мислитель так само як і представники "філософії життя" виділяє життя в самостійну сферу буття, характеризуючи буття загалом і особливо історичне, як прояв інстинктів і волі до життя. Всесвіт постає для А. Тойнбі цілісністю з відчуттям присутності життя.

Така цілісність (космос в термінології англійського мислителя) є ієрархією форм буття, від найвищої – Бога, через людину й інші різноманітні прояви життя і до нижчих неорганічних форм. Усі ці рівні буття перебувають у безпосередній чи опосередкованій універсальній взаємодії, змінюючи тим самим усю космічну цілісність. Таким чином стверджується взаємозалежність мікро- і макрокосму, здатність мікркосму впливати на усю реальність. Виходячи з таких настанов, А. Тойнбі розуміє буття загалом і історичне буття як його частину не як однолі-

нийний процес сходження від нижчих до вищих форм буття, а як прояв "інстинктів і спрямувань життя – вищого творчого початку буття" [8]. Атрибутивними характеристиками життя і усіх його проявів є цілісність, динамізм, альтернативність і поліваріантність розвитку. Слід зазначити, що історичні суспільства, на думку А. Тойнбі, не є біологічним організмом в розумінні О. Шпенглера, вони є цілісністю, яка складається з живих людей.

З вищесказаного випливає протиставлення органічного і неорганічного, живого і мертвого в розумінні онтологічної сфери А. Тойнбі. В історії це проявляється у протиставленні первісних суспільств ("примітивних" за термінологією А. Тойнбі) і цивілізацій, як статичних і динамічних утворень. "Примітивні суспільства, таким чином, стають "мертвими", або точніше "не народженими" – "життєвий порив" ще не "вдихнув" у них життя. У такому контексті на творчість А. Тойнбі відчувається значний вплив філософії А. Бергсона, який протиставляв "живу" і "мертву" матерію, "відкриті" і "закриті" суспільства. Але, на відміну від французького мислителя, А. Тойнбі сприймає ідеї супранатуралізму, визнає життєвість духовної субстанції і божественного призначення людини і суспільства.

Бог мислиться А. Тойнбі біоморфно, як абсолютна творча особистість. Оскільки Бог є особистістю, хоча й абсолютною, він потребує самореалізації. Такою самореалізацією постає створення космосу (в античному, а не сучасному астрономічному розумінні), основним атрибутом якого є цілісність, через що зміна будь-якого елемента цієї цілісності призводить до якісних змін в самому цілому. Ці зміни характеризуються ірраціональністю і тому є непередбачуваними. На цій основі виникає парадокс – створивши колосальну теоретичну систему, яка має слугувати для прогнозування можливих варіантів подальшого розвитку, А. Тойнбі вказує на непередбачуваність самого розвитку.

Важливе місце в історико-філософській концепції англійського мислителя займає поняття "поля". Загалом, це поняття набуло значного поширення в кінці XIX століття, зокрема воно відігравало значну роль в неовіталізмі, гештальтпсихології, антропології М. Шелера, філософії культури В. Дільтея тощо.

Англійський мислитель вводить поняття "поля", припускаючи, що воно покриває як різноманіття усіх дій, явищ, процесів, характерних для цієї предметності, так і різноманіття значень, що уніфікуються в деякому понятті. Відбувається онтологізація поняття "поле": тільки через взаємодію полів розкривається творчий потенціал життя; явище, процес, річ, поняття, ідея, теорія, позбавлені поля, втрачають статус сенсу і значення, виявляються виключеними з історичного континууму цієї культурної цілісності [9]. Інтелігібельним полем історичного дослідження А. Тойнбі називає утворення, котре є "не національною державою і, з іншої сторони, не людство в цілому, а деяка група людей яку ми назвали суспільством" [10]. Усі суспільства англійський мислитель поділяє на дві великі групи: "примітивні" (первісні) і "цивілізацій". Якщо не брати зовнішніх відмінностей (кількість, тривалість життя, просторові характеристики тощо), то єдиною сутнісною відмінністю між ними є направленість мімезису. У примітивних суспільствах мімезис направлений на традицію, звичку, старше покоління; в цивілізаціях – на творчі особистості, на майбутнє. На цій підставі, примітивні суспільства є статичними утвореннями, тоді як цивілізації – динамічними.

У такому контексті важливим є те, що таке протиставлення динамічних і статичних суспільств, не має у А. Тойнбі, на відміну від протиставлення "динамічної" і "статичної" моралі А. Бергсона, абсолютного характеру.

На його думку у статичному стані перебувала і більшість цивілізацій у певні періоди свого життя, а будь-які примітивні суспільства спочатку були динамічними утвореннями. Таким чином, англійський мислитель підкреслює первинність динамічного стану, сам процес генези є динамічною дією в контексті історичного розвитку, народження людини також динамічна дія. Будь-яке суспільство, як і будь-яка людина, виникнувши, отримують "життєвий порив" і тому є динамічними утвореннями, і лише з часом – внаслідок втрати здатності до творчості – вони можуть перейти у статичний стан.

У контексті "філософії життя", особливо творчості А. Бергсона, А. Тойнбі вирішує проблему співвідношення "індивід – суспільство". Він критикує два "крайні" підходи до вирішення зазначеної проблеми. Перший з них полягає в тому, що індивід є реальністю, яка може існувати і пізнаватись сама по собі, а суспільство є сукупністю атомарних автономних індивідів, взаємодія яких і творить його. Згідно із другою точкою зору – реальністю є суспільство, а не індивід. Суспільство є інтелігібельне ціле, тоді як індивід лише частина цього цілого, яка не здатна існувати і пізнаватись без тієї соціальної системи, в якій він знаходиться. Англійський мислитель зазначає, що суспільство – це не просто сума автономних індивідів. Однак і воно не може розглядатись, як тотальна дійсність. "Суспільство є продуктом відношень між індивідами, і ці відношення виникають через перетин їх індивідуальних полів дії. Цей перетин поєднує індивідуальні поля в єдиному спільному інтересі, і цей спільний інтерес є тим, що ми називаємо суспільством" [11]. Таким чином, суспільство постає перед нами перетином "полів дії" окремих індивідів, стає цілісністю завдяки наявності спільного інтересу.

А. Тойнбі надає принципового значення тиску окремих індивідів на суспільство в цілому. Не поле дії, не перетин багатьох полів дії є джерелом дії, а саме індивіди. Так, наприклад, простір сам по собі не може здійснювати будь-які дії, він є полем дії енергії, атомів, частиць і так далі. Так само і суспільство є посередником (полем дії) між окремими індивідами, завдяки якому вони можуть взаємодіяти. Відтак, творцями історії стають індивіди, а не суспільства.

В такому контексті важливого значення набуває концепція елітаризму англійського мислителя. На його думку, історію творять не усі індивіди, наявні в конкретному суспільстві, а лише їх невелика частина. Тут він посиляється на авторитет А. Бергсона: "Ми не віримо в несвідоме в історії; великі несвідомі приховані течії думки, про які так багато було сказано, були викликані тим, що маси людей були захоплені одним чи декількома індивідами... Марно стверджувати, що [соціальний прогрес] відбувається поступово, завдяки духовному стану суспільства на певному етапі його історії. В дійсності він є ривком, який має місце лише тоді, коли суспільство вирішує здійснити експеримент; це значить, що суспільство повинно дозволити переконати себе чи, як найменш, дозволити збудити себе; і це збудження завжди робиться кимось" [12].

Для характеристики таких індивідів А. Тойнбі запозичує в Ф. Ніцше термін "надлюдина" [13], але ці індивіди не є "надлюдьми" в розумінні Ф. Ніцше. "Надлюдину" Ф. Ніцше і "надлюдину" А. Тойнбі об'єднує те, що вони значно перевищують середньостатистичну людину за своїм творчим потенціалом. Розбіжність у змісті поняття "надлюдини" випливає вже з аксіологічних установок зазначених мислителів. Англійський мислитель є моралістом, тоді як німецький переконаний у імморалізмі природи і життя, А. Тойнбі надзвичайно близький до християнського гуманізму, тоді як Ф. Ніцше "антихристиянин",

який створює новий "антихристиянський" гуманізм. Призначенням "надлюдини" в німецького мислителя є нескінченне самовдосконалення, вона не звертає увагу на інших, їй вони не потрібні – "завжди один і один – це дасть з часом двоє" [14], вона абсолютно самодостатня в своїй нескінченній творчій потенції. Для англійського мислителя навпаки, призначення "надлюдини" – надання ефективних і адекватних "відповідей" на "виклики" історії, які постають перед суспільством, його перетворення відповідно до умов продиктованих "викликом" і за допомогою своєї сили духу максимальне наближення усіх представників суспільства до свого духовно рівня, "надлюдина" А. Тойнбі є "службою" "простих" людей.

Тому для уточнення англійський мислитель застосує поняття "великі містики" і "творчі генії", посилячись на А. Бергсона: "Надавши людині моральну організацію, необхідну їй для життя в групі, природа, імовірно, зробила для біологічного виду усе, що могла. Але, подібно до того, як знаходились геніальні люди, що розширювали грані розуму і тим самим індивідам іноді надавалося набагато більше, ніж можна було одразу дати виду, так з'являлись і особливо обдаровані душі, які відчували себе спорідненими з усіма душами, і замість того, щоб залишатись в рамках групи і обмежуватись солідарністю, встановленою природою, в любовному пориві спрямовувалися до людства в цілому. Поява кожного з них було немов би творінням нового виду, який складається з одного-єдиного індивіду... Душа великого містика не зупиняється на екстазі, як на кінцевій точці подорожі. Це відпочиває..., але як при зупинці, коли машина відпочиває під парами; рух продовжується... Великий містик відчув, що істина тече в нього з свого джерела як діюча сила... її шлях такий самий, що і у життєвого пориву; вона і є сам цей порив, повністю переданий особливо обдарованим особистостям, які, в свою чергу, хотіли б повідомити його усьому людству і шляхом реалізованого протиріччя перетворити в творче зусилля ту ж створену річ, якою є біологічний вид, зробити рухом те, що, за змістом, є зупинкою" [15]. Отже, творити здатні лише окремі особистості з надзвичайно великим творчим потенціалом, які осяяні "життєвим поривом"; саме завдяки їм відбуваються певні позитивні зміни, без їх існування будь-яке суспільство чекає загибелі, вони є "пастухами" більшості. Цікаво, що подібні думки про роль особистості в історії знаходимо у працях шотландського мислителя Т. Карлейля, який увесь прогрес людства зводив до діяльності видатних історичних особистостей – "героїв" [16].

Своєрідним є погляд А. Тойнбі на процес творіння: на відміну від середньовічних теологів (Аврелія Августина, Фоми Аквінського та інших), він вважає, що творчість Бога не закінчується створенням світу і людини, Бог творить вічно, бо творчість складає його сутність. Виникає проблема, зміст якої полягає в тому, що творчість можлива лише через недосконалість створеного, а Бог, як абсолют, не може створювати недосконале.

Англійський мислитель вирішує її за допомогою образу Диявола, який начебто весь час намагається зруйнувати божественну досконалість, але цим лише відкриває Богу шлях для створення ще більшої досконалості.

Таким чином філософське підґрунтя концепту "Виклику-і-Відповіді" А. Тойнбі є еклектичне поєднання теології і "філософії життя", емпіризму і раціоналізму, раціоналізму і ірраціоналізму, детермінізму і свободи, циклізму і прогресизму.

Світогляд А. Тойнбі має також глибоко діалектичний характер, що в його онтології проявляється у розумінні всесвіту як процесу вічного становлення; в філософській антропології – через розуміння людини як боротьби і тотожності протилежностей матеріального і духовного початків; в аксіології – у визнанні нескінченності боротьби добра і зла; в філософії історії – в дії концепту "Виклику-і-Відповіді" тощо.

В філософських поглядах англійського мислителя простежується онтологізація моралі, надання таким аксіологічним поняттям як добро, зло, егоцентризм, любов тощо статусу принципів світобудови.

До особливостей філософських переконань автора "Дослідження історії" слід віднести намагання уникати крайніх шляхів вирішення проблем, що простежується в постійному коливанні А. Тойнбі між прямо протилежними підходами, намаганні знайти "золоту середину". Так він критикує як повне розчинення індивіду у суспільстві, так і його абсолютну незалежність від соціуму; заперечує стадіально-унітарний підхід до історичного розвитку разом з тим критикує циклізм О. Шпенглера; критикує детермінізм, але і не проголошує абсолютну свободу особистості, зазначаючи, що детермінації є але ми у силах змінити сферу їх дії використовуючи на свою користь.

1. Тойнби А. Постигание истории // Социальная теория и современность. – М.: Луч, 1993. – № 6. – 152 с. – С. 37; 2. Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х т. [Пер. с англ., сост., общ. ред. Суботина А.]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Мысль, 1977. – (Философское наследие) – С. 555-57; 3. Кун Т. Структура научных революций [Пер. с англ. Налетова И.]. – М.: АСТ: МОСКВА, 2009. 317 с. – (Philosophy); 4. Тойнби А. Постигание истории [Пер. с англ. Жаркова Е.]. – М.: Айрис-пресс, 2008. – 640 с. – (Библиотека истории и культуры). – С. 9; 5. Тойнби А. Постигание истории // Указ. твір. – С. 41-42; 6. Тойнби А. Исследование истории: В 3 т. – Т.1 [Пер. с англ., вступ. статья и комментарии Кожурин К.]. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та: "Издательство Олега Абышко", 2006. – 408 с. – С. 349; 7. Тойнби А. Постигание истории // Указ. твір. – С. 44; 8. Там само; 9. Там само. – С. 45-46; 10. Тойнби А. Исследование истории // Указ. твір. – С. 49; 11. Там само. – С. 337; 12. Там само. – С. 337-338; 13. Див.: Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей [Пер. с нем. Е. Герцык и др.]. – М.: Культурная Революция, 2005. – 880 с.; Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: Сочинения. [Пер. с нем.] – М.: Изд-во Эксмо; Харьков: Изд-во Фолио, 2006. – 848 с. – (Антология мысли); 14. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Указ. твір. – С. 336; 15. Бергсон А. Два источника морали и религии [Пер. с фр. Гофман А.]. – М.: "Канон", 1994. – 384 с. – (История философии в памятниках). – С. 102, 284-253; 16. Див.: Карлейль Т. История Французской революции [Пер. с англ. Дубровина Ю. и Мельникова Е.]. – М.: Мысль, 1991. – 575 [1] с., [48] л. ил.; Карлейль Т. Теперь и прежде [Сост., подгот. текста и примеч. Медведева Р.]. – М.: Республика, 1994. – 415 с. – (Б-ка этической мысли).

Надійшла до редколегії 15.11.2010 р.

ОНТОЛОГІЯ, ЕПІСТЕМОЛОГІЯ, ЛОГІКА

І. А. Алексюк, канд. філос. наук, доц., КНУ ім. Тараса Шевченка

КРИТИЧНА ПРОГРАМА СТРОСОНА ЩОДО РАССЕЛІВСЬКОГО ТЛУМАЧЕННЯ
ВИЗНАЧЕНИХ ДЕСКРИПЦІЙ

Пропонується аналіз критичної програми Стросона щодо тлумачення Расселом висловлювань із визначеними дескрипціями.

Ключові слова: філософія мови, визначені дескрипції, Стросон, Рассел, пресупозиції.

Представлен анализ критической программы Стросона относительно толкования Расселом высказываний с определенными дескрипциями.

Ключевые слова: философия языка, определенные дескрипции, Стросон, Рассел, пресуппозиции.

The analysis of the strawsonian attack on Russell's treatment of definite descriptions is undertaken.

Keywords: philosophy of language, definite descriptions, Strawson, Russell, presupposition.

Мета статті – з'ясування сутності критичної стратегії Стросона [1]. Завдання статті – виявлення специфіки тез критичної програми Стросона; з'ясування сили залучених аргументів; демонстрація деяких сучасних продовжень дослідницької програми Стросона. Актуальність теми зумовлена величезним продуктивним впливом, що мають стросонівська критика і отримані в результаті такої критики результати на сучасні розвідки у царині західної філософії мови загалом і дослідження явища дескрипцій зокрема [2].

Згідно із Расселом [3] визначені дескрипції (ВД) (вирази на кшталт *the-so-and-so*, *the F*) – наприклад: *теперішній король Франції*; *той, що в скелі сидить*; *найвища гора планети Земля*; *той, що греблі рве*; *найшвидший спринтер*, – є різновидом граматичної ілюзії. Якщо проникнемо під граматичну форму речень, що містять ВД і досягнемо їх "справжніх логічних форм", то на цьому рівні ВД не виявимо. За Расселом: ВД не є референційними виразами; є неповними символами; ізолювано не мають значення; контекстуально визначаються; за відповідного аналізу зникають (усуваються); кванторно виражаються; звичайні власні імена є "переодягненими" ВД. Надзвичайна популярність теорії ВД Рассела серед філософів і логіків зумовлюється, зокрема, спроможністю вирішувати низку логічних загадок, пов'язаних із твердженнями тотожності, твердженнями із пропозиційними установками, твердженнями із "пустими" дескрипціями (включно із заперечними твердженнями існування), а також спроможністю адекватно оцінювати очевидно правильні, але проблемні з точки зору звичної символізації, міркування. Стросон вбачав низку серйозних проблем, наявних у расселівському аналізі дескрипцій. В цілому вважав теорію Рассела катастрофічною і пропонував повномасштабну її критику.

Напрямами стросонівської критики теорії ВД Рассела є: проблема неповних (incomplete) дескрипцій; розрізнення між реченнями (чи виразами) та їх вживаннями (промовляннями); проблема вимог до статусу осмисленості промовлянь; пошуки критерію іншого виду, аніж расселівське логічне слідування, для успішного промовляння речення мовцем за певних обставин.

Проблема неповних (incomplete) дескрипцій. Стросон вважає, що промовляння речень форми *The F is G* можуть бути істинними, навіть за відсутності унікального *F*. Дивно стверджувати, що кожного разу, коли мовець вживає ВД, він стверджує унікальність існування об'єкту. Коли промовляємо речення: *Дитина кричить*; *Чайник кипить*; *Лампочка перегоріла*; *Стіл завалений книгами*, то не маємо на увазі, що існує лише одна дитина, лише один чайник, лише одна лампочка, або лише один стіл у світі. Мовець, вживаючи ВД, радше вказує на окрему дитину (чайник, лампочку, стіл), аніж стверджує її унікальність. Для того, аби показати, на

який саме окремий об'єкт ми вказуємо, покладаємось на контекст або обставини промовляння. Вказування на окремішність не можна "розчиняти" у ствердженні унікальності. Це – два різні акти. Расселівський аналіз речення *Стіл завалений книгами* (*The table is covered with books*) мусив би бути таким: існує точно один (унікальний) стіл, який завалений книгами. У промовлянні цього речення наявна ВД (*the table*), з огляду на множинність столів у світі, зазнає невдачі унікального вказування (на точно один, унікальний об'єкт). Маємо випадок неповної дескрипції¹. Якщо погоджуватись із Расселом, тоді, на підставі невиконання умови унікальності, треба визнавати хибним будь-яке промовляння речення, що містить в якості граматичного суб'єкта неповну (у згаданому сенсі) дескрипцію. Але це суперечить інтуїції. Промовляння речень зазначеного гатунку очевидно можуть бути істинними, навіть за умови відсутності унікального *F*. Стросон стверджує, що вдалість промовляння *Стіл завалений книгами* забезпечується не унікальністю існування стола, а тим, що існує точно один стіл, на який мовець вказує. Абсурдно вважати, що наявність безлічі столів у світі якимось чином стає на заваді промовлянню *Стіл завалений книгами* бути істинним.

Очевидність і вагомість зауваг Стросона, не заважає сучасним дослідникам пропонувати низку цікавих контраргументів. Наявні спроби таких вирішень проблеми неповних дескрипцій, які залишали б нас у межах расселівського тлумачення. Йдеться, насамперед, про два підходи: семантичний (представлений імпліцитним та експліцитним різновидами) та прагматичний [4]. Семантичний підхід тлумачить неповні дескрипції як контекстуально-чуттєві фрази, що певним чином завершуються, виповнюються контекстом промовляння. Наявні два способи такого завершення. Імпліцитний спосіб розглядає контекст промовляння таким, що обмежує область квантифікації. Наприклад, у випадку щирого промовляння *Стіл завалений книгами* область квантифікації містить точно один стіл. Можемо уявити, що контекстуально обмежена область квантифікації включає усі і лише ті об'єкти, які перебувають у спільному для мовця і слухача чуттєвому полі. Якщо промовляння є щирим, тоді в області квантифікації буде точно один стіл (наприклад, під час обговорення облаштування кімнати, в якій відбувається розмова). Ситуація промовляння наявна демонстративно, є чуттєво доступною і для мовця, і для слухача. Експліцитний спосіб розглядає контекст промовляння таким, що якимось певним чином доповнює дескриптивний зміст неповних

¹ У даному випадку термін *неповнота* тлумачать у іншому, аніж це робить Рассел, сенсі. Для Рассела усі ВД є неповними у сенсі їх "зникнення" за відповідного логічного аналізу, а також у сенсі набуття ВД смислу лише в контексті речення. Фреге також використовував цей термін у іншому сенсі – як ненасиченість функції аргументом (-ами).

дескрипцій. Таке доповнення, зрештою, створює дескрипцію *стіл ось той* чи *ось там* (*the F which is H*), що є повною, завершеною принаймні у випадках щирого промовляння. За такого підходу: те, що сказано є тим, що мовець сказав би, якби промовляв *стіл ось там завалений книгами* (*The F which is H is G*). Належною інтерпретацією дескрипції *стіл* (*the table*) буде схоже до *стіл ось там* (*the table over there*), де остання таки унікально вказує (за умови щирого промовляння). Доречність зазначеного доповнення залежатиме від різних деталей контексту, які доступні слухачу і які мовець використовує у комунікації. Семантичний підхід загалом намагається продемонструвати: дескрипції, що видаються неповними, насправді є повними, і, отже, не стають на заваді расселівській теорії.

Прагматичний підхід заперечує, що неповні дескрипції виповнюють контекстом промовляння. Неповні дескрипції є саме тим, чим вони видаються: дескрипціями, що не вказують унікально. Промовляння речень із неповними дескрипціями визнаються насправді хибними, бо умова унікальності дійсно не виконується. Але, хоча буквально сказане за допомогою промовляння речення *Стіл завалений книгами* є дійсно хибним (з огляду на множинність столів), мовець усе ж таки може сповістити щось істинне, щось на кшталт *стіл ось там* (*ось той*) *завалений книгами*. Для расселівських прагматистів ситуація дійсно стає проблемною, лише коли несправедливо ототожнюємо те, що сповіщується (щось прагматичне) із тим, що буквально сказано (чи-мось семантичним).

Стросон наполягає: **вказують (здійснюють референцію) не вирази, а мовці, які їх вживають; значення істинності мають не речення, а їх конкретні вживання**. Рассел не розрізняє речення і його вживання (промовляння), а також вираз і його вживання (промовляння). ВД, на думку Стросона, не функціонують як кванторні вирази. Їх зазвичай використовують як референтні вирази, тобто як лінгвістичні засоби, за допомогою яких мовці виокремлюють об'єкти, про які вони говорять. Такими виразами, що постійно вживаються мовцями з одиничною референцією до конкретної особи, предмету, події, місця, процесу, є ще й вказівні займенники однини (*цей, той, це, те*); особисті займенники (*я, ти, він, вона, вони*); власні імена (*Венеція, Наполеон, Джон*). У промовляннях суб'єктно-предикатних речень (а) і (б) ВД використовують, відповідно, із референційною і нереференційною метою: (а) *Найвеличніший французький солдат помер у вигнанні* (*The greatest French soldier died in exile*); (б) *Наполеон був найвеличнішим французьким солдатом* (*Napoleon was the greatest French soldier*). У (а) ВД здійснює референцію до певної особи; у (б) – характеризує уже названу особу, а не вказує на неї. Тезу щодо можливості референційних вживань ВД (так само, як і виразів інших видів – демонстративів, власних імен, займенників) Стросон обґрунтовував, зокрема, наявними інтуїтивно очевидними розрізненнями, на які не зважав Рассел: між реченням, його промовлянням і вживанням речення для здійснення твердження; між виразом, його промовлянням і вживанням виразу для вказування на об'єкт. Для Стросона речення є реченням-типом. Коли хтось каже *Я перебуваю тут* і хтось інший пізніше каже *Я перебуваю тут*, то промовляються зразки (tokens) одного речення-типу. Зазначені промовляння є фізично різними об'єктами. За допомогою промовлянь *Я перебуваю тут* різні мовці не можуть промовляти одну і ту ж саму пропозицію (думку). Отже, вживання речення – це його промовляння разом із пропозицією, яку промовляння виражає. Схожим чином, промовляння одного і того ж самого речення (як

синтаксичного об'єкту) *Теперішній король Франції – мудрий*, різними людьми, у різний час, за різних обставин призведе до суттєвих відмінностей: йтиметься про різних людей, виражатимуться істинні чи хибні пропозиції. Речення самі по собі є синтаксичними об'єктами (граматично правильними або неправильними, осмисленими або позбавленими смислу) і, отже, речення не мають значень істинності. Істинність/хибність є характеристикою вживань речень. Схожим чином, вирази самі по собі (наприклад, *Теперішній король Франції*) є лінгвістичними сутностями. Тому, власне вирази не вказують. Референція (вказування на) є характеристикою вживань виразів. Вказують мовці за допомогою вживань виразів. Двоє різних людей не можуть вживати речення *Я змерз* для виразу одного і того ж самого твердження. Суб'єктний вираз *я* не має референції до окремої особи. Лише окреме вживання кимось виразу *я* матиме таку референцію. Стросон тлумачить смисл (значення) як характеристику виразу або речення, референцію – як характеристику вживання виразу, істинність чи хибність – як характеристики вживання речень. Речення *Стіл завалений книгами* має смисл. Але було б абсурдним запитувати: про який саме об'єкт йдеться у цьому реченні? Таке питання можна ставити стосовно не речення, а лише стосовно його вживання. Знаючи смисл (значення) цього речення, ми знаємо, як правильно його вживати для того, аби висловлюватись про предмети. Питання *Це речення є істинним, чи хибним?* є абсурдним, навіть якщо додамо *Якщо воно осмислене, то воно повинно бути істинним, чи хибним*. Речення не є ані істинним, ані хибним, хоча факт осмисленості речення є рівносильним із можливістю його вживання для здійснення істинного, чи хибного твердження.

Визначити значення (смысл) речення – значить надати загальні правила його вживання для референції до окремих предметів або осіб (для того, аби промовити істинні, чи хибні твердження) і не означає описати якийсь окремий випадок його вживання. Необхідно розрізнявати два різних питання (які не розрізнявав Рассел): питання про осмисленість (наявність значення) речення (тобто, чи існують у мові такі конвенції, правила і навички, згідно з якими дане речення можна вживати для здійснення висловлювання про щось) і питання, що виникають у зв'язку із конкретним вживанням речення (наявне справжнє чи несправжнє вживання, здійснюють істинне чи хибне твердження і т. ін.). Тобто, необхідно розрізнявати знання значення (смыслу) речення і знання, що в окремому конкретному випадку речення вживають для здійснення висловлювання про щось: "... питання про те, чи є речення або вираз осмисленим, не має нічого спільного із питанням про те, чи вживають речення, промовлене в конкретному випадку, для того, аби у даному конкретному випадку висловити твердження, що має чи не має істиннісну цінність або із питанням про те, чи вживають в даному випадку вираз для референції до чого-небудь" [5].

Для Стросона, смисл (значення) речення не є тотожним із твердженням, яке здійснюють за допомогою цього речення у певних випадках; смисл (значення) виразу не є тотожним із тим об'єктом, для вказування на який цей вираз вживають у певних випадках. Рассел помилявся, вважаючи, що референція (якщо вона наявна) виразу повинна бути його смислом (значенням), а також не розрізнявав вирази та їх вживання і, отже, плував смисл (значення) із референцією. Якщо хтось говорить про свою носову хустку, то він може продемонструвати предмет, до якого здійснюється референція, але він не може продемонструвати значення (смысл) виразу *моя носова хустка* тим, що дістане її з кишені.

На думку Стросона, смисл (значення) виразу – не є множиною предметів (або одиничний предмет), для вказування на які цей вираз вживають. Смисл (значення) виразу – це множина правил, навичок і конвенцій, яким підпорядковується вживання того чи іншого виразу для референції до предметів.

Стросон вважає, що аргумент Рассела проти референційного вживання визначених дескрипцій був заснований на помилковій тезі: для того, аби бути осмисленим, речення повинно бути або істинним, або хибним. Але не усі осмислені промовляння речень мають значення істинності. Бівалентія (наявність значення істинності) не може бути вимогою для осмисленості промовляння. Уявімо, що хтось говорить *Теперішній король Франції – мудрий* і (настійливо) запитує вас, чи вважаєте ви те, що він сказав істинним, чи хибним; чи згодні ви із цим, чи ні. Стросон вважає питання про істинність/хибність двічі недоречним, бо, по-перше, такої людини нема і, по-друге, речення (як синтаксичний об'єкт) не може бути ані істинним, ані хибним. Радше, його промовляння (вживання) може мати значення істинності. Невірно, що кожне промовляння речення повинно мати значення істинності для того, аби вживане речення було осмисленим. Наприклад, промовляння речення *Теперішній король Франції – мудрий* здійснене у 2011 р. є осмисленим, але воно, за відсутності такої особи, не має значення істинності. Промовляння цього ж речення, здійснене у 1775 р. також є осмисленим і має значення істинності. Якщо людина промовляє речення *Теперішній король Франції – мудрий* серйозно, то сам факт його промовляння засвідчує, що людина вважає (має на увазі), що у Франції є король. Рассел вважав, що дескрипції приховано стверджують, чи із них слідує (entail), існування. Згідно із Стросоном, коли промовляється речення *Теперішній король Франції – мудрий* (тобто, коли хтось на щось вказує і стверджує про цю вказувану річ), мовець припускає, передбачає, пресупозиціює (*presupposes, implies*), що у Франції є король, але не у расселівському значенні логічного слідування, випливання. Чому? Бо відповідь *Короля у Франції немає* не буде суперечити твердженню *Теперішній король Франції – мудрий*; тобто, своєю відповіддю *Короля у Франції немає* ми не говоримо, що вихідне твердження є хибним. Радше, своєю відповіддю ми зазначаємо причину недоречності питання про істинність/хибність твердження¹.

Для успішного виконання мовленнєвого акту (промовляння речення мовцем за певних обставин) потребуємо критерій іншого (аніж логічне слідування – entailment) виду: пресупозицію (*presupposition*). Визначення пресупозиції: якщо *p* припускає (*presupposes*, пресупозиціює), імплікує, має на увазі (*implies*) *q* ($p \gg q$), тоді пресупозиція *q* повинна бути істинною для того, аби *p* було істинним чи хибним. Логічне слідування – це щось, що логічно впливає із того, що стверджують у промовлянні. Реченням, але не мовцям, притаманне логічне слідування. Пресупозиція (як різновид невидимого, прихованого значення) – це щось, що мовець припускає перед тим як здійснює промовляння. Мовці, але не речення, мають пресупозиції. Осмислене промовляння речення має надану пресупозицію існування, яка повинна бути істинною для того, аби промовляння могло бути істинним чи хибним. Вживання виразів із одиничною референцією припускає (імплікує, *presupposes*) твердження про існування одиничного предмету. Таке твердження логічно не слідує із, наприклад, вживання речення *Стіл завалений книгами*. Під час вживання

зазначеного речення не стверджується, а припускається, що існує лише один предмет, який належить до позначуваного роду (тобто, стіл) і який, разом із тим, є тим об'єктом, до якого мовець здійснює референцію.

З точки зору Стросона, припускати – це не те ж саме, що стверджувати. Здійснювати референцію – це не те ж саме, що говорити, що її здійснюють. Сказати, що існує той чи інший стіл, до якого здійснюють референцію – це не те ж саме, що здійснити референцію до певного стола. Виконуючи будь-який мовленнєвий акт (промовляючи речення), ми припускаємо певні речі (наприклад, якщо щось наказуємо, то припускаємо, що особа, якій наказують, здатна виконати наказ). Стросон вважає, що Рассел сплутав умови здійснення мовленнєвого акту (припущення певної умови, наприклад: існування короля Франції) і ствердження, що ці умови дотримані (наприклад: ствердження, що король Франції існує). Пресупозиція не є формою ствердження.

Явище пресупозицій – окремий предмет сучасних досліджень [7]. Вивчаються, зокрема, властивості і види пресупозицій. Мовець, промовляючи речення (1) *Брат Петра купив трьох коней*, має низку пресупозицій: особа на ім'я Петро існує; ця особа має брата; Петро має лише одного брата; цей брат має багато грошей. Усі перелічені пресупозиції є пресупозиціями мовця і усі вони можуть виявитись хибними. Водночас, із речення (1) логічно випливає: брат Петра купив щось; брат Петра купив трьох тварин; брат Петра купив двох коней; брат Петра купив одного коня. Ці логічні слідування випливають із речення (1), незважаючи на те, чи є насправді гадки мовця вірними/невірними. Вони сповіщуються без того, аби бути промовленими. З іншого боку, пресупозицію тлумачать як відношення між двома пропозиціями. Наприклад, між двома пропозиціями *p* і *q* – (2) *Кім Петра лагідний (p)*; (2a) *Петро має kota (q)*, – наявне відношення $p \gg q$ (тобто: "q є пресупозицією p", або "p припускає (пресупозиціює) q"). Цікавою властивістю пресупозицій є нечутливість (постійність, стійкість) до заперечення: пресупозиція твердження залишається тією ж (тобто, істинною) навіть коли це твердження заперечують. Наприклад, пропозиція: (3) *Кім Петра не є лагідним (не-p)* також має пресупозицію (2a), тобто: $не-p \gg q$. Маємо: $p \gg q$ & $не-p \gg q$. Феномен пресупозицій пов'язують із вживанням великої кількості різноманітних лінгвістичних форм. Досліджуються індикатори потенційних пресупозицій, які з'являються (стають наявними) лише в контекстах із мовцями. Виділяють певні типи пресупозицій. Екзистенційна пресупозиція пов'язана із присвійними конструкціями (приклади (1)-(3)) і, більш узагальнено, із будь-якими визначеними іменниковими словосполученнями. Наприклад, вживаючи вирази: (4a) *президент України*; (4б) *та дівчина, що стоїть біля вікна*; (4в) *найшвидший спринтер*, мовець зобов'язується до існування згаданих сутностей (так стверджував би Стросон). У прикладі: (5) *Кожен знає, що Петро – актор* наявна фактивна пресупозиція, коли промовляння мовцем певного виразу передбачає (пресупозиціює) істинність інформації, яка стверджується після цього певного виразу (фактив – семантичний глибинний відмінок як мисленнєвий аналог предмета, що виникає в результаті дії, позначеної дієсловом). Структура *Кожен знає, що q* містить дієслово *знає*, а *q* є пресупозицією. Передбачувану (пресупозиційну) інформацію, що слідує за дієсловом на кшталт *знати*, тлумачать як факт. Деякі інші приклади: (6a) *Вона не розуміла його захоплення (>> він мав захоплення)*; (6б) *Шкода, що ми сказали йому це (>> ми сказали йому це)*; (6в) *Вона не усвідомлювала, що він ризикує (>> він ризикує)*; (6г) *Зовсім не дивно, що вона*

¹ Зазначимо наявність прагматичного захисту теорії ВД Рассела від критики Стросона, що ґрунтується на дослідженнях Грайса імплікатур спілкування. Докладніше про це: [6].

пішла від нього (>> вона пішла від нього); (бд) Ми задоволені, що усе скінчилось (>> усе скінчилось). Лексична пресупозиція пов'язана із вживанням певних слів. Промовляння мовцем певного виразу передбачає (пресупозицію) інше (відкрито не стверджуване) поняття. Вживання однієї форми (разом із її заявленим смислом) конвенційно інтерпретується таким, що має пресупозицію, яку має інший (не заявлений) смисл. Коли говоримо, що хтось не справився, заявленим значенням буде, що особа не мала успіху. В обох випадках (не справився; не мав успіху) наявна пресупозиція (не-заявлена), що особа намагалась зробити щось. Отже, справився конвенційно інтерпретується як таке, що стверджує мав успіх і передбачає (пресупозицію) намагався. Приклади, що залучають інші лексичні одиниці: (7а) Він кинув палити (>> він палив); (7б) Вони почали сваритись (>> досі вони не сварились); (7в) Ви знову запізнились (>> ви запізнявались раніше). Структурна пресупозиція пов'язана із випадками, коли певні речення конвенційно і регулярно припускають (пресупозиціюють) істинність деякої структурної частини речення. В таких випадках мовці можуть викликати у слухача тлумачення інформації як такої, яка передбачається істинною і, отже, як такої, яку слухач повинен приймати як істинну. Наприклад, (8а) Коли він пішов?(>> він пішов); (8б) Де ти придбав пістолет?(>> ти придбав пістолет). Структурна пресупозиція може спричинити віру слухача у те, що представлена інформація є радше необхідно істинною, аніж просто пресупозицією мовця, який ставить запитання. Структурні пресупозиції є уособленням витончених способів, якими можна досягнути ефекту: те, у що мовець вірить є саме тим, у що слухач мусить повірити. Окрім випадків, у яких припускаються істинні пресупозиції, наявні випадки не-фактивних пресупозицій: пресупозицій, які припускаються не-істинними. Такі пресупозиції пов'язують, зокрема, із дієсловами *мріяти*, *уявляти*, *удавати* (прикидатися). Наприклад: (10а) Я мріяв про багатство (>> я не був багатим); (10б) Ми уявляли себе на Кубі (>> ми не були на Кубі); (10в) Він удавав себе хворим (>> він не був хворим). Структура *якби...*, *тоді б...* інтерпретується із не-фактивною пресупозицією і створює контрфактичну пресупозицію: те, що передбачається (є пресупозиційованим), не лише не є істинним, але й не узгоджується із фактами. Наприклад, (11) *Якби подорожчало пальне, тоді б ми не доїхали*. Інформація у *якби*-частині речення (11) не є істинною на час промовляння.

Цікавими видаються сучасні розвідки, що долучають до розгляду проблеми пресупозицій, прийняте у прагматичній, "тема/фокус"-розрізнення [8].

Повернемось до загальної картини Стросона. Речення *Теперішній король Франції – мудрий* є осмисленим. Але звідси не випливає, що будь-яке його вживання є або істинним, або хибним. Із факту осмисленості речення і виразу випливає лише те, що речення може, за певних обставин, стати істинним/хибним висловлюванням; вираз, в свою чергу, за певних обставин, може бути ужитим для референції до певної особи або предмету. Знати їх (речення і виразу) смисл (значення) – значить знати, якими ці обставини є. Пресупозицією промовляння речення *Теперішній король Франції – мудрий* є хибне твердження (*Існує теперішній король Франції*). Тому, промовляючи *Теперішній король Франції – мудрий*, ми не висловлюємо нічого ані істинного, ані хибного (вживане, цілком осмислене, речення не співвідносимо ні із чим). Отже, маємо випадок псевдовживання речення і виразу (характерні випадки псевдовживань пропонує художня література). У випадках референційних невдач треба говорити не про хибність пропозицій, які виражаються

дескриптивними фразами, а про втрату ними (відсутність у них) будь-якого значення істинності.

Наявність денотації не може бути критерієм для осмисленості (наявності значення) виразу. На думку Стросона, вирази поза їх промовляннями мають буквально значення і конвенції, правила для їх (виразів) вживання. Наприклад, вираз-індексалія *я* і вираз-демонстратив *цей* не мають денотації поза контекстом, і все ж таки ми знаємо конвенції, що регулюють їх правильне вживання, розуміємо їх значення поза промовляннями. Стросон уявляє, що хтось, склавши долоні (в яких нічого нема) "човником" говорить: *Подивіться, який це чудовий екземпляр* і у відповідь чує: *Про що ви говорите? У вас в руках нічого немає*. Ця репліка не заперечує першу репліку (вони не суперечать одна одній). Слово *це* не є прихованою дескрипцією Расселівського типу і не є логічно власним іменем (смислом якого, за Расселом, мусить бути його референція). Для того, аби відреагувати подібним чином необхідно уже знати, що саме вираз *це* значить. Вживаючи вираз *це*, можна удавати, що за допомогою цього слова здійснюємо референцію, бо значення виразу *це* не залежить від конкретної референції, яку можна здійснювати за допомогою цього виразу, хоча і залежить від способу його вживання для референції. Якщо хтось запитує, яке значення має вираз *це* (улюблений приклад Рассела логічно власного імені), то ми не пред'являємо той предмет, для референції на який вжили зазначене слово, додаючи, що його значення змінюється у кожному випадку. Так само не пред'являємо усі ті об'єкти, для вказування на які зазначений вираз колись вживався чи міг би вживатись. Ми пояснюємо та ілюструємо правила (конвенції), що регулюють вживання цього виразу. Саме так розкриваємо значення виразу, а не пред'являємо об'єкт, на який вираз вказує. **Вираз сам по собі не має референції ні до чого, хоча його можна вживати у різних випадках для референції до нескінченної множини предметів.** Треба розрізняти: речення, що містять вираз, вживаний для вказівки на певний окремий об'єкт і речення про існування одиничного (унікального) предмету. Стросон формулює стратегічний висновок: неможливо вичитувати функцію того, як, яким чином мовець наміряється вживати даний вираз із граматичної або логічної структури речення. Помилковість поглядів Рассела вважає наслідком його логічної точки зору. Мова є функцією вживання мовця, а не функцією логіки: ані аристотелівські, ані Расселівські правила не надають точної логіки жодного виразу природної мови, бо природна мова не має точної логіки¹ [9].

¹ Критична і позитивна програми Стросона безумовно виявились незвичайно важливими і продуктивними для подальшого розвитку аналітичної філософії мови. Зокрема, був засвідчений поворотний пункт у методології досліджень природної мови. Водночас, стросонівському аналізу явища пресупозицій притаманна низка складнощів (огляд деяких серед них Див.: [10]). Висловлюються сумніви щодо власне існування явища пресупозицій (Див.: [11]). Згадаймо також відповідь Рассела на статтю Стросона [12], де у досить жорсткій формі вказано на плутанину Стросона між проблемою тлумачення дескрипцій і проблемою тлумачення індексалій, а також те, що Стросон, попри невисоку загальну оцінку значення логіки для дослідження природної мови, задля пояснення явища пресупозицій використовує саме логічні поняття. Жорсткість оцінок – реалії 50-х рр. 20 ст., коли, за Стросоном, відбувалась справжня *Homeric struggle* між представниками філософії повсякденної мови та представниками т.зв. *ideal language philosophy*. Характерною у цьому відношенні ілюстрацією є трохи зневажливий стиль вступу до статті-огляду-рецензії Куайна (1953 р.), на підручник з логіки Стросона [14]: «Представник філософії повсякденної мови залучає свою прозору протестардну говірку до викладу формальної логіки. Крокуючи неспішно, він пояснює логічні терміни і те, чим займається логіка, а також досліджує артефакти логіків на фоні їх протиставлення повсякденній мові людини. '→' з'являється на стор.34, таблиці істинності – на стор.68, квантори – на стор.131, а силізм – на стор.158. Між зазначеними сторінками, а також у подальшому викладі йдеться не про теореми, доведення і процедури розв'язуваності (за виключенням декількох уривчастих прикладів), а здійснюються інтерпретація і критика» [15].

Побуває думка, що проблему конфлікту раселівської та стросонівської інтерпретацій промовляння речення *Теперішній король Франції – мудрий* неможливо вирішити, спираючись лише на інтуїцію щодо його значення істинності. Підтримку на користь ідеї істиннісних провалів шукають, зокрема, серед фактів пресупозиційної проекції (presupposition projection). Проблема пресупозиційної проекції – це проблема передбачення і пояснення пресупозицій складних речень на основі пресупозицій їх простих речень-складників [13]. За яких умов пресупозиції простих речень "виживають", коли їх вбудовують до складніших конструкцій? Виділяють випадки: т. зв. дірки (holes) – коли вбудова зберігає пресупозиції простих речень-складників (*Надіюсь, що король Франції – мудрий; Якщо король Франції – лисий, то Микола буде розчарований*); т. зв. стопори (чи пробки; plugs) – коли вбудова блокує пресупозиції простих речень-складників (*Микола вважає, що він є королем Франції*); т. зв. фільтри (filters) – коли вбудова деякі пресупозиції простих речень-складників зберігає, а деякі – блокує. Розглянемо три речення: *Король має сина; Син короля – лисий; Якщо король має сина, то син короля – лисий*. Якщо обмежимося екзистенційними пресупозиціями, пов'язаними із ВД, тоді очевидно, що перший випадок має пресупозицію >> *король існує*; другий – має, окрім пресупозиції існування короля, додатково пресупозицію >> *у короля є син*. Третій випадок успадковує від першого пресупозицію >> *король існує*: її мають обидва складники (антецедент і консеквент). Водночас, випадок третього, умовного речення не успадко-

вує пресупозицію >> *у короля є син*, яку окремо має його права складова (консеквент *син короля – лисий*).

1. Стросон П. Ф. О референції // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Радуга, 1982. – Вып. XIII (Логика и лингвистика (проблемы референции)). – С. 55-86.
2. Descriptions and Beyond / Ed. by M. Reimer and A. Bezuidenhout. – Oxford: Clarendon Press, 2004.
3. Russell B. On Denoting // The Philosophy of Language, 2nd ed. / Ed. by A. P. Martinich. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1990. – P. 203-211 (вперше опубліковано у: Mind. – 1905. – Vol. 14. – P. 479-493).
4. Детальне обговорення підходів див. у першому розд. видання: Descriptions and Beyond // Указ. твір. – P. 7-183.
5. Стросон П. Ф. О референції. // Указ. твір. – С. 64-65;
6. Алексюк І. А. Прагматика і логіка: деякі зразки діювої взаємодії // Вісник національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: зб. наук. праць. – N1(9). – К.: Вид-во національного авіаційного університету "НАУ-Друк", 2009. – С. 43-47.
7. Загальний огляд представлений у: Huang Y. Pragmatics. – Oxford: OUP, 2007. – P. 64-92.
8. Gundel J. K., Fretheim T. Topic and Focus // The Handbook of Pragmatics / Ed. by L. R. Horn and G. Ward. – Blackwell Publishing, 2004. – P. 175-196;
9. Fintel K. van. Would You Believe It? The King of France is Back! // Descriptions and Beyond // Указ. твір. – P. 315-341;
10. Atlas J. D. Descriptions, Linguistic Topic / Comment, and Negative Existentials – P. 342-360;
11. Алексюк І. А. Дескрипції: Доннеллан проти Стросона і Рассела // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2007, N12-13. – С. 44-49.
12. Стросон П. Ф. О референції. // Указ. твір. – С. 86.
13. Алексюк І. А. Проблема аналізу речень із визначеними дескрипціями, що зазнають референційної невдачі // Вісник Київського університету: Серія "Філософія. Політологія". – К.: Київський університет, 2001. – Вип. 35/ – С. 5-8;
14. Lycan W. G. Philosophy of Language. – London and New York: Routledge, 2000. – P. 195-199;
15. Russell B. My Philosophical Development. – London: George Allen and Unwin, 1975. – P. 175-180;
16. Дослідження проблем "вираховування" пресупозицій складних речень див., зокрема, у Heim I. On the Projection Problem for Presupposition // Formal Semantics. The Essential Reader / Ed. By P. Portner and B. H. Partee. – Blackwell, 2002. – P. 249-260;
17. Strawson P. F. Introduction to Logical Theory. – London: Methuen, 1952;
18. Quine W. V. Mr. Strawson on Logical Theory // Quine W. V. The Ways of Paradox and Other Essays. – Harvard University Press, 1979. – P. 137.

Надійшла до редколегії 02.11.2010 р.

І. А. Ковальчук, асп., КНУ ім. Тараса Шевченка

СЕМАНТИКА МОЖЛИВИХ СВІТІВ ТА ЕПІСТЕМІЧНА ЛОГІКА

У статті розглядаються особливості застосування теоретико-модельної семантики в епістемічній логіці. Головна увага приділяється класичним семантикам можливих світів Кріпке. У статті показано, яким чином в межах семантики можливих світів можна аналізувати епістемічні альтернативи. Крім того, даються пояснення таким системам знання та віри, як K, T, S4, S5, K45 та KD45, аналізуючи їхні особливості та умови виникнення.

Ключові слова: епістемічна логіка, теоретико-модельна семантика, семантика можливих світів, епістемічна альтернатива.

В статье рассматриваются особенности применения теоретико-модельной семантики в эпистемической логике. Основное внимание уделяется классическим семантикам возможных миров Крипке. В статье показано, каким образом семантика возможных миров позволяет анализировать эпистемические альтернативы. Кроме того, объясняются такие системы знания и веры, как K, T, S4, S5, K45 и KD45, анализируя условия их возникновения и особенности применения.

Ключевые слова: эпистемическая логика, теоретико-модельная семантика, семантика возможных миров, эпистемическая альтернатива.

An article reviews the peculiarity of model-theoretic semantic application in epistemic logic. Attention pays to Kripke classical possible world semantics. An article shows how possible world semantic allows analyzing epistemic alternatives. Also, an explanation of such systems of knowledge and belief as K, T, S4, S5, K45 and KD45, analyzing peculiarities and arising conditions of them is given.

Keywords: epistemic logic, model-theoretic semantic, possible world semantic, epistemic alternative.

Головним завданням цієї статті є розгляд базових моделей семантики епістемічної логіки. Їх розробка припадає на 60-ті роки ХХ століття і пов'язана, в першу чергу з такими дослідниками як Яаакко Хінтікка та Соул Кріпке. Синтаксичне числення та алгебраїчна семантика, що були характерними для попередніх років не дозволяли аналізувати висловлювання з модальностями повною мірою. Епістемічна логіка, яка починається з публікації головної праці Хінтікки "Знання та віра" 1962-го року потребувала семантики, яка могла б дозволити аналізувати такі модальні поняття як знання та віра. Ці потреби були реалізовані в теоретико-модельній семантиці.

У цій статті я звертаюсь до аналізу семантик, які були характерними для першої генерації епістемічної логіки. Як зазначав Хінтікка, цей період тривав до середи-

ни 80-х років минулого століття, коли широкого розповсюдження зазнали комп'ютерні науки [1]. Власне розвиток останніх і призвів до заміщення різних варіантів теоретико-модельної семантики більш досконалими семантиками. Разом з тим, теоретико-модельна семантика не є інструментом суто епістемічної логіки. Вона є загальною для модальних логік в цілому. Частина дослідників під модальною логікою схильна розуміти лише алетичну логіку. Під модальними логіками я розумію такі напрямки досліджень, як алетична, темпоральна, деонтична та епістемічна логіки. Головним предметом аналізу є семантика можливих світів, автором якої є американський логік і філософ Соул Кріпке. Таким чином, в межах цієї статті я звертаюсь до класичних моделей семантики Кріпке. Головне завдання – показати

яким чином теоретико-модельна семантика, а саме семантика можливих світів працює в епістемічній логіці. Адже всі подальші дослідження, так чи інакше спираються на базові семантики. Різниця переважно полягає лише в тому, що вводяться нові правила чи умови. Моделювання знання та віри в рамках теоретико-модельної семантики відбувається на основі відношення досяжності. Це відношення має надзвичайно важливе значення. Саме воно дозволяє встановити і перевірити істинність модальних висловлювань.

Для того, аби краще зрозуміти можливості семантики можливих світів розглянемо таку ситуацію. Уявімо, що певний агент цікавиться, чи пройшла команда "Динамо" Київ у наступний раунд Ліги Європи. Оскільки з різних причин він не знає результату поєдинку, від якого це залежало, то він розглядає дві ймовірні ситуації: одну, в якій команда пройшла, а іншу, в якій ні. Таким чином відсутність знання проявляється в тому, що агент розглядає певне число ймовірних варіантів розвитку подій. У цьому прикладі, зважаючи на незнання істинності певного елементарного висловлювання, нехай це буде "Команда "Динамо" Київ пройшла в наступний раунд Ліги Європи", можливі лише два варіанти розвитку подій. Але, якщо в нього відсутнє знання стосовно більшого числа висловлювань, то кількість ситуацій, що розглядаються як ймовірні зростає. Загалом, якщо агент не інформований стосовно істинності n кількості атомарних висловлювань, то повинен розглядати 2^n кількість ймовірних ситуацій. Доповнимо зацікавленість агента іншим судженням. Тоді, якщо агенту бракує знання про те, чи дійсно команда "Динамо" Київ пройшла до наступного раунду Ліги Європи (p) та чи дійсно команда "Карпати" Львів пройшла до наступного раунду Ліги Європи (q), агент повинен брати до уваги вже чотири ймовірні варіанти: в якій p та q істинні судження; в якій p істинне, а q хибне; в якій p хибне, а q істинне; та в якій і p , і q хибні. Такі ймовірні варіанти розвитку подій називають альтернативними епістемічними світами, або ж епістемічними альтернативами. В середині 60-х років минулого століття Кріпке запропонував аналізувати подібні епістемічні альтернативи в рамках семантики можливих світів.

Для побудови моделі, припустимо, що P є множиною атомарних висловлювань, а символи T і F позначають оцінку істинності. Зважаючи на це:

Визначення 1. Модель Кріпке це структура M форм $\langle S, \pi, R \rangle$, де:

- ✓ S є не пустим набором альтернативних світів;
- ✓ $\pi : S \rightarrow \mathcal{P}\{T, F\}$ оцінка приписування значень істинності судженням альтернативного світу;
- ✓ $R \subseteq S \times S$ – відношення досяжності знання.

Модель Кріпке базується на тому, що ми можемо чітко вказати, що саме агент розглядає в якості епістемічних альтернатив у певній ситуації. Тут задана ситуація представлена як можливий світ $s \in S$, а епістемічні альтернативи отримані набором $\{t \in S | R(s, t)\}$, де всі можливі світи t , відповідно до відношення R , досяжні з s . [2].

Якщо спробувати відобразити ситуацію з футбольними командами за допомогою моделі Кріпке, то отримаємо таке. Агент припускає як найбільш вірогідне, але не знає напевне, що команда "Динамо" Київ пройшла в наступний раунд Ліги Європи, а команда "Карпати" Львів – ні. Така ситуація відображається станом $s_1 \in S$, для якого $\pi(s_1)(p)=T$ і $\pi(s_1)(q)=F$. Таким чином, модель можливих світів може бути представлена через $S=\{s_0, s_1, s_2, s_3\}$, де s_0 відповідає ситуації $\pi(s_0)(p)=\pi(s_0)(q)=T$, s_1 те, що агент припускає як найбільш вірогідне, s_2 що $\pi(s_2)(p)=F$ і $\pi(s_2)(q)=T$, а s_3 що $\pi(s_3)(p)=\pi(s_3)(q)=F$.

А відношення досяжності R задане через $R(s, t)$ для кожного $t \in S$. Далі, для того, щоб показати, що агент має більше інформації стосовно ситуації s_2 , наприклад, коли агент дізнався, що команда "Карпати" Львів пройшла до наступного раунду, бо про це повідомили в новинах, відношення R в моделі може бути змінене завдяки умові $R(s_2, t)$ для $t = s_0, s_2$. Тепер агент не сумнівається в істинності судження q , але ще не має інформації стосовно істинності судження p . Отже кількість альтернатив зростає.

Розглянутий приклад демонструє можливості семантики можливих світів Кріпке при аналізі епістемічних альтернатив. Для того, щоб інтегрувати її в систему епістемічної логіки, відповідно до системи аксіом, потрібно внести деякі зміни. Модель доповнюється модальним оператором K , який слід розуміти як "відомим (знаним) є те, що". Він є загальним для епістемічної логіки, адже центральним для неї є судження форми $K_x p$ – "х знає, що p ". Формальну семантику для модального оператора K задають через твердження:

Для моделі Кріпке $M = \langle S, \pi, R \rangle$ і $s \in S$,

$M, s \models Kp \Leftrightarrow$ для всіх t , з $R(s, t)$ зберігається: $M, s \models p$.

У можливому світі s , агент знає, що висловлювання p є істинним, якщо і тільки якщо воно істинне у всіх світах t , які агент вважає епістемічними альтернативами. Тобто, агент не повинен мати жодних сумнівів стосовно істинності висловлювання p , незалежно від того, скільки епістемічних альтернатив є заданими. Ми говоримо що агент знає, що p , якщо p є істинним в усіх можливих епістемічних альтернативах. Ця модель розкриває дуже важливу властивість знання. У рамках епістемічної логіки ми принципово не можемо знати висловлювання, що не відповідає дійсності. Ми можемо вважати чи думати, але якщо ми кажемо, що знаємо, то предмет знання обов'язково повинен бути істиною.

Включення модального оператора K в стандартну модель Кріпке, яку я щойно описав, не є достатньою умовою для побудови цілісної системи. Для цього необхідно прийняти деякі доповнення. Для повноти системи атомарні висловлювання множини P , де $p \in \{p_0, p_1, p_2, \dots, p_n\} \in P$, можуть бути поєднані за допомогою логічних сполучників, таких як: $\sim$ (заперечення), $\wedge$ (кон'юнкція), $\vee$ (диз'юнкція), $\rightarrow$ (імплікація) та $\leftrightarrow$ (еквіваленція), враховуючи їх звичну семантику. Формулу $M, s \models p$ слід розуміти як " p є істинним в альтернативному світі s моделі M ". Таким чином умови істинності системи можна задати через прийняття таких тверджень:

$M, s \models p \Leftrightarrow s \in P$

$M, s \models \sim p \Leftrightarrow$ невірно, що $M, s \models p$;

$M, s \models p \wedge q \Leftrightarrow$ обидва $M, s \models p$ та $M, s \models q$;

$M, s \models p \vee q \Leftrightarrow$ принаймні $M, s \models p$ або $M, s \models q$ (або обидва);

$M, s \models p \rightarrow q \Leftrightarrow$ якщо $M, s \models p$ тоді $M, s \models q$;

$M, s \models p \leftrightarrow q \Leftrightarrow$ $M, s \models p$ тоді і тільки тоді, коли $M, s \models q$ [3].

Елементарні судження $p \in P$ визначаються завдяки використанню функції приписування значення істинності π .

$M, s \models p \Leftrightarrow \pi(s)(p)=T$

Крім того, формула p є обґрунтованою сама по собі, оскільки $\models p$, якщо $M, s \models p$ для всіх моделей Кріпке $M = \langle S, \pi, R \rangle$ і всіх $s \in S$. Тобто:

$\models p \Leftrightarrow$ для кожної моделі M і кожного можливого світу s у M , $M, s \models p$.

Враховуючи описане, ряд властивостей епістемічної логіки стають сумісними з семантикою можливих світів. Відповідно, знаходять підтвердження такі обґрунтування:

- ✓ $K(p \rightarrow q) \rightarrow (Kp \rightarrow Kq)$;
- ✓ $p \rightarrow Kp$.

Маються на увазі властивості знання як досяжного знання, тобто такого, що може бути отримане шляхом дедукції. Знання є замкненим стосовно логічного слідування і завжди можна від слідкувати його обґрунтування. Враховуючи ці всі особливості, отримуємо замкнену систему модальної логіки, яка отримала назву система **K**. Вона є базовою в семантиці можливих світів. Її особливість в тому, що вона враховує такі властивості знання, що виражені в **K**-аксіомі (в рамках епістемічної логіки такою аксіомою є: $K(p \rightarrow q) \rightarrow (Kp \rightarrow Kq)$), та аксіомі необхідного знання. Таким чином, система **K**, семантики, можливих світів Кріпке, містить такі аксіоми:

- (P) будь-яка аксіома логіки висловлювань,
- (K) $K(p \rightarrow q) \rightarrow (Kp \rightarrow Kq)$,
- (MP) правила modus ponens, та
- (N_K) p/Kp .

Ці аксіоми відображають базові властивості епістемічної логіки. В останній стверджується, що існують істини, які відомі всім без винятку агентам. Тут мова йде про дедуктивні істини, а, оскільки, агенти є раціональними, то вони не можуть їх не знати [4].

Система **K** для епістемічної логіки є ґрунтовною та повною відповідно до класу всіх моделей Кріпке.

Модель семантики **K**, яка описана вище є класичною для всіх модальних логік. Разом з тим, для Кріпке вона не стала єдиною. Як вже зазначалось раніше, семантика можливих світів є спільною для всіх модальних логік. Вона включає в себе чималу кількість систем. Далі перейду до опису похідних систем, що розширюють класичну модель Кріпке. Вони не несуть в собі заперечення класичних принципів, а доповнюють їх завдяки додатковим аксіомам. Такі системи побудовані через врахування властивостей, які інтуїтивно впливають зі знання, але не можуть бути обґрунтованими в межах аксіом системи **K**.

Однією з визначальних особливостей знання є те, що воно обов'язково несе в собі істину. Це можна зобразити за допомогою формули $Kp \rightarrow p$, тобто, якщо відомо, що p , тоді p за своєю необхідністю є істиною. Оскільки цю властивість неможливо обґрунтувати в системі **K**, це було виправлено завдяки надбудові до класу моделей Кріпке. Нова система базується на умові, що відношення досяжності R є рефлексивним і задовольняє вимогу $R(s, s)$ для всіх $s \in S$. За таких обставин формула $Kp \rightarrow p$ стає обґрунтованою.

Будь-яка модель Кріпке

$$M = \langle S, \pi, R \rangle,$$

де R є рефлексивним, задовольняє вимогу $M \models Kp \rightarrow p$.

Відповідно, якщо розширити систему **K**, яка розглядалась вище, аксіомою $Kp \rightarrow p$ отримуємо систему **T** семантики можливих світів. Ця система також є ґрунтовною та повною відповідно до класу всіх моделей Кріпке, в яких відношення досяжності є рефлексивним.

Рухаючись далі слід звернути увагу на таку властивість як зворотність знання, або ж, як її ще називають, позитивна інтроспекція. Вона полягає в тому, що знання свідоме свого знання, тобто є знанням про знання. Якщо агент знає певне висловлювання, то він також знає, що він знає це висловлювання – $Kp \rightarrow KKp$. Така формула не обґрунтовується на рівні попередніх систем. Але, доповнивши клас моделей Кріпке новими вимогами цей недолік можна обійти. Якщо відношення досяжності R в моделі $M = \langle S, \pi, R \rangle$ стає транзитив-

ним, тобто задовольняється вимога $R(s, t) \wedge R(t, u) \Rightarrow R(s, u)$ для всіх $s, t, u \in S$, тоді формула $Kp \rightarrow KKp$ стає обґрунтованою відповідно до цього класу моделей.

Будь-яка модель Кріпке

$$M = \langle S, \pi, R \rangle,$$

де R є транзитивним, задовольняє $M \models Kp \rightarrow KKp$.

Доповнивши систему **T** аксіомою $Kp \rightarrow KKp$, отримуємо систему **S4**. Варто зауважити, що ця система добре відома і в епістемології, адже пов'язана з досить цікавою і важливою особливістю знання, такою як позитивна інтроспекція. Звісно, тут мається на увазі таке знання, що є предметом епістемічної логіки, тобто таке, що ми можемо отримати засобами дедукції, і таке, що відрізняється від гадки. Тим не менш, забігаючи наперед, інтроспекція діє стосовно віри також [5]. Шляхом доведення можна показати, що система **S4** також є ґрунтовною та повною відповідно до моделей з відношенням досяжності, яке рефлексивне та транзитивне.

У початковому варіанті на трьох розглянутих системах класичні моделі Кріпке завершувались. Вони дозволяли більш-менш чітко і послідовно на рівні семантики аналізувати знання. Ситуація дещо змінилась з розвитком комп'ютерних наук, де епістемічна логіка застосовується для опису "знання" штучних систем, таких як комп'ютерні системи, інформаційні системи та "інтелектуальні" системи, як, наприклад, "системи агентів" і роботів. Виникла необхідність виявляти та мати можливість аналізувати те, про що знання відсутнє, і сам стан незнання. Негативна інтроспекція, яка відображає незнання, не є чимось новим. Формулу $\sim Kp \rightarrow K \sim Kp$ розглядав ще Хінтіikka у своїй програмній праці з епістемічної логіки. Мається на увазі, що коли агент не знає висловлювання p , то він знає, що він не знає p . Система **S4**, яка є найповнішою з розглянутих не дозволяла проаналізувати систему знання, враховуючи аксіому негативної інтроспекції. Зрозуміло, що для людей ця аксіома швидше незвична, оскільки в більшості випадків ми є несвідомими з приводу нашого незнання. Нам складно чітко сказати що ми не знаємо. На відміну від того, що ми знаємо, сфера незнання є розмитою й невизначеною. Що стосується деяких штучних агентів, то вони мають справу з фінітною інформацією. Відповідно, є лише фінітний набір атомарних висловлювань P та фінітний набір формул, що їм відомі. Істинність формули можна проілюструвати таким чином: якщо штучний агент не знає формули, то ця формула не слідує з фінітної інформації агента, і агент спроможний зафіксувати це. Тобто він знає, що він не знає формулу.

Для доведення обґрунтованості аксіоми негативної інтроспекції слід доповнити моделі Кріпке. Тут відношення досяжності R слід розуміти як відношення еквівалентності, що відповідає таким властивостям як рефлексивність $R(s, s)$ для всіх $s \in S$, транзитивність $R(s, t) \wedge R(t, u) \Rightarrow R(s, u)$ для всіх $s, t, u \in S$, та симетричність $R(s, t) \Rightarrow R(t, s)$ для всіх $s, t \in S$.

Нова система отримала назву **S5**. Вона користується великою популярністю серед дослідників, які застосовують епістемічну логіку в комп'ютерних науках. Разом з тим, багато філософів не погоджуються з системою **S5**, як такою, що коректно відображає логіку знання. Власне це і є одним з моментів розходження таких напрямків розвитку науки, як епістемологія та епістемічна логіка. У наш час точатся дискусії на рахунок того, чи дійсно згадані напрямки взаємодоповнюють один одного, чи їх предмет досліджень розійшовся настільки, що вже не мають нічого спільного.

Епістемологи схильні застосовувати систему **S4**, яка більше стосується природи людського знання та аналізує істини природничих наук, в той час, коли **S5**, застосовується в комп'ютерних науках та інформаційних системах. Система **S5** є ґрунтовною та повною відповідно до класу моделей Кріпке в яких відношення досяжності є відношенням еквівалентності.

При проведенні досліджень відповідно до системи **S5**, відкриваються нові властивості семантики можливих світів. Можна сказати, що включення аксіому негативної інтроспекції розширило її можливості. Відношення еквівалентності ділить набір можливих світів на еквівалентні класи, члени яких є повністю взаємно досяжними. Такі еквівалентні класи є групами світів, що є епістемічними альтернативами один одному [6].

Система **S5** найповніша система знання семантики можливих світів Кріпке. Завдяки своїм властивостям вона охоплює всі важливі аксіоми, що виражають властивості знання. Разом з тим предметом дослідження епістемічної логіки є ще й поняття віри. Звісно, більшість наукових праць, особливо на ранніх етапах розвитку епістемічної логіки, стосувались знання, але стосовно самої віри та різних її проявів також проводяться серйозні дослідження. Дехто з дослідників навіть схильні розрізняти власне епістемічну та доксастичну логіку. Якщо проаналізувати досягнення логіки при аналізі проявів віри, то не можна не відмітити їх надзвичайну важливість. Логічний аналіз віри, сумніву, сподівання, очікування, та інших схожих понять дозволяє аналізувати засобами епістемічної логіки навіть процеси дискусій, адже вони базуються не тільки на знанні. Тим не менш, я не схильний розділяти епістемічну логіку на дві течії.

Багато уваги поняттю віри приділяє ще Хінтікка. Як я вже неодноразово зазначав, епістемічна логіка поділяє семантику з іншими модальними логіками. Так, відображенням необхідності в епістемічній логіці є знання, а можливості – віра. Відповідно, згадані поняття мають особливості і в семантиці можливих світів. Така відмінність походить від ідеї Ляйбніца, що необхідністю є те, що істинне в кожному можливому світі, а можливість – що лише в деяких. Якщо говорити про умови істинності, то системи знання та віри повинні відрізнятися. Головна відмінність тут полягає в тому, що знання обов'язково повинно бути істинним, тоді як віра не завжди. Відповідно до аксіом та систем, що застосовуються для аналізу знання в рамках епістемічної логіки сформульовані системи віри. При порівнянні властивостей знання та віри, стає зрозумілим, що фактично всі вони можуть бути адаптовані до віри. Виняток становить лише те, що знання повинне відображати лише істині висловлювання. За тією схемою, що і для позначення знання, для позначення віри застосовують модальний оператор B , а формулу Bp слід розуміти як "віреться, що p ". Крім того, висловлювання Bxp слід розуміти як "х вірить, що p ".

Копіюючи систему аксіом **S5** без аксіоми істини $Kp \rightarrow p$ для віри, враховуючи модальний оператор B , отримали систему **K45**, що містить такі аксіоми:

- ✓ будь-яка аксіома логіки висловлювань,
- ✓ $B(p \rightarrow q) \rightarrow (Bp \rightarrow Bq)$,
- ✓ $Bp \rightarrow BBp$,
- ✓ $\sim Bp \rightarrow B\sim p$,
- (MP) правила modus ponens, та
- (N_B) p/Bp .

Моделі Кріпке, які працюють в системі **K45** також є ґрунтовними та повними. Її особливість полягає в спе-

цифічному розумінні відношення досяжності. В рамках цієї системи воно є транзитивним та евклідовим, а також задовольняє $R(s,t) \wedge R(s,u) \Rightarrow R(t,u)$ для всіх $s, t, u \in S$.

Інша особливість полягає в тому, що відповідно до властивостей віри повинна спрацьовувати формула $\sim B(p \wedge \sim p)$ для деяких $p \in P$. Додавши цю формулу як аксіому до системи **K45** отримуємо систему **KD45**. Вона є послідовною і повною відповідно до моделей Кріпке, в яких відношення досяжності транзитивне, евклідове, та серійне. Тобто, відношення досяжності R означає, що для всіх $s \in S$ існують такі $t \in S$, що $R(s,t)$. Мається на увазі, що в будь-якому можливому світі агент погоджується з як мінімум однією епістемічною альтернативою.

У цих двох класичних системах віри можна виділити цікавий момент. Відповідно до системи **KD45** моделі можуть складатися з "актуального" світу s_0 та множини S , яка не включає в себе s_0 так, що відношення досяжності R задовольнятиме $R(s_0, s)$ для кожного $s \in S$ та $R(s, t)$ для будь-якого $s, t \in S$. Тоді, відповідно до аксіом системи **KD45** множина S повинна бути не пустою, а в системі **K45** вона може бути й пустою. Тобто, елементарні моделі для **KD45** включають актуальний світ, що є відображенням наявної ситуації навколишньої дійсності, та набір епістемічних альтернатив. Чи іншими словами, актуального світу та **S5**-епістемічної моделі, яка у випадку **K45** може бути пустою, тобто відображати не дійсну віру. Це пов'язано з тим, що для віри характерною є її контра фактичність. Вона може не виконуватись, насправді бути хибною [7].

Класичні системи віри стали одними з перших в епістемічній логіці. Велика кількість подальших досліджень, так само як і в ситуації зі знанням, спиралася на них. Більше того, базуючись на системах семантики можливих світів, що описані вище, сформовані моделі, які дозволяють поєднувати в собі знання та віру.

Проаналізувавши особливості застосування теоретико-модельної семантики в рамках епістемічної логіки, можна отримати цікаві результати. У статті я звертаюсь лише до класичних моделей семантики можливих світів Кріпке зважаючи на те, що серед інших варіантів теоретико-модельної семантики, вони справили найважливіше значення. На базі систем **S4** та **S5** були сформовані різні некласичні семантики Кріпке, що дозволяють аналізувати навіть незначні властивості знання, адаптуючись під різноманітні ситуації. Дещо пізніше, семантика можливих світів була взята за основу при побудові динамічних варіантів епістемічної логіки та систем, що дозволяли аналізувати групи агентів. Разом з тим, завдяки стрімкому розвитку епістемічної логіки моделі Кріпке стали найпопулярнішими в різних напрямках модальної логіки. Таким чином, семантика можливих світів на першому етапі розвитку епістемічної логіки є найзручнішим методом встановлення істинності суджень, які містили в собі модальності знання та віри. Більше того, вона дозволяла моделювати системи знання, прискоривши розвиток комп'ютерних наук та складних інтелектуальних систем.

1. Hendricks V. F. Where's the bridge? Epistemology and epistemic logic // Philosophical Studies. – 2006. – № 128. – P. 153; 2. Meyer J.-J. Ch. Epistemic logic // The Blackwell Guide to Philosophical Logic. – 2001. – P. 185; 3. Chellas B. F. Modal logic: an introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1980. – 295 p. – P. 5; 4. Rescher N. Epistemic logic // A Companion to Philosophical Logic. – 2002. – P. 485; 5. Hintikka J. Knowledge and Belief. An introduction to the logic of the two notions. – Ithaca, London: Cornell University Press, 1962. – P. 123; 6. Meyer J.-J. Ch. Epistemic logic // Указ. твір. – P. 189; 7. Там само. – P. 190.

Н. А. Колотілова, канд. філос. наук, доц., КНУ ім. Тараса Шевченка

АРГУМЕНТ ДО АВТОРИТЕТУ В РИТОРИЦІ ТА ЛОГІЦІ

У статті розглянуто аргумент до авторитету в межах логічного і риторичного знання в історії та сучасності. Встановлено, що виділення логічного та прагматичного (риторичного) рівнів оцінки такого аргументу в сучасних концепціях веде до відмови від кваліфікації його як помилки. Прагматична прийнятність аргументу до авторитету забезпечується етосом і релевантністю типу діалогу.

Ключові слова: аргумент до авторитету, аргумент ad hominem, етос, релевантність типу діалогу, логічний та прагматичний рівні прийнятності.

В статье рассмотрен аргумент к авторитету в сфере логического и риторического знания в истории и современности. Подчеркнуто, что выделение логического и прагматического (риторического) уровней оценки такого аргумента в современных концепциях ведет к отказу от определения его как ошибки. Прагматическая приемлемость аргумента к авторитету обеспечивается этосом и релевантностью типа диалога.

Ключевые слова: аргумент к авторитету, аргумент ad hominem, этос, релевантность типу диалога, логический и прагматический уровни приемлемости.

The article deals with the argument from authority in the logical and rhetorical knowledge of history and modernity. Emphasized that the selection of the logical and pragmatic (rhetorical) levels of evaluation of this argument in the modern concepts leads to the rejection of the definition of it as a fallacy. Pragmatic acceptability of the argument from authority provided by ethos and relevance of the type of dialogue.

Keywords: argument from authority, argument ad hominem, ethos, relevance of the type of dialogue, logical and pragmatic levels of acceptability.

На сучасному етапі відбувається досить бурхливий розвиток таких дисциплін логічного циклу, як риторика, теорія аргументації тощо. Їхнє піднесення розпочалось з другої половини ХХ ст. Загалом минуле століття характеризувалось, за визначенням відомого сучасного логіка та філософа Г. Х. фон Врігта, винятковою роллю логіки в структурі сучасної філософії. А щодо перспектив цієї дисципліни, то він писав: "Я не буду намагатися передбачити, які напрями будуть провідними в філософії першого століття III тисячоліття. Але думаю, що вони будуть помітно відрізнятися від тих, що були в нашому столітті, і що логіки серед них не буде. Якщо я правий, то ХХ ст. буде ще яскравіше, ніж зараз, виділятися як Золотий вік Логіки в історії тих мінливих форм людської духовності, які ми називаємо Філософією" [1]. Разом з тим, той образ логіки, який сформувався приблизно к середині ХХ ст., був надзвичайно формальним. Значні успіхи логіки в напрямку її математизації призвели до того, що вона, як відмічає Г. Х фон Врігт, перестала бути філософією й стала наукою. Точніше розчинилася в різноманітних математичних дослідженнях, а також знайшла своє застосування в інформатиці, когнітології тощо.

Певною реакцією на такий стан справ у межах логічного знання було становлення неформальної логіки, покликанням якої стало звернення до практики повсякденного спілкування й до тих способів обґрунтування, що використовуються у публічному дискурсі. Відмітною ознакою цього процесу було те, що імпульсом до подібних зрушень у галузі логіки стало зокрема "відродження" риторики. Відтепер увагу науковців привертають ті аспекти людських міркувань, які випали з царини досліджень формальної логіки. Маються на увазі насамперед "помилки" в процесах обґрунтування, до яких належить й аргумент до авторитету. Відповідно метою даної роботи є виявлення характерних особливостей цього аргументу, що були зафіксовані у межах логічного та риторичного знання в історії та сучасності на прикладі робіт Аристотеля, Ф. ван Єсмерена, Д. Уолтона, Цицерона тощо.

Слід підкреслити, що авторитет, як одне з джерел переконання, був зафіксований у риториці майже з моменту її виникнення. Можна звернутися до "Риторики" Аристотеля, де він виділяє три види способів переконання: одні залежать від характеру оратора, другі – від настроїв аудиторії, а треті – від самої промови. Ці три способи переконання називають відповідно етос, пафос і логос. Зокрема етос оратора полягає в тому, що він має так виголошувати промову, щоб викликати довіру до себе. Адже, як пише Аристотель, люди більш схиль-

ні вірити хорошим людям, а особливо в тих питаннях, які не є наперед ясними й у яких є місце сумнівам.

Взагалі серед інших мистецтв, які пов'язані зі словом (аналітика, діалектика, софістика, еристика) специфіка риторики полягає в тому, що оратор здебільшого звертається не до кола мудреців, а до широкого загалу. Тобто застосування різних типів силіогізмів зумовлюється специфікою комунікативних ситуацій. Наприклад, на думку Стагирита, діалог у строгому сенсі цього слова передбачає лише діалектичні силіогізми, оскільки в них відкрито вимагається згода співрозмовника. Наукові силіогізми також можуть застосовуватися в комунікації, однак тільки серед людей, компетентних у справі. Здебільшого їхнє призначення – сфера наукових пошуків філософа, теоретика. Можливим варіантом є такий випадок, коли філософ приходить до необхідних істин шляхом внутрішнього діалогу. Звичайно, що згода реального співрозмовника тут не потрібна. Софістичні та еристичні силіогізми зорієнтовані на співрозмовника лише в тому сенсі, що за їхньою допомогою учасників спілкування вводять в оману через те, що насправді хибні твердження видаються за істинні або правдоподібні.

Особливість риторичних силіогізмів (ентимем) у діалозі виявляється в тому, що оратор має певну інтелектуальну перевагу над аудиторією і його завданням є пошук таких положень, з якими слухачі заздалегідь погодяться. Тобто оратор звертається до багатьох людей, які в більшості випадків не мають спеціальних знань з обговорюваної проблеми, тому він не може будувати наукові силіогізми. Він спирається на якісь загальні положення, спільні для даної аудиторії. Аристотель з цього приводу пише: "...якщо ми маємо навіть самі точні знання, все таки не легко переконувати деяких людей на підставі цих знань, тому що [оцінити] промову, що ґрунтується на знанні, є справою освіти, а тут [перед натовпом] вона – неможлива річ. Тут ми неодмінно повинні вести доведення і міркування загальнодоступним шляхом, як ми говорили про це і в "Топіці" відносно звернення до натовпу" [2].

Крім того, Стагирит підкреслює, що ця довіра має виникати все ж таки завдяки промові. Тобто оратор повинен так її виголошувати, щоб в аудиторії сформувалося уявлення про те, що він має певні моральнісні якості. Адже просто володіння ораторським мистецтвом не робить людину чесною. З іншого боку, чесність не є тим чинником, що являє собою вагомі доведення, хоча значною мірою впливає на переконання слухачів.

Сам Аристотель лише дав загальну характеристику етосу й ретельно не досліджував особливості аргумен-

ту до авторитету. Він просто виділив етос як окреме джерело переконання поряд із логосом та пафосом. Разом із тим, засоби етосу фактично були вилучені зі сфери досліджень логічного знання, адже вони не мають прямого зв'язку з самою промовою.

Більш докладну розробку проблематики аргументу до авторитету зустрічаємо в творчості іншого відомого оратора й теоретика риторики – Цицерона. У своїй "Топіці" він так само, як і Аристотель, поділяє топи ("місця"), з яких беруть доведення, на дві групи: ті, що пов'язані зі справою, й ті, що не пов'язані. Ця друга група доведена ґрунтується на свідченнях: "...свідченням ми називаємо все, що добувають з якогось стороннього предмету заради набуття довіри" [3]. Для того ж, щоб отримати довіру, пише Цицерон, шукають авторитет. Джерел авторитету є багато. Насамперед він надається природою або часом. Природний авторитет давньоримський оратор пов'язує виключно з мужністю. Проте час також дає багато того, що допомагає викликати довіру. На думку Цицерона, це талант, багатство, вік, удача, майстерність, досвід, необхідність, навіть збіг обставин. Звичайно, що всі ці риси не пов'язані з логосом, однак вони створюють авторитет і дають можливість більше вірити тому, хто виголошує промову. Цицерон підкреслює: "Можливо, це й неправильно, але важко змінити думку натовпу, якій покірні й ті, хто судить, і ті, хто оцінює людей" [4].

Давньоримський оратор відмічає також, що важливим є не стільки наявність мужності, скільки вміння її продемонструвати. Оскільки якщо слухачі бачать тих, хто присвятив себе певній справі, чиє життя бездоганне, тоді вони вважають, що якості таких людей відповідають тому уявленню, яке вони створили про себе. Саме ці якості сприяють ствердженню авторитету не лише державних діячів, але й інших ораторів, філософів, поетів, істориків, тобто тих, хто має справу з мистецтвом слова. Усі перераховані Цицероном риси можна вважати необхідними складниками іміджу, вміння подати себе оточуючим з метою впливу на них. На сьогоднішній день досить яскраво особливості іміджу, які пов'язані з тими характеристиками, що були встановлені давньоримським оратором, виявляються у політичній сфері. Оскільки імідж політика складається з багатьох чинників, серед яких важливу роль відіграють особистісні характеристики, то іміджмейкери відбирають ті, які краще будуть впливати як на окремі соціальні групи, так і на населення у цілому. Г. Г. Почепцов з цього приводу пише: "Образ політика, таким чином, свідомо збагачується тими характеристиками, які потрібні для посилення значущості особи, але представлені лише потенційно" [5].

Варто підкреслити, що запропоноване давньоримським оратором тлумачення авторитету, який дається від природи, може бути співставлене також з поняттям харизми. Термін "харизма" походить від давньогрецького слова, що означає "милість", "благодать", "божий дар". Такий тип лідерства "...заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особи, головним чином релігійного чи політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора" [6]. Дослідник творчості Цицерона Г. С. Кнабе наголошує на тому, що сам автор володів цим авторитетом, що й дало йому можливість досягти значних успіхів у своїй кар'єрі: "Суспільне положення Цицерона, його репутація, а тим самим і кар'єра були забезпечені не тільки енергією та спритністю, якими він компенсував своє провінційно-плебейське походження, але й особливим авторитетом, що оточував його ім'я. Авторитет цей також ґрунтувався на красномовстві, але якомусь іншому, значно більшому, ніж "майстерне красномовст-

во" в описаному вище смислі [мається на увазі мистецтво переконання, публічного виступу – Н. К.], і саме воно, це "більше красномовство", відкривало перед Цицероном зовсім інші горизонти" [7].

Таким чином, в античній риториці було зафіксовано, що впливовість публічного виступу залежить від трьох модусів: етос, логос і пафос. Одним із складників етосу є вміння викликати довіру до того, що виголошує оратор. Це вміння пов'язується з поняттям авторитету, який у потенції дається від природи, однак реалізується самим оратором і надає йому можливості досягати успіху в публічних виступах. Важливим є також положення про те, що для авторитету мають значення не стільки наявні риси людини, скільки вміння створити про себе потрібне враження.

В епоху Середньовіччя аргумент до авторитету стає широким застосуванням. Особливо це стосується того типу ораторських промов, що формується в цей період. Маються на увазі гомілетичні промови, які являли собою здебільшого проповіді. Відомий дослідник античної та середньовічної риторики М. Л. Гаспаров відмічає: "Для античного оратора абсолютного авторитету з жодного обговорюваного питання бути не могло, інакше неможлива була б і суперечка; вся риторична аргументація будувалась не від авторитетів (законів, свідчень тощо), а від міркувань. Для християнського оратора абсолютний авторитет був, це – Священне Писання; міркування йому потрібні були тільки для того, щоб підвести той чи інший конкретний випадок під те чи інше висловлювання Писання" [8].

Тобто у гомілетичних промовах аргумент до авторитету виступає їхньою невід'ємною рисою. Хоча в цей період і не відбувається теоретичного осмислення такого способу впливу. Спроби такого осмислення були зроблені представниками новоєвропейської філософії разом із критикою аргументу до авторитету.

Зокрема Дж. Локк вважає, що такі якості оратора, як чесність, вченість, а також авторитет більшості не є достатніми для прийняття тези. Він пише: "Скільки на світі людей, у яких немає іншої підстави для своїх поглядів, окрім передбачуваної чесності, вченості або чисельності людей з такими самими переконаннями? Ніби чесні й вчені люди не можуть помилятися або ніби істина встановлюється рішенням більшості! Тим не менш більшість задовольняється цим. "Ця думка засвідчена поважною старовиною; вона дійшла до мене з посвідченням минулих століть, і я тому можу без побоювань прийняти її; інші люди тримались і тримаються тієї самої думки (це все, що можна сказати), і тому буде розумно для мене прийняти її". Між тим приймати думки на ґрунті таких мірил менш пробачно, ніж встановлювати їх за допомоги орла і решки" [9]. Тобто аргументу до авторитету відмовлено в розумності, в тому, що він може бути основою для прийняття тверджень оратора. Як бачимо, ця відмова торкається якраз тих рис, що були встановлені Цицероном для здобуття довіри.

Таким чином, хоча в історії риторичного знання авторитет був виділений як можливий спосіб переконання аудиторії, то в історії логічного знання аргумент до авторитету розглядався здебільшого як джерело помилок, до яких людина досить часто приходиться у процесі пізнання. Перегляд такої позиції в галузі логіки відбувається наприкінці минулого століття в зв'язку зі становленням та розвитком таких напрямів сучасного логічного знання, як неформальна логіка та теорії аргументації. Залишило за межами даної роботи питання щодо співвідношення цих напрямів, однак підкреслимо, що стимулами для їхнього розвитку були, з одного боку, неориторика, особливо робота її фундаторів Х. Пере-

льмана та Л. Ольбрехтс-Титеки "Нова риторика: трактат з аргументації", а з іншого – розробка логічної прагматики. Насамперед звернення до діалогу, до процесів комунікації, що відбуваються в повсякденному житті. Тобто розгляд аргументації в контексті діалогу, на думку багатьох фахівців у сучасній теорії аргументації, дає можливість відмовитись від традиційного тлумачення аргументативних помилок як софізмів, міркувань, які виглядають логічно правильними, але при цьому не є такими.

Ф. ван Ємерен, відомий представник прагма-діалектичного підходу в сучасній теорії аргументації, пропонує розглядати аргументативні помилки як недосконалі дії в аргументативному дискурсі. Д. Уолтон, відомий представник неформальної логіки, також відмічає, що оскільки аргументи *ad hominem* ("до людини") мають суб'єктивну та умовну природу на відміну від аргументів *ad rem* ("до справи"), то з цього не слід робити висновку, що вони завжди помилкові. Дійсно, з епохи Нового часу загальноприйнятою стала думка про те, що перевагу потрібно віддавати об'єктивним свідченням, а не суб'єктивним. Це пов'язане з ідеалами науковості, з тим, що єдиним способом обґрунтування є доведення. Однак така думка веде до того, що етос як модус публічного виступу, як спосіб впливу на аудиторію в розумінні Аристотеля має бути відкинутим. Тим не менш повсякденна практика аргументації, особливо судової та політичної, як пише Д. Уолтон, свідчить, що звернення до етосу (характеру) часто виступає хорошим способом як атаки на співрозмовника, так і захисту своєї позиції. У вищезазначених концепціях також особливо підкреслюється, що оцінка подібних аргументів повинна здійснюватися з огляду на тип діалогу, в якому вони застосовуються.

Ф. ван Ємерен відмічає, що помилковість аргументації, в якій використовується аргумент до авторитету пов'язана не з помилкою в самому міркуванні (тобто логічною некоректністю), а з хибністю невиваженого засновку. Формою аргументу до авторитету є: "(1') X говорить, що S можливе; це твердження належить до типу Т. (2') Все, що говорить X про твердження типу Т, вірно. Отже: (3') S можливе" [10]. У таких конструкціях заперечення стосуватимуться змісту засновків, а не форми самого міркування. Точніше неприйняття висновку може зумовлюватися неприйняттям другого засновку, який здебільшого явно не формулюють у промові.

За таких умов особливої значущості набувають пункти згоди оратора й аудиторії. Тобто у гомілетичних промовах, наприклад, авторитетність текстів Священного Писання, до яких зазвичай апелюють, не викликає сумнівів у слухачів. Тому прийнятність другого засновку забезпечує прийняття висновку аргументації. Тобто завдання проповідника зводиться до того, щоб знайти відповідний уривок у священному тексті, до якого можна звести окремий випадок, який він розглядав у своїй промові.

Слід підкреслити, що хоча виступ оратора вважається монологом, він повинен "враховувати" фактор аудиторії. Тоді міркування слухача щодо прийняття тези можна реконструювати в такий спосіб: "Я приймаю тезу оратора, тому що довіряю йому". Ця довіра ґрунтується принаймні на одному з двох чинників. По-перше, на авторитеті самого оратора, тобто він володіє тими якостями, які були зазначені ще Цицероном. По-друге, оратор апелює до авторитетних текстів. Мається на увазі, що прийнятність тези забезпечена прийнятністю аргументів типу "оратор є людиною з хорошим характером, тому його аргумент слід прийняти" або "оратор спирається на положення інших авторитетів (людей, текстів), які є прийнятними". Щодо того варіанту, коли оратор сприймається як хороша людина, то такий випадок Д. Уолтон, наприклад, характеризує як позитив-

ний варіант етотичного аргументу *ad hominem*. На його думку, ця "позитивна" версія може виступати як у цілому розумний аргумент. Хоча він відмічає, що його концепція аргументів *ad hominem* виключає таке тлумачення, адже аналізуються лише варіанти "негативної" версії, коли подібні аргументи використовуються з метою "атаки" на особу для того, щоб дискредитувати позицію опонента.

У вищезазначених процесах функціонування аргументу до авторитету оратору слід зважити на те, що слухачі можуть поставити критичні запитання, позитивна відповідь на які забезпечить прийнятність аргументу. Д. Уолтон у своїй концепції аргументів *ad hominem* розробив ці питання щодо варіантів "негативної" версії. Він пропонує три типи таких критичних запитань. Перший тип стосується засновку ("чи є вірним засновок, що оратор є людиною з поганим характером?"), другий – типу діалогу, в якому застосовують аргумент ("чи є характер оратора релевантним для даного типу діалогу?"), а третій – висновку ("чи слід відкинути аргумент оратора, навіть якщо наведені інші свідчення на його підтримку, або тільки зменшити ступінь довіри до даного аргументу?"). Варто особливо підкреслити другий тип критичних запитань, що стосуються релевантності застосованого аргументу. Д. Уолтон пише про те, що слід додати до структури діалогу функцію довіри, за якої аргументи оцінюються не лише на ґрунті об'єктивних свідчень. Тобто використовуються ще суб'єктивні свідчення, на ґрунті яких ми оцінюємо тих людей, що беруть участь в аргументації: "У більшості випадків ці суб'єктивні (*ad hominem*) свідчення самі по собі не є ані вирішальними, ані вагомими, навіть якщо їх сумувати. Але все ж такі їх можна використовувати для того, щоб викликати або, навпаки, підірвати довіру до пропозиції, що розглядається, за наявності об'єктивних свідчень" [11]. Варіант аргументу до авторитету якраз стосується випадків викликання довіри.

Для аналізу аргументу до авторитету, як й інших варіантів аргументу *ad hominem*, важливим є розрізнення логічних та прагматичних критеріїв прийнятності. Як пише Е. Н. Лисанюк, застосування логічних критеріїв до подібних аргументів свідчить, що вони є помилкою релевантності, коли замість обговорення тези діалогу починають обговорювати позицію іншої сторони (у випадку використання аргументу до авторитету – це апеляція до авторитетних текстів або положень інших людей) або особу учасника (аргумент до авторитету самого оратора), що є порушенням правил демонстрації. Тобто аргумент діалогу "...вважається логічно прийнятним, якщо він відповідає одному з правил логіки, у протилежному випадку аргумент недопустимий, спірних випадків з точки зору логіки не буває" [12].

Прагматичні критерії прийнятності тісно пов'язані з поняттям риторичного поля дискурсу. Оратор промовою конструє спільне поле дискурсу шляхом поєднання своїх елементів з елементами аудиторії (її очікуваннями). У таких випадках аргумент до авторитету буде апеляцією всередині риторичного поля дискурсу, що в цілому, як відмічає Е. Н. Лисанюк, робить її успішною.

Вищезазначене дає можливість сформулювати певне припущення щодо ефективності аргументу до авторитету в ораторській промові. А саме: прийнятність такого аргументу забезпечується насамперед прагматичними критеріями. Тобто умовами згоди слухачів з оратором є позитивні відповіді на критичні запитання типу: (1) чи є оратор (або інша людина, до положень якої апелює оратор) експертом з обговорюваної теми? і (2) чи здійснюється апеляція оратора всередині риторичного поля дискурсу? Ці запитання характеризують "надійність" оратора (довіру в термінології Цицерона, хороший характер у

термінології Д. Уолтона) та релевантність аргументу типу діалогу. Зрозуміло, що другий критерій найбільш яскраво виявляється у гомілетичних промовах.

Таким чином, розглянувши аргумент до авторитету в межах логічного та риторичного знання в історії та сучасності приходимо до таких висновків. По-перше, якщо в історії логіки аргумент до авторитету оцінювався як помилка демонстрації, коли суб'єктивні свідчення підмінюють об'єктивні, то в історії риторики цей аргумент характеризувався як прийнятний спосіб переконання, що ґрунтується на довірі (іміджі, харизмі) оратора, а теоретики риторики намагалися встановити ті чинники, що здатні викликати цю довіру. По-друге, у межах сучасного логічного знання (насамперед у неформальній логіці та теорії аргументації) оцінка аргументу до авторитету проводиться вже принаймні на двох рівнях – логічному та прагматичному. При цьому навіть на логічному рівні відмовляються від однозначної оцінки такого аргументу як помилки. Зокрема, у концепції Ф. ван Еємерена встановлено, що у формі аргументу до авторитету заперечення можуть стосуватися змісту засновків, а не фор-

ми самого міркування. Прагматичний рівень пов'язується з риторичним, й оцінка такого аргументу здійснюється з урахуванням принаймні двох чинників: довіри до оратора (етос) і релевантності типу діалогу.

1. Врігт Г. Х. фон. Логика и философия в XX веке // Вопросы философии. – 1992. – № 8. – С. 89; 2. Аристотель. Риторика // Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Мн.: Литература, 1998. – С. 749; 3. Цицерон. Топика // Цицерон. Эстетика: Трактаты. Речи. Письма. – М.: Искусство, 1994. – С. 74; 4. Там само. – С. 74; 5. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 2004. – С. 228-229; 6. Там само. – С. 707; 7. Кнабе Г. С. Цицерон, античная классика и рождение классицизма // Цицерон. Эстетика: Трактаты. Речи. Письма. – М.: Искусство, 1994. – С. 16; 8. Гаспаров М. Л. Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – М.: Наука, 1986. – С. 99; 9. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Локк Дж. Соч. в 3-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1985. – С. 198; 10. Еємерен Ф. Х. ван. Ошибки в аргументации // Важнейшие концепции теории аргументации. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2006. – С. 182; 11. Уолтон Д. Аргументы ad hominem. – М.: Институт Фонда "Общественное мнение", 2002. – С. 308; 12. Лисанюк Е. Н. Аргументы ad hominem с точки зрения логики // Логико-философские штудии. – Вып. 6. – СПб.: Изд-во С.-Петербурга, 2008. – С. 55.

Надійшла до редколегії 16.11.2010 р.

О. О. Коротун, асп., КНУ ім. Тараса Шевченка

ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСУ: СИМБІОЗ ПІДХОДІВ

У статті розглядається особливості рекламного дискурсу та обґрунтовується важливість застосування логіки до його аналізу, враховуючи аргументативний характер реклами.

Ключові слова: реклама, дискурс, аргументація, логіка.

В статье рассматриваются особенности рекламного дискурса и обосновывается важность логического подхода к его анализу, учитывая аргументативный характер рекламы.

Ключевые слова: реклама, дискурс, аргументация, логика.

In the article the essence of advertising is considered as a special kind of discourse. The author rationalizes the importance of logical analysis of advertising due to its argumentative background.

Keywords: advertising, discourse, argumentation, logics.

Георг Генрік фон Врігт писав: "Філософія – це логічний аналіз всіх форм дискурсу" [1]. І хоча це твердження стосувалося філософії початку XX століття, воно актуальне й сьогодні.

Кінець XX – початок XXI століття – час переорієнтації філософії. Зміни у суспільному житті висувають нові завдання для філософів, у тому числі й логіків. Зокрема, сьогочасне суспільство характеризується стрімким розвитком інформаційних технологій та зростанням цінності інформації.

Важливим об'єктом дослідження може стати реклама як специфічний вид інформації, комунікації та аргументації. Актуальність дослідження цього феномену пов'язана зі зростанням її впливу в сучасному житті. У наш час інформаційних технологій спостерігається активний розвиток реклами. Поряд із "класичними" її видами (теле-, радіо-, та друкована реклама) з'являються такі нові форми рекламних повідомлень, як Інтернет реклама, мобільний маркетинг, "direct mail", контекстна реклама та ін.

Реклама не лише впливає на наші емоції, але й визначає структури та схеми наших міркувань. Саме тому її можна дослідити з точки зору науки логіки. А враховуючи інформаційно-комунікативну спрямованість та діалогічний характер реклами, вона має бути досліджена як особливий вид аргументації.

Не можна покаржитись на відсутність чи одноманітність літератури з рекламної проблематики. Феномен реклами досліджують такі науки як психологія, соціологія, маркетинг, лінгвістика та ін.

На сьогоднішній день існує багато робіт присвячених дослідженню реклами. Серед "класиків" можна виокремити: Бове К., Аренс У., "Сучасна реклама", Рівс Р. "Реальність в рекламі", Дейян А. "Реклама", Сендідж Ч.,

Фрайбургер В., Роцтол К. "Реклама: теорія і практика", Огілві Д. "Зізнання рекламного агента" та багато інших. Дослідниками на пострадянському просторі є Уцьонова В., Рожков І., Почепцов Г., Хромов Л. та ін.

Реклама також є предметом дослідження науковців, що працюють в галузі риторики та семіотики. Це, зокрема, Барт Р., Еко. У., Почепцов П.

Проте робіт присвячених саме логічному аналізу реклами залишається ще дуже мало. В основному це роботи дослідників в області логічного аналізу мови (Сергєєв В., Болінджер Д., Блакар Р., Баранов А., Кодухов В., Паршин П., Арутюнова Н., Падучева Є. та ін.) і поодинокі статті та розділи в монографіях на тему аргументації в рекламі.

Причина наявності такої білої плями лежить в основі самої специфіки реклами. Реклама – це складний, багаторівневий феномен. Тому для ґрунтовного логічного аналізу важливо враховувати підходи багатьох наук. Адже всі вони, хоча і частково торкаються важливого для даного дослідження аспекту реклами.

Так, роботи в рамках маркетингу та реклами дають розуміння, які прийоми переконання та впливу на споживача є ефективними. Психологія досліджує особливості сприйняття споживачами рекламних повідомлень. Риторика та дослідження в області мови описують особливості власне рекламних повідомлень, тобто тексту, що важливо саме в рамках логічного дослідження реклами, адже нас цікавить не реклама в цілому, а саме рекламний текст.

Чому власне логіка має стати своєрідним симбіозом інших підходів, а не навпаки – стати складовою іншого підходу? Відповідь криється в специфіці самого феномену реклами та її сприйняття споживачем. Як вже йшлося раніше, реклама – це особливий вид аргумен-

тації. Головна її мета – переконати споживача в потрібності придбання того чи іншого товару. Це ж завдання – переконувати – стоїть і перед аргументацією. А теорія аргументації є складовою саме науки логіки.

Що стосується сприйняття реклами споживачем, то, не зважаючи на наявність сильного психологічного компонента в рекламі, на якому люблять наголошувати багато дослідників, результатом сприйняття реклами є міркування. Адже всі ми схильні хоча б підсвідомо вибудовувати певне міркування, тим самим ніби раціонально пояснюючи свій вибір. Як писав Брутян Г.: "Переконання як психологічний стан слухача – це результат, який створюється завдяки мисленнєвим актам" [2]. А схеми міркування – це знову ж таки предмет дослідження науки логіки.

Які висновки з досліджень інших наук і чому саме вони лягли в основу логічного підходу дослідження рекламної аргументації, а також чи справді логічний підхід має бути основою для даного дослідження і є предметом розгляду даної статті.

Почнемо з аналізу досліджень інших наук, а саме – з класиків. Аналізуючи твори класиків реклами (Огілві Д., Бове К., Аренс У. і т. д.) можна прослідкувати, що всі вони визнають важливість аргументації в рекламі. Рекламне повідомлення має переконувати споживача. Більшість класиків рекламної індустрії визнають найважливішим елементом аргументативного процесу заголовок, тобто тезу, яка захищається в самій рекламі. Зокрема, Кромптон А. у своїй роботі "Майстерня рекламного тексту" зазначає, що "заголовок – це найважливіша частина рекламного повідомлення. Якщо він некоммуникативний, то й власне рекламне повідомлення буде некоммуникативне" [3]. Щоб зробити заголовок комунікативним автор рекомендує зазначати в ньому лише те, що не є очевидним з першого погляду споживачеві і що він не зможе вичислити з рекламного повідомлення самостійно. Тобто, можемо зробити висновок, що автор наголошує на важливості приватизації знання. Споживач набагато краще сприймає інформацію, яку він, нібито сам здобув з рекламного повідомлення, ніж те, яке йому доноситься готовим на тарілочки.

Про важливість аргументації в рекламі, у тому числі за допомогою тексту, говорить ще один класик рекламної індустрії Огілві Д. Зокрема у своїй роботі "Таємниці рекламного двору" він зазначає, що бувають рекламні зразки, дуже схожі між собою за формою, місцем поширення, ілюстраціями та стилем написання тексту, при цьому одна реклама в рази успішніша, аніж друга. На думку Огілві Д., причина цього криється в мотивації та аргументації. "Текст реклами дуже важливий, – зазначає автор. – Але ще більш важливим є обґрунтування, аргументація" [4]. Саме з цього має починатися робота над рекламою.

Окрім вибору наповнення аргументації, не менш важливим є вибір того, як подати цю аргументацію та в якій формі. Для цього дуже важливо знати свою цільову аудиторію, на яку буде спрямована ваша рекламна аргументація.

Слідом за своїми колегами ще один відомий рекламист Рівз Р. також наголошує на важливості аргументації в рекламі. У своїй роботі "Реальність в рекламі" він зазначає, що, на жаль, багато рекламистів забуває про цю важливу рису реклами і акцентує свою увагу лише на яскравості свого твору. Він пише, що більшість рекламних кампаній подібні до вітрин магазинів – вони яскраві, вражають розмахом та багатством фарб і тим самим привертають до себе увагу. Але привернути до себе увагу, зазначає Рівз, це не кінцева мета реклами. Реклама має продавати, а не просто показувати товар,

а цього досягнути без рекламного тексту та сили переконання ніяк неможливо [5].

Подібна ситуація спостерігається і сьогодні. Внаслідок відсутності в рекламній кампанії будь-якої аргументації, конкретного повідомлення, а маючи лише яскраве відео по телевізору чи шоу на центральній площі міста, в кінцевому випадку рекламисти стають перед проблемою, коли споживачі добре пам'ятають сам ролик чи дійство, але їм важко пригадати, яка компанія все це організувала. Не кажучи вже про те, щоб в них в голові залишилося достатньо аргументів, щоб придбати товар, якому і належить дана рекламна кампанія. Що ще раз підтверджує слова рекламистів, що аргументація в рекламі має посідати одне з найголовніших місць, чи навіть більше – вона і є самою суттю реклами.

Як бачимо, видатні рекламисти зазначають про важливість наявності аргументації в рекламі, при чому сильний аргумент найкраще виражати в словесній формі і при його виборі важливо орієнтуватися на особливості цільової аудиторії, на яку ваша реклама має бути спрямована.

Багато, хто може закинути, що Рівз Р., Огілві Д. та Кромптон А. – хоча і є видатними рекламистами, але всі вони працювали та формували свої уявлення про рекламу в XX столітті, в епоху, коли ще світ не знав Інтернету і життя протікало набагато спокійніше, і що сьогодні реклама формується за зовсім за іншими правилами. Але це зовсім не так: умови життя не змінили сутність реклами – вона як і 30 років тому має продавати товар, а для цього вона має переконувати споживачів, що рекламований товар – це саме те, що їм потрібно.

Сьогодні, сутність та вимоги до реклами не те, що не змінилися, а навпаки, як ніколи є потреба в їх виконанні, адже конкуренція невпинно зростає, від різноманіття схожих товарів паморочиться голова і для того, щоб покупець обрав саме ваш товар, потрібно дуже попрацювати, аби його в цьому переконати.

Колишній маркетинг директор компанії Coca-Cola Серхіо Займан у своїй книзі "Кінець маркетингу, яким ми його знаємо" пише: "Маркетинг повинен змусити споживачів діяти. Популярність – не наша мета. Мені не потрібне так зване віртуальне споживання – коли покупцям подобається продукт, проте купляти його вони не поспішають. І мене не хвилює, чи завоює наша реклама призи на конкурсах. Єдине, що хвилює, – реальне споживання. І це зрозуміло, адже компанія тримає маркетингові витрати засоби на маркетинг лише для того, аби *переконати* споживачів купляти продукцію, що рекламується. Кампанія, яка не *переконує* людей купляти більше продуктів, провальна за визначенням" [6].

Як бачимо, як 30-40 років тому, так і сьогодні рекламисти сходяться в думці, що реклама має переконувати споживачів у важливості придбання того чи іншого товару і велику увагу приділяють саме побудові аргументації в рекламі. Їхні вчення в рамках логічного аналізу реклами дозволяють краще розуміти сам феномен реклами та принципи побудови рекламної аргументації. Для того, щоб аргументація в рекламі була сильною рекламисти виділяють такі важливі фактори, як знання аудиторії, на яку розрахована реклама та наявність унікальної торговельної пропозиції, навколо якої можна вибудувати аргументацію. Також вони наголошують на важливості наявності в рекламному повідомленні одного сильного аргументу, доносити який до аудиторії найкраще в вербальній формі та враховуючи особливості тієї самої аудиторії.

Визнання важливості вербальної аргументації в рекламі – це лише перший крок на шляху логічного дослідження. Але як саме будується ця аргументація? Які особливості мови реклами? Відповідь на ці питання дають дослідники в області мови.

Саме світ слів та знаків дуже часто стає мішенню для маніпуляторів, серед яких немало і рекламистів. За допомогою різних слів одну і ту саму інформацію можна подати в "правильному" для адресата світлі. Пляшка вже наполовину пуста чи пляшка все ще наполовину повна – це найпростіший приклад того, як може змінитися сприйняття однієї і тієї самої речі завдяки вибору мовних засобів.

Блакар Р. у своїй роботі "Мова як інструмент соціальної влади" писав: "Практично незалежно від того, які саме прояви людської природи цікавлять дослідника, рано чи пізно він виявить, що досліджує проблеми, пов'язані з мовою та комунікацією. І в цьому нема нічого дивного, адже лише через комунікацію, і в основному через мовну комунікацію, ми можемо заявити про себе... Ми живемо та діємо всередині світу мови" [7]. Більше того, зазначає автор, виразитися нейтрально неможливо, будь-яке використання мови передбачає певний ефект структурування інформації та впливу.

Слова є дуже сильним інструментом переконання. Будь-яку правду можна подати в такому вигляді, що вона буде страшнішою за будь-яку брехню. Саме тому мову дуже часто називають інструментом соціальної влади. Як кажуть, кожна революція створює свої слова, реклама також створює свої слова та прийоми переконання і є окремим інструментом тієї ж соціальної влади.

Реклама може впливати на нас на рівні слова, речення, міркування. Ось короткий список прийомів впливу за допомогою мови, які виділяють науковці:

- ✓ використання пустих слів або неправильне використання слів ("Aquate – перша функціональна вода");
- ✓ використання двозначних слів ("Вибір номер 1 стоматологів України" – його обрали першим чи обрали як найкращий?);
- ✓ створення нових слів ("Не гальмуй – снікерсуй");
- ✓ відсутність перформативу (я думаю, мені повідомили);
- ✓ використання пасивних конструкцій, опускання агенсу ("Перевірно і доведено: 100 % об'єму" – перевірено і доведено ким?);
- ✓ перехід від прикладу до правила, висновки по інерції;
- ✓ вибір послідовності, зробивши акцент на певних словах;
- ✓ використання зразку та анти зразку;
- ✓ приховане ствердження за допомогою форми питання ("Чому Мілка така смачна?", "Чому мільйони українських жінок обирають Tide?" – у цих питаннях вже закладені твердження, які подаються як беззаперечні, хоча насправді вимагають свого доведення: "Мілка смачна", "Мільйони українських жінок обирають Tide");
- ✓ підміна цінностей/редукція (наприклад, реклама сухих сніданків Nestle: хлопчик хвилюється перед контрольною роботою Мама дає йому сухий сніданок: "Сніданок Nestle забезпечить дитину здоров'ям, необхідним для успішних занять" – підміна цінностей: Nestle напряму пов'язують із знанням) та ін.

Це далеко не повний список тих мовних прийомів, що використовуються в рекламі, аби переконати споживача в потрібності придбання того чи іншого товару. Але й цього достатньо, щоб виявити певну закономірність. Головною особливістю більшості з цих прийомів є їхній імпліцитний характер.

Використання прихованої інформації дуже важливе для реклами з декількох причин. По-перше, дієвість імпліцитної інформації заснована на складності її здобуття: на її отримання адресат витрачає додаткові інтелектуальні зусилля. Тому в процесі засвоєння імпліцитної інформації, відбувається її приватизація, іншими

словами, онтологізація (інтеграція у модель світу). Таке приватизоване знання адресат сприймає як саме собою зрозуміле і не піддає критиці та оцінці. А по-друге, за подібну інформацію важче присунути рекламодавців до відповідальності. Адже оцінювати і судити можна лише явне повідомлення, а не те, що кожен споживач собі домислив – це вже сфера суб'єктивного. Саме тому логічний аналіз рекламних повідомлень та логічне виховання є актуальним у сучасному житті.

Як писав Мінто В. ще більше століття тому: "Загальна мета логіки полягає в попередженні розуму від помилок. Логіка Аристотеля не буде зайвою доти, доки слово буде вводити людину в оману. Кінцева мета логіки – керувати під час тлумачення словесних виразів. Проста силлогістика, вчення про різноманітні форми вираження одного і того самого змісту, має досить обмежене застосування. Проте силлогізм неодмінно приводить до вивчення речення, речення – до вивчення терміну, а термін до точного визначення відношень між словами, думками об'єктами". "Мета логіки, – продовжує Мінто В., – не в досягненні істини, а в попередженні помилок" [8]. Через більше ніж сто років ці слова не те, що не втратили своєї актуальності, а навпаки – як ніколи значення логічного виховання набуває все більшої сили.

Але чи можливо дослідити аргументацію реклами лише за допомогою суто логічного підходу? Відповідь однозначно ні. А все тому, що теорія аргументації хоча і є частиною логіки, проте в той же час являє собою множину різних підходів, що описують ті чи інші сторони аргументативного процесу та спроб поглянути на аргументацію з різних кутів зору. У багатьох роботах справедливо відзначається комплексний характер аргументації, правомірність і доцільність її дослідження в рамках різних дисциплін, включаючи логіку, психологію та лінгвістику. Причому, розглядаючи один з аспектів аргументації (логічний, методичний, комунікативний тощо), дослідник все одно не може повністю відмежуватися від усіх інших аспектів. Тому, мова йде не про застосування якогось одного з підходів, а лише про переважання того чи іншого способу розгляду феномену аргументації.

Аргументація – це множина виражених у вигляді послідовності висловлювань процесів переконання, що знаходяться між двома полюсами: логіко-математичним доведенням у формалізованих мовах і впливом на несвідомі компоненти психіки реципієнта. Досвід дослідження реальних процесів аргументації показує, що вплив на зміни переконань адресата аргументації виникає внаслідок комплексного впливу логічних, когнітивних та риторичних факторів, в якому пріоритетну роль може виконувати будь-яка з підсистем. Саме тому поряд з власне логічним підходом до аналізу аргументативного процесу логіки звертаються ще й до риторичного та когнітивного підходів.

Одним із перших, хто на вітчизняному (точніше, радянському) просторі звернув увагу на проблему взаємодії різних підходів до аналізу аргументації, був Брутян Г., про якого ми вже згадували на початку статті. "Створення відповідного переконання у слухача, опонента, звісно, завдання не із простих. На шляхах до вирішення цього завдання аргументатор звертається до арсеналу риторичного мистецтва, а нерідко і до емоційного забарвлення своїх аргументів. Ця обставина і приводить до троїстого союзу логіки, психології та риторики на базі аргументації" [9].

Визнаючи важливість усіх трьох підходів, Брутян А. на перший план висуває, все-таки, логічний підхід. Він вважав, що наявність психологічного компонента в аргументації у вигляді вироблення переконання зовсім не означає, що аргументація в будь-якому значенні відхо-

дить від сфери розумового процесу". У зв'язку з цим він виокремлював дві характерні особливості аргументації як розумового процесу.

По-перше, аргументація є універсальною формою судження, що не залежить від національного, соціального та інших параметрів, та може застосовуватися для різноманітніших змістовних цілей.

А по-друге, аргументація є всезагальним розумовим феноменом ще й тому, що вона в принципі виступає одним і тим самим процесом у різних предметних областях. Однак, при цьому не потрібно забувати і про ту обставину, що різні сфери надають свій специфічний відтінок самій аргументації.

Серед сучасних дослідників проблеми застосування логічного, риторичного та когнітивних підходів та їх взаємодії до аналізу аргументації є російський вчений, Брюшинкін В.

Логічний підхід, зазначає вчений, характеризується точно визначеним запасом засобів аргументації, що формалізуються в будь-якій обраній логічній системі або в деякій множині таких систем (наприклад, класична логіка предикатів та її розширення). Логічна модель відображає таку властивість аргументації як обґрунтованість одних висловлювань іншими.

Когнітивний підхід намагається відновити природні процеси аргументації, з якими ми зустрічаємося в текстах і промовах, з максимальним ступенем наближення. На відміну від логічного підходу, що відображає формальну істинність аргументації, когнітивна модель має справу із змістовною істинністю висловлювань.

І останній, *риторичний підхід* моделює засоби впливу на адресата аргументації за допомогою апарату тропів та фігур. Подібний підхід відображає таку важливу рису аргументації, як її прийнятність для реципієнта.

Автор зазначає, що кожна з моделей ефективна в своїй області, проте кожна з них, взята окремо, обмежена і не може дати цілісного відтворення аргументації в реальному тексті. Зокрема, така перевага логічного підходу, як наявність чітко визначеного запасу засобів аргументації, одночасно є її недоліком, адже процесам аргументації наперед нав'язується нормативна модель. До того ж, логічний підхід дає занадто ідеалізовані моделі аргументації, застосування яких до реальних текстів є досить проблематичним.

Щодо когнітивного підходу, то у прагненні побудувати моделі максимально наближені до реальних процесів, ми в результаті отримуємо моделі, що є не менш складними, ніж самі реальні процеси аргументації, що робить їх аналіз неможливим.

А головний закид риторичному підходу, який робить Брюшинкін В., є неможливість риторичних засобів повністю відновити процес аргументації. До того ж, риторична модель пов'язана із змінними структурами природної мови, яка не дозволяє будувати яку-небудь точну модель аргументації.

Для подолання перерахованих вище недоліків Брюшинкін В. пропонує системну модель аргументації, яка об'єднує усі три підходи. Визнаючи важливість кож-

ного з підходів, автор системної моделі головну роль відводить саме логічному підходу. На його думку, саме логічна модель створює каркас аргументації, в рамках якого застосовуються методи, властиві когнітивній та риторичній моделям. Брюшинкін В. аргументує свою позицію так: "Для теорії аргументації інтерес представляє процедура зміни переконань... зміна переконань відбувається шляхом обґрунтування або спростування переконань. Це означає, що вихідною ланкою теорії аргументації має стати логічна модель аргументації, оскільки саме логічний підхід вивчає такі процедури як обґрунтування та спростування" [10].

Інші вчені, Герасимова І. та Новоселов М., також визнають пріоритетність вивчення логіки для успішної аргументації, порівнюючи її з каліграфією для поезії: "Той, хто в школі не навчився мистецтву доведення, не здатний відрізнити правильне міркування від неправильного. Такими людьми легко маніпулювати..." [11]. Тому логічне виховання, а також логічний аналіз реклами, який має стати вагомим елементом того ж самого виховання, є важливим.

Як бачимо, рекламна аргументація є складним багаторівневим та багатоплановим феноменом, що потребує вивчення на різних рівнях в рамках багатьох дисциплін, серед яких важливе місце належить науці логіки. Логічний підхід складає каркас аргументації, на якому систематизується аргументативна проблематика та вибудовуються інші підходи для її вивчення. Але при всій важливості логічного підходу до вивчення аргументативного процесу, він є обмеженим і не може дати цілісного відтворення аргументації в реальному тексті. Логіка має стати своєрідним симбіозом інших вчень та підходів щодо рекламної аргументації. Важливо враховувати інші аспекти вивчення такого складного феномену як реклама, зокрема: вчення риториків, спеціалістів з аналізу мови, психологів і власне самих рекламистів. Сукупність усіх цих підходів під верховенством логіки і мають скласти методологічну основу логічного аналізу рекламного дискурсу.

1. Вригт фон Г. Х. Логика и философия в XX веке // Вопросы философии. – М., 1992. – № 8. – С. 80-91; 2. Брутян Г. А. Аргументация // Вопросы философии. – М., 1982. – № 11. – С. 43-52; 3. Кромптон А. Мастерская рекламного текста. – Тольятти: ИД "Довгань" – 1995. – 661 с. – С. 230; 4. Огилви Д. Тайны рекламного двора: Советы старого рекламиста. – М.: Академия рекламы, 2005. – 111 с. – С. 56; 5. Рувс Р. Реальность в рекламе. – М.: Соверо 1992. – 116 с. – С. 23; 6. Zyman Sergio. The end of the Marketing as we know it. – NY: Harper Collins – 1999 – 246 p. – P. 20; 7. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирическое исследование языка и его использование в социальном контексте) // Язык и моделирование социального взаимодействия [Переводы: сост. В. М. Сергеева и П. Б. Паршина; общ. ред. В. В. Петрова.] – М.: Прогресс, 1987. – 464 с. – С. 88-125; 8. Минто В. Индуктивная и дедуктивная логика [Пер. с англ. М. С. Моделя.] – СПб., 1902. – 250 с. – С. 17; 9. Брутян Г. А. Аргументация // Вопросы Указ. твір. – С. 47; 10. Брюшинкин В. Н. Системная модель аргументации // Всероссийский научный семинар "Модели рассуждений – 1: логика и аргументация". – Калининград/Светлогорск, 3-5 октября 2006 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.ratio.albertina.ru; 11. Герасимова И. А., Новоселов М. М. Искусство убеждения в традициях логической науки // Мысль и искусство аргументации: Ин-т философии РАН. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 396 с. – С. 31-32.

Надійшла до редколегії 25.11.2010 р.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ ТА ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

І. З. Дуцяк, д-р філос. наук, доц., ЛДІНТУ ім. В'ячеслава Чорновола

СВІТОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Розроблено принципи дослідження світогляду шляхом тестування. З метою дослідження світогляду, опитано 129 студентів одного з вищих навчальних закладів України. Зроблено висновки про високий ступінь як релігійності, так і забобонності студентів, а також про значний ступінь суперечливості у світогляді частини студентів.

Ключові слова: світогляд, релігійність, забобонність, українська молодь, емпіричне дослідження, методика тестування, результати тестування.

Разработаны принципы исследования мировоззрения путем тестирования. С целью исследования мировоззрения опрошено 129 студентов одного из высших учебных заведений Украины. Сделаны выводы об высоком уровне их как и религиозности, так и суеверности студентов, а также о значительной степени противоречивости в мировоззрении части студентов.

Ключевые слова: мировоззрение, религиозность, суеверность, украинская молодежь, эмпирическое исследование, методика тестирования, результаты тестирования.

Principles of research of world view by testing are developed. With the purpose of research of world view, 129 students of one of higher educational establishments of Ukraine are polled. Conclusions are done about the high degree of both religiousness and superstitiousness of students, and also about the considerable degree of contradiction in the world view of part of students.

Keywords: world view, religiousness, superstitiousness, Ukrainian young people, empiric research, testing method, result of testing.

Погляди на світ в цілому формує для себе (свідомо чи несвідомо) кожна людина. Ці індивідуальні знання досі не були предметом емпіричних досліджень філософів, яких дотепер цікавило лише те, яким є світ насправді, а не яким його уявляє, розуміє та чи інша людина, та чи інша група людей. Якоїсь спеціальної науки, яка б досліджувала це, нема. Якщо ж задатися питанням, фахівці якої науки повинні досліджувати світогляд груп людей, переважання тих чи інших типів світоглядів в конкретних історичних обставинах, то напрошується відповідь, що це повинно бути предметом філософії.

Сформульований висновок (світогляд конкретних людей чи груп людей повинні досліджувати філософи) є обґрунтований – хто ж повинен досліджувати світогляд, як не фахівці, предметом пізнання яких є ознаки світу в цілому? Водночас такий висновок призводить, з одного боку, до розширення предмета філософії, а з іншого – перетворює філософію з дисципліни, в якій відсутні експериментальні дослідження, у дисципліну, в якій вони є, тобто дії відповідно до згаданого висновку призведуть до істотних змін специфіки філософії.

Актуальність досліджень у вказаному напрямі зумовлена таким.

1. Зазначені дослідження дають філософам-педагогам знання про те, з яким світоглядом прийшли студенти до вивчення філософії, на що треба звернути більшу увагу під час викладання, якою є результативність вивчення філософії (чи призводить це до змін у світогляді і якщо так, то до яких). Треба зауважити, що звичайне тестування під час контролю знань студентів не дає відповіді на ці питання – у навчальному процесі під час контролю знань студент буде давати відповіді на питання, чи знає він такі чи інші пояснення щодо того чи іншого об'єкта, чи розуміє він ці пояснення; однак тестування під час контролю знань не дає змоги виявити (насамперед через те, що й не ставиться така мета) чи прийняв студент ті чи інші знання до свого світогляду та які саме переконання містить його світогляд.

2. Знання про світогляд працівника дає змогу передбачити його дії в тій чи іншій ситуації, якщо від цих дій залежить успішність фахової діяльності.

3. Знання про світогляд можуть бути актуальними для працівників правоохоронних органів у разі критичних ситуацій (а також у інших видах діяльності, в яких порівняно часто виникають критичні ситуації). Так є для прикладу, коли дії тієї чи іншої людини можуть завдати шкоду іншим людям і є змога не допустити

цього, вплинувши на згадану людину, використовуючи знання про її світогляд. Адже людина діє (якщо нею не керують рефлексі чи емоції) відповідно до своїх поглядів на світ.

4. Знання про дієві методи формування світогляду є дуже важливі для будь-якої спільноти, оскільки це чинник, який визначає ступінь та напрям активності людей, що складають це суспільство, і в підсумку, значною мірою визначає успішність спільноти у конкурентній боротьбі з іншими спільнотами.

Зазначене є достатнім обґрунтуванням для проведення досліджень світоглядів груп людей, що є предметом цієї публікації. Автор не знайшов емпіричних досліджень зазначеної проблеми у спеціальних виданнях. Широко відомі та застосовувані різні методи емпіричних досліджень (у тому числі шляхом тестування) особливостей людей, розроблені в таких науках як соціологія, психологія, політологія. Є також дослідження щодо ступеню релігійності та релігійної самоідентифікації. Однак фахівці цих галузей знань ставлять перед собою інші завдання – вони прагнуть отримати емпіричне знання, яке стосується, відповідно, згаданих наук. У процесі опрацювання сформульованої проблеми безумовно необхідно скористатися тим методичним апаратом, який напрацьовано під час досліджень у згаданих науках. Однак, як було зазначено, ані якихось теоретичних розробок щодо подібних досліджень у філософії, ані емпіричних знань, які можна отримати в таких дослідженнях, автор у філософській літературі не знайшов.

Перш ніж розробляти методологічний апарат, потрібно сформулювати основні теоретичні положення, на яких ґрунтуватиметься дослідження, і зафіксувати одностанно основні терміни. Прийmemo модель світогляду, зафіксовану в таких означеннях та відношеннях.

1. Світогляд – це погляди людини на світ у цілому.

2. Ознаки світогляду:

2.1. Наявність у світогляді принципів, які визначають прийняття тих чи інших знань до світогляду (у згаданому аспекті ці принципи виконують функцію фільтрування знань під час модернізації, поповнення світогляду). Є різні види таких принципів, тож прийняття тих чи інших принципів характеризуватиме світогляд. Наприклад, одна людина може приймати у свій світогляд тільки ті знання, під час формування яких керуються принципом підтверджуваності знань (у такому разі за основу фільтрування знань, які людина приймає до світогляду, вона бере принципи науковості).

Водночас принципи, як певні початкові положення, відіграють у світогляді роль аксіом, і визначають інші положення. Унаслідок цього принципи не тільки фільтрують знання, диференціюючи їх на прийнятні та неприйнятні, але й структурують множину тверджень на аксіоми і те, що з них виводиться.

2.2. Наявність того чи іншого принципу, не є тим єдиним, що визначає специфіку світогляду. Частина тверджень, які становлять світогляд, можуть бути об'єктивно фактично істинними, а частина – об'єктивно фактично хибними. Водночас людина сприймає усі ці твердження як фактично істинні, тобто всі вони є для неї суб'єктивно фактично істинними. Крім того, з одного боку, світогляд може містити множину тверджень, які є наслідком різних теоретичних систем, а з іншого – він містить множину тверджень, які фіксують емпіричний досвід. Тому можливі суперечності як між емпіричними і теоретичними твердженнями, так і між твердженнями, які є складовими різних теоретичних систем. (Відповідно у різних людей може бути різний ступінь суперечливості світогляду). Деякі твердження людина може сприймати як імовірно істинні (з різним ступенем імовірності); щодо деяких ознак тих чи інших об'єктів у людини можуть бути відсутні знання, що призводить до виникнення у неї відповідної множини питань. Деякі твердження людина може сприймати як такі, щодо істинності яких їй важко визначитися. Набір усіх цих параметрів також характеризує світогляд кожної конкретної людини.

2.3. Крім згаданих статичних ознак є також динамічні ознаки світогляду: чи змінюється світогляд, якщо змінюється, то в якому напрямі і з якою швидкістю та інші параметри, які описують динаміку.

2.4. Світогляд людини може бути стисло означений за тим, чи підпадає він тією чи іншою мірою під якийсь із типових світоглядів. Адже типи світоглядів – це типи онтологічних концепцій. Такими можна взяти, скажімо, матеріалізм, ідеалізм, дуалізм. Такими можна взяти також детальніше окреслені типи світогляду, наприклад, усі релігії треба віднести до ідеалізму, однак, та чи інша конкретна релігія значно вужче окреслює світогляд людини, аніж просто категорія *ідеаліст*. Подібно до цього, детальнішим окресленням світогляду є віднесення його до тієї чи іншої конкретної онтологічної теорії, наприклад, *послідовник неоплатонізму* – це значно конкретніше окреслення світогляду, аніж просто *ідеаліст*.

2.5. Важливою є також стійкість світогляду, яка значною мірою визначається ступенем переконаності людини в істинності тих положень, які лежать в основі її світогляду. Водночас ступінь переконаності визначається тим, наскільки надійні обґрунтування узяті для підтвердження положень світогляду.

На підставі цієї описової моделі розроблено питальник у вигляді тесту (він містить 118 питань), а також методику проведення тестування. Було проведено відповідне опитування, в якому взяли участь 129 студентів одного з вищих навчальних закладів (третього рівня акредитації) України. Основні результати дослідження після початкового їх опрацювання наведено нижче.

Один блок питань був сформульований з метою з'ясувати, чи сприймає опитуваний науку як джерело істинних знань. Для отримання відповіді на це інтегральне питання було сформульовано низку прямих і непрямих питань (усі вони були хаотично перемішані з іншими питаннями, призначеними для отримання відповідей на інші інтегральні питання).

На пряме питання щодо сприйняття наукових знань як таких, що дають істинне знання ("чи вірите Ви в те, що наукові знання відповідають дійсності?") 61 % опитаних студентів відповіли стверджувально, 16 % – за-

перечно і 23 % відзначили, що їм важко визначитися. На інше пряме питання – "чи здатне людство здобути пояснення будь-якої проблеми (чи не існують непізнані об'єкти)? – стверджувально відповіли 50 %, заперечно – 33 % і "важко визначитись" – 17 %.

Непрямі питання щодо сприйняття науки як джерела істинних знань було сформульовано так: наведено низку наукових пояснень різних явищ і поставлене питання, чи можливими є такі пояснення. Це зокрема такі питання (у порядку спадання відсотка правильних відповідей).

Найбільше правильних відповідей опитувані студенти дали на питання щодо суті хвороби. Зокрема, твердження "хвороба – це порушення функціонування організму чи його частин, викликані фізичними, хімічними, біологічними чи соціально-психологічними чинниками" сприймали як істинне 90 % опитаних, як неможливе – 2 % і 8 % відповіли, що їм важко визначитися.

З-посеред опитаних студентів 85 % вважають, що землетруси, вулкани, цунамі, селеві потоки є наслідком природних взаємодій; 4 % – заперечили це і 11 % відповіли, що їм важко визначитися.

Із тим, що моральна поведінка людини повинна ґрунтуватися на співчутті, освіченості та суспільних зв'язках, погодилися 82 % опитаних студентів, 8 % – не погодилися, а 10 % відповіли, що їм важко визначитися.

Із твердженням "складніші організми виникли шляхом еволюції з простіших" погодилися 66 % опитаних студентів, 15 % – не погодилися і 19 % зазначили, що їм важко визначитися.

Як наукове пояснення походження мови опитуваним пропонували таку цитату з Вікіпедії:

"Мова почала формуватися на етапі появи первісної людини. Це було тривале поступове перетворення біологічно зумовлених неусвідомлюваних інстинктивних вигуків в осмислені звукові засоби комунікації давніх людей. Припадало воно в основному на 2-у пол. неандертальської фази розвитку людини (мустьєрська епоха в кінці раннього палеоліту, приблизно 200-50 тисячоліть тому). Становлення мови в первісному суспільстві було закономірно підготовлене важливими об'єктивними передумовами соціального і біологічного характеру. Вирішальною соціальною передумовою був поступовий перехід до справжньої трудової діяльності, пов'язаної з виготовленням знарядь праці. Суспільний характер праці, необхідність координації дій учасників трудового процесу викликали потребу в свідомому застосуванні певних звукових сигналів.

Іншою об'єктивною передумовою формування мови (біологічною) була здатність пращура людини відтворювати ряд спадково закріплених вигуків, які інстинктивно пов'язувалися з певними типами для стада істотними життєвими ситуаціями: небезпекою, появою здобичі, зміною напрямку руху тощо. Поступово такі вигуки почали свідомо застосовуватися первісними людьми у зв'язку з відповідними діями, спочатку в самій трудовій ситуації, а згодом і поза нею як їх позначення. Припускають, що до початку розвитку звукової мови на основі інстинктивних вигуків, а частково й пізніше, пращури первісних людей протягом тривалого часу (можливо, 2 – 3 млн. років) спілкувалися за допомогою жестів".

57 % опитаних студентів відповіли що описане вище можливе, 8 % – відповіли, що це неможливо і 25 % зазначили, що їм важко визначитися.

Як приклад наукового пояснення суті світла наведено такий текст:

"Електромагнітна взаємодія – одна з чотирьох фундаментальних фізичних взаємодій.

Електромагнітною взаємодією зумовлено більшість явищ у світі, який оточує людину. Електромагнітна вза-

емодія спричинює притягання електронів до ядер атомів, а тому формує атоми, молекули та зумовлює їхні властивості. Проявом електромагнітної взаємодії є також світло. (Світло – електромагнітні хвилі видимої частини спектру, завдяки яким людина отримує основну інформацію про навколишній світ)".

54 % опитаних відповіли, що це можливе, 12 % сприйняли цей текст як опис чогось неможливого і 34 % відзначили, що їм важко визначитися.

Наукову інформацію щодо походження Сонця ("Вчені вважають, що Сонце сформувалось приблизно 4,59 мільярди років тому, коли швидке стиснення хмари молекулярного водню під дією сил гравітації привело до утворення зорі") сприйняли як можливе 50 % опитаних студентів, 11 % відповіли, що це неможливо, а 39 % відзначили, що їм важко визначитися.

На питання "Чи може існувати мислення поза матеріальним носієм (поза мозком)?" правильну заперечну відповідь дали 47 % опитаних студентів; 36 % відповіли стверджувально і 16 % відзначили, що їм важко визначитися.

Із твердженням "рослини і тварини сформувалися з одноклітинних організмів шляхом природного відбору" погодилися 46 %, не погодилися 35 % і зазначили, що їм важко визначитися 19 % опитаних студентів.

Зафіксоване твердженням "наукові дослідження дають підстави стверджувати, що Земля утворилась з Сонячної туманності приблизно 4,54 мільярдів років тому" сприйняли як можливе 38 % опитаних студентів, 22 % оцінили це як неможливе і 40 % зазначили, що їм важко визначитися.

3-посеред опитаних студентів 26 % погодилися з тим, що живе виникло з неживого; 37 % відповіли "ні" і 36 % відзначили, що їм важко визначитися.

Цитату з Вікіпедії щодо походження Місяця ("Інформація, отримана вченими шляхом вивчення зразків з Місяця, зокрема розподілу ізотопів, привела до такого пояснення виникнення Місяця: Земля зіштовхнулася з об'єктом розміром з Марс. Місяць утворився з вибитої цим зіткненням речовини") сприйняли як можливе 31 % опитаних; 23 % відповіли, що це неможливо і 45 % зазначили, що їм важко визначитися щодо наведеного тексту.

Лише 23 % опитаних студентів вважають, що явищ, які настають всупереч законам природи, не існує; 51 % – вважають, що такі явища існують і 26 % відповіли, що їм важко визначитися.

Найменше правильних відповідей опитувані дали щодо твердження "людина сформувалась шляхом природного відбору з приматів" – лише 15 % відповіли "так", 56 % відповіли "ні" і 29 % відзначили, що їм важко визначитися.

Для з'ясування того, наскільки опитуваний сприймає наукові знання як істинні, сформульовано також низку питань, щодо ставлення до псевдонаукових знань.

3-посеред опитаних 97 % студентів відповіли, що повернутися в минуле і змінити хід наступних подій неможливо, 1 % – відповіли, що це можливо, а 2 % – що їм важко визначитися.

Водночас, подібне твердження ("можливі подорожі у часі") як хибне оцінили 80 %, як істинне – 10 %, а 10 % відповіли, що їм важко визначитися.

63 % опитаних вказали, що безпричинних явищ не буває, 32 % вважають, що таке можливе і решта 5 % вказали, що їм важко визначитися.

60 % – вважають, що предмети не можна переміщувати думкою, 20 % вважають це можливим і 20 % відповіли, що їм важко визначитися.

В існування Чупакабри не вірять 47 % опитаних; вірять – 27 %, не чули про таке – 4 % і решта 22 % відповіли, що їм важко визначитися.

3-посеред опитаних 36 % не вірять у передбачення Нострадамуса, 20 % – вірять, 41 % відзначили, що їм важко визначитися і 3 % вказали, що вони не чули про такого.

Тільки 20 % опитаних студентів не погодилися з тим, що існує НЛО; 43 % вважають, що НЛО існує і 37 % відповіли, що їм важко визначитися.

Другий блок питань стосувався ставлення до релігійних знань, чи сприймає опитуваний ці знання як істинні.

Було поставлене одне пряме питання в такому вигляді "яке ваше ставлення до релігії?" Серед варіантів вибору були всі релігії, поширені в Україні, а також атеїзм та стан невизначеності щодо цього питання. Серед опитуваних були: 1 % атеїстів, 7 % таких, що не визначилися, а решта зарахували себе до якоїсь із конфесій.

Було поставлено також 19 непрямих питань.

На питання "Чи можна віднести бога, ангелів до надприродних об'єктів (таких, на які не поширюються закони природи)?" 69 % опитаних студентів відповіли "так", 12 % – "ні", 4 % відповіли, що надприродні об'єкти не існують, а 15 % відзначили, що їм важко визначитися.

Щодо питання "чи можуть надприродні об'єкти впливати на природні?" 70 % опитаних студентів вважають, що надприродні об'єкти можуть впливати на природні; 11 % відповіли заперечно, 4 % зазначили, що надприродні об'єкти не існують і 15 % відзначили, що їм важко визначитися.

37 % опитаних студентів допускають можливість воскресіння померлих людей, 42 % заперечують це і 21 % відповіли, що їм важко визначитися.

На питання "чи можуть природні об'єкти впливати на надприродні (наприклад, чи може людина вплинути на ангелів, на бога)?" 13 % відповіли "так", 67 % – "ні", 3 % зазначили, що надприродні об'єкти не існують і 16 % відзначили, що їм важко визначитися. Ця відповідь цікава тим, що дії звернення до бога шляхом молитви, або в разі участі в службі божій, ця велика частина опитуваних не сприймає як дії звернення. Можна припустити, що це є проявом не надто глибокого, певною мірою формального опанування релігійного світогляду.

67 % опитаних студентів вважають, що життя після смерті можливе, 12 % заперечують це і 21 % відповіли, що їм важко визначитися.

На питання "якщо бог існує, чи є він істотою?" 50 % відповіли "так і ця істота подібна на людину", 5 % відповіли "так, але ця істота не подібна на людину", 26 % відповіли "ні", 19 % зазначили, що їм важко визначитися і жоден опитуваний не вибрав як варіант відповіді "бог не існує".

На питання "чи існує людська душа як щось, що існує поза тілом?" стверджувально відповіли 69 % (19 % вважають, що душа існує і може приєднуватися до різних тіл і 50 % вважає, що душа існує, але не може приєднуватися до різних тіл); 15,5 % вважають, що нема такого самостійно існуючого об'єкта як душа (душа – це не є щось таке, що може існувати окремо від тіла, тобто самостійно і, відповідно, приєднуватися до тіл) і 15,5 % зазначили, що їм важко визначитися.

Щодо існування пекла стверджувально висловилися 67 %, заперечно – 9 % і 23 % вказали, що їм важко визначитися.

Твердження "землетруси, вулкани, цунамі, селеві потоки є наслідком активності диявола або інших надприродних істот" підтримало 10 %, відкинуло – 77 % і 13 % відповіли, що їм важко визначитися.

В існування раю вірять 79 % опитаних студентів; 4 % – не вірять і 17 % відповіли, що їм важко визначитися.

30 % опитаних студентів вважають, що хвороба – це покарання за гріхи, 44 % не погоджуються з цим і 26 % вказують, що їм важко визначитися.

41 % опитаних студентів вважають, що різноманітні пояснення, які містяться в Старому Заповіті, повністю відповідають дійсності; 33 % вважають, що згадані пояснення частково відповідають дійсності; 2 % вказали, що згадане не відповідає дійсності і 24 % відповіли, що їм важко визначитися.

Щодо цитати з Старого Заповіту "І створив Бог риби великі, і всяку душу живу плазуючу, що її вода вироїла за їх родом, і всяку пташину крилату за родом її" 74 % висловилися стверджувально (46 % вважають, що так було справді (цей текст треба тлумачити буквально); 28 % вважають, що це можна прийняти, якщо тлумачити текст алегорично); 4 % відповіли, що згаданий текст не відповідає дійсності і 22 % вказали, що їм важко визначитися.

Опитуваним було запропоновано також фрагменти зі Старого Заповіту щодо походження деяких назв:

"І Бог назвав світло: День, а темряву назвав: Ніч.

І назвав Бог суходіл: Земля, а місце зібрання води назвав: Море.

Господь Бог всю польову звірину і все птаство небесне до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі воно ймення йому.

І назвав Адам імена всієї худоби, і птаству небесному, і всієї польовій звірині".

На питання "чи саме так виникли назви "день", "ніч", "земля", "море" і назви тварин і птахів?" 43 % відповіли "так"; 19 % – "ні" і 39 % вказали, що їм важко визначитися.

Твердження "Подібно до того як існують оточуючі предмети, які можна спостерігати, існують самостійно також об'єкти, які неможливо спостерігати і які, на відміну від попередніх, можуть існувати вічно" 47 % сприйняли як істинне, 20 % відкинули його, а 33 % відповіли, що їм важко визначитися.

Щодо твердження "моральна поведінка людини повинна ґрунтуватися на боязні посмертної відплати та сподіванні на посмертну винагороду" 60 % висловилися стверджувально; 25 % – заперечно і 15 % вказали, що їм важко визначитися.

Щодо цитати зі Старого Заповіту "На початку Бог створив Небо та землю" 62 % опитуваних відповіли "так було справді (цей текст треба тлумачити буквально)", 16 % відповіли "це можна прийняти, якщо тлумачити текст алегорично"; 5 % вказали, що це не відповідає дійсності і 17 % зазначили, що їм важко визначитися.

62 % опитаних вірять у кінець світу; 16 % – не вірять; 21 % вказали, що їм важко визначитися.

Опитуваним було запропоновано таку цитату з Вікіпедії:

"Понад чотири тисячі років тому всі люди жили в Месопотамії, тобто в басейні річок Тигру і Євфрату, і розмовляли однією мовою. Оскільки земля цих місць була дуже плідна, то люди жили заможнo. Від цього вони сильно загордилися і вирішили побудувати вежу до самого неба. Вежа все росла і росла у висоту. Нарешті Бог розгнівався на бездумних та пихатих людей і покарав їх: він змусив будівельників розмовляти різними мовами. Дурні гордовники перестали розуміти один одного і, покидавши свої знаряддя, припинили будівництво вежі, а потім розійшлися в різні боки Землі. Так вежа залишилася недобудованою, а місто, де відбувалося будівництво і в якому виникли та змішалися всі мови, назвали Вавилоном".

68 % відповіли, що саме так виникли різні мови (43 % вказали, що так було справді (цей текст треба тлумачити буквально) і 25 % вказали, що це можна прийняти, якщо тлумачити текст алегорично); 9 % відповіли, що це не відповідає дійсності і 24 % зазначили, що їм важко визначитися.

Щодо цитати зі Старого Заповіту "І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло" 85 % висловилися стверджувально (59 % вказали, що так було справді (цей текст треба тлумачити буквально) і 26 % вказали, що це можна прийняти, якщо тлумачити текст алегорично); 3 % вказали, що це не відповідає дійсності і 12 % зазначили, що їм важко визначитися.

Щодо цитати зі Старого Заповіту "Бог створив небо і землю з нічого" 51 % відповіли "це твердження істинне", 13 % оцінили його як хибне і 36 % не могли визначитися.

Щодо цитати зі Старого Заповіту "І сказав Бог: Нехай земля вродить траву, ярину, що насіння вона розсіває, дерево овочеве, що за родом своїм плід приносить, що в ньому насіння його на землі. І сталося так" 71 % відповіли стверджувально (47 % вказали, що так було справді (цей текст треба тлумачити буквально) і 24 % вказали, що це можна прийняти, якщо тлумачити текст алегорично); 6 % вказали, що це не відповідає дійсності і 23 % зазначили, що їм важко визначитися.

Щодо цитати зі Старого Заповіту "І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх" 77 % відповіли стверджувально (56 % вказали, що так було справді (цей текст треба тлумачити буквально) і 21 % вказали, що це можна прийняти, якщо тлумачити текст алегорично); 4 % вказали, що це не відповідає дійсності і 19 % зазначили, що їм важко визначитися.

Про появу Сонця та інших зірок, Місяця наведено таку цитату зі Старого Заповіту: "І сказав Бог: Нехай будуть світила на тверді небесній для відділення дня від ночі, і нехай вони стануть знаками, і часами умовленими, і днями, і роками.

І вчинив Бог обидва світила великі, світило велике, щоб воно керувало днем, і світило мале, щоб керувало ніччю, також зорі".

72 % опитаних погодилися з цим (46 % вказали, що так було справді (цей текст треба тлумачити буквально) і 26 % вказали, що це можна прийняти, якщо тлумачити текст алегорично); 5,5 % вказали, що це не відповідає дійсності і 22,5 % зазначили, що їм важко визначитися.

Із твердженням "якщо Вам хтось вчинив зло, або Ви вчинили зло комусь, то до цього причетний диявол" погодилися 25 % опитуваних; ще 7 % вірять в існування диявола, але вважають що до згаданих злих вчинків він не має відношення; 21 % не вірять у існування диявола і 47 % відповіли, що їм важко визначитися.

У настання страшного суду вірить 71 % опитаних; 5 % не вірять у це і 24 % не могли визначитися.

У те, що кожна людина від народження несе на собі гріх, вчинений Адамом і Євою, а тому вона все життя повинна чинити певні дії, щоб долати цю свою природжену гріховність, вірить 53 % опитуваних; 22,5 % – не вірять і 24,5 % не могли визначитися.

Із тим, що все існуюче можна поділити на два типи об'єктів – природні та надприродні (на які не поширюються закони природи) погодилося 68 % опитуваних; 13 % не погодилися з цим і 19 % не визначилися.

У існування ангелів (безтілесних істот, які є посередниками між богом і людьми) вірить 78 % опитуваних; 6 % – не вірить і 16 % не визначилися.

Після твердження "чудеса – це явища, які не можуть бути пояснені наукою і які підтверджують існування бога" опитуваним було запропоновано три відповіді: чудеса бувають; чудес не буває; важко визначитись. У існування чудес вірить 84,5 %; 7,75 % вважають, що чудес не буває і стільки ж не могли визначитися.

Третій блок питань був спрямований на з'ясування відповіді на таке інтегральне питання: чи сприймає опи-

туваний забобони як те, що ґрунтується на істинному знанні? Було сформульовано низку непрямих питань.

Якщо комусь перейде дорогу літня жінка з порожніми відрами, то його чекає невдача: 18,6 % опитаних студентів вважають, що між цими подіями справді є зв'язок зумовлення; 64,3 % відкидають можливість такого зв'язку, а 17,1 % відповіли, що їм важко визначитися.

22 % опитаних студентів вважають, що для успішності дороги, треба кілька хвилин посидіти перед виходом у дорогу (в іншому разі дорога буде неуспішна); 67 % вважають, що між зазначеними явищами нема причинно-наслідкового зв'язку; 11 % відповіли, що їм важко визначитися.

30 % опитаних студентів вважають, що правильний у певному відношенні порядок розташування планет, є знаком, що станеться щось неординарне на Землі чи в житті людини; 40 % відповіли, що між згаданими явищами нема причинно-наслідкового зв'язку, 30 % зазначили, що їм важко визначитися.

У прикмету "якщо Ви наступили комусь із близьких на ногу, то треба щоб він наступив Вам (щоб не було сварки)" вірить 21 % опитаних студентів; 74 % не вірять і 5 % відповіли, що їм важко визначитися.

Прикмету "правильний порядок цифр у поточній даті (послідовне зростання, спадання або всі цифри однакові) сприятливі для загадування бажання (воно повинно сповнитися)" приймають істинною 9 % опитаних студентів; 74 % опитаних відкинули її і 17 % вказали, що їм важко визначитися.

У прикмету "якщо вранці хтось встав після сну з лівої ноги, то буде невдача" вірить 8,5 % опитаних; 76 % не вірять і 15,5 % не могли визначитися.

У те, що сон може передвіщати майбутні події, вірить 82 %, 9 % не вірять і 9 % не могли визначитися.

У те, що карти можуть віщувати майбутні події, вірить 32 %; 53 % не вірять і 15 % не змогли визначитися.

У прикмету "якщо хтось сказав, що щось відбулося успішно, або ж що хтось є здоровий чи гарний, то треба три рази сплюнути (через ліве плече), або тричі постукати по дереву (інакше можна накликати біду)" вірять 15 %; 71 % – не вірять і 14 % не могли визначитися.

У те, що ворожінням можна передбачити майбутні події або вплинути на хід подій, вірить 38 % опитаних студентів; 49 % не вірять у це і 13 % не могли визначитися.

У те, що в понеділок краще не вирушати в дорогу (бо в такому разі буде невдача) вірить лише 5 %; 79 % не вірять і 16 % не визначились.

У те, що по речах людини можна передбачити, що з нею сталось (станеться) або де вона є, вірить 41 %; 37 % не вірять і 22 % не могли визначитися.

В існування духів вірить 74 % опитаних студентів; 12 % заперечили існування духів і 14 % не визначились.

У прикмету "чорний кіт перебіг дорогу, отже – буде невдача" вірить 20 % опитаних, 68 % не вірять і 12 % не визначились.

Лише 8 % вважають, що 13-те число приносить невдачу; 81 % не вірять у це і 11 % не могли визначитися.

У те, що не можна переступати через дитину, бо вона не буде рости, вірить 25 % опитаних; 55 % не вірять у це і 20 % не могли визначитися.

У те, що не можна наливати алкоголь в чарку з-під руки, щоб не сп'яніти надмірно, вірить 26 % опитуваних; 52 % не вірять у це і 23 % не могли визначитися.

У те, що через поріг не можна вітатися, бо буде невдача, вірить 13 % опитаних; 71 % – не вірять і 16 % не могли визначитися.

У те, що розсипання солі призводить до сварки, вірить 21 % опитуваних; 70 % не вірять і 9 % не змогли визначитися.

Четвертий блок питань було спрямовано на з'ясування того, як опитуваний розуміє відношення між релігією та забобонами.

Зокрема, було сформульовано питання в явному вигляді "Чи релігія заперечує забобони?" На це питання стверджувально відповіли 74 % опитуваних; 12 % опитуваних відповіли заперечно і 14 % не змогли визначитися. Крім того було сформульовано низку непрямих питань, які наведено нижче.

Якщо хтось сказав, що щось відбулося успішно, чи хтось є здоровий або гарний, то треба три рази сплюнути (через ліве плече), або тричі постукати по дереву (бо інакше ту людину чекає невдача). 47 % опитуваних відповіли, що це суперечить положенням християнства; 25 % – не суперечить, і 28 % відповіли, що їм важко визначитися.

Щодо прикмети, що через поріг не можна вітатися або ж щось передавати, бо чекає невдача 47 % відповіли, "це суперечить положенням християнства", 31 % – не суперечить і 22 % відзначили, що їм важко визначитися.

49 % опитаних вважають, що прикмета "якщо зранку хтось встав з ліжка з лівої ноги, то буде невдача" суперечить положенням християнства; 26 % не бачать тут суперечності, і 25 % відзначили, що їм важко визначитися.

Щодо прикмети "якийсь правильний порядок у розташуванні планет, отже – станеться щось неординарне" 28 % відповіли, "це суперечить положенням християнства", 31 % – не суперечить і 41 % відзначили, що їм важко визначитися.

Щодо прикмети "У понеділок краще не вирушати в дорогу (бо в такому разі буде невдача)" 50 % відповіли, "це суперечить положенням християнства", 30 % – не суперечить і 21 % відзначили, що їм важко визначитися.

Щодо прикмети "розсипалася сіль, отже, буде сварка" 47 % відповіли, "це суперечить положенням християнства", 32 % – не суперечить і 21 % відзначили, що їм важко визначитися.

Щодо прикмети "якщо комусь перейде дорогу літня жінка з порожніми відрами, то його чекає невдача" 60 % відповіли, "це суперечить положенням християнства", 25 % – не суперечить і 15 % відзначили, що їм важко визначитися.

Щодо прикмети "якщо 13-те число, отже – буде невдача" 62 % відповіли, "це суперечить положенням християнства", 16 % – не суперечить і 22 % відзначили, що їм важко визначитися.

Щодо прикмети "щоб "дорога" була успішна, треба посидіти перед виходом з дому (в іншому разі "дорога" буде неуспішна)" 49 % відповіли, "це суперечить положенням християнства", 26 % – не суперечить і 25 % відзначили, що їм важко визначитися.

Щодо прикмети "правильний порядок цифр у даті (послідовне зростання, спадання або всі цифри однакові), отже – можна задумати бажання (воно повинно сповнитися)" 50 % відповіли, "це суперечить положенням християнства", 25 % – не суперечить і 25 % відзначили, що їм важко визначитися.

Щодо прикмети "чорний кіт перебіг дорогу, отже – буде невдача" 58 % відповіли, "це суперечить положенням християнства", 23 % – не суперечить і 19 % відзначили, що їм важко визначитися.

Предметом з'ясування було також розуміння опитуваними відношення між наукою та релігією. Це питання було сформульоване прямо: чи може наука суперечити релігії? 28 % опитаних відповіли "наука і релігія не можуть суперечити одне одному"; 50 % вважають, що наука і релігія можуть суперечити одне одному і в такому разі треба надати перевагу релігії; 17 % вважають, що наука і релігія можуть суперечити одне одному і в тако-

му разі треба надати перевагу науці; 1 % вважають, що наукові знання треба відкинути взагалі; 1,5 % вважають, що релігійне знання треба відкинути взагалі; 1,5 % вважають, що в частині випадків наука і релігія можуть суперечити одне одному і в такому разі треба надати перевагу релігії, а в іншій частині випадків, коли наука і релігія можуть суперечити одне одному, треба надати перевагу науці; одному проценту було важко визначитися.

Вище наведено основну частину результатів опитування студентів перших та других курсів одного з на-

вчальних закладів України третього рівня акредитації після початкового ступеню опрацювання цих результатів. Ці результати демонструють високий ступінь релігійності та забобонності опитаних студентів. Аналіз результатів вказує також на значний ступінь суперечливості світоглядів (значна частина студентів сприймають істинними щодо одного й того ж питання як відповіді з позицій сучасної науки, так і відповіді з позицій релігії).

Надійшла до редколегії 22.11.2010 р.

І. В. Живоглядова, канд. філос. наук, доц., КНУ ім. Тараса Шевченка

МУЗИЧНЕ "ПОДОРОЖУВАННЯ" ЯК ЗАСІБ КОНСТИТУЮВАННЯ ЛЮДСЬКОЇ ПОЧУТТЄВОСТІ

Стаття присвячена феноменологічному аналізу музики в якості специфічного способу "подорожування" просторами власної чуттєвості, способу прилучення до інтерсуб'єктивного досвіду ритмізації і гармонізації буття. Музичне сприйняття розглядається як процес руху-піднесення чуттєво-емоційного пізнання до вищих рівнів естетичного самотворення.

Ключові слова: музичне сприйняття, шлях-подорожування, чуттєво-емоційне пізнання, ритмо-гармонічна організація буття, самонародження

Статья посвящена феноменологическому анализу музыки в качестве специфического способа "путешествия" пространствами субъективной чувственности, способа приобщения к интерсубъективному опыту ритмизации и гармонизации бытия. Музыкальное восприятие рассматривается как процесс движения-возвышения чувственно-эмоционального познания до высших уровней эстетического самосоздания.

Ключевые слова: музыкальное восприятие, путь-путешествие, чувственно-эмоциональное познание, ритмо-гармоническая организованность бытия, самосоздание

The article is devoted to phenomenological analysis of music as a specific mode of "travel" space of their own sensuality, method annexation to the intersubjective experience rytimizatsiyi and harmonization of being. Music perception is regarded as a process of movement, sensory and emotional growth of knowledge to higher levels of aesthetic "samotvorenniya".

Keywords: musical perception, way-travel, sensory-emotional learning, rhythm and harmonious organization being, self-creation

У сучасному філософсько-естетичному просторі відбувається корекція загальнотеоретичного антропологічного дискурсу у зв'язку з феноменологізацією антропологічної рефлексії. Відповідно, виникають нові можливості у знаходженні відповідей на питання: яким чином звук, що є дискретним, в процесі музичного оформлення стає носієм того, що є плинним і безмежним? Або: чому і яким чином безмежні можливості безперервного руху життя виокремлюються найбільш безпосередньо саме музикою з її дискретністю звукової основи?

Продуктивним в цьому відношенні може бути феноменологічно-екзистенціальний аналіз музики в якості "шляху" – пізнання, який засвідчує багатомірність звукових реалій, їх сутнісне різноманіття. На цьому шляху ми маємо справу з тими актами "зустрічі" людини і світу, в яких з наочною безпосередністю виявляються рухливість, динамізм і сутнісна унікальність взаємозгодження часових вимірів Свого та Іншого. І за ритмом, і за мелодійно-гармонічною архітектонікою кожний музичний твір нагадує життєвий шлях людини. Як в буденній, так і в музичній реальності цей шлях є одночасно – суб'єктивний та інтерсуб'єктивний. Як в першому, так і в другому вимірі буття ми маємо справу зі станами, що є екзистенційно-значущими з точки зору конституювання людської почуттєвості, людського світосприйняття взагалі. З переживанням спокою, захищеності і невпевненості, уразливості, страждання, відчаю і радості, щастя, рухливості, динамізму життя, звільнення і свободи – всього, що народжується, змінюється і приводиться в рух незмінним безнастанним прагненням ствердити індивідуальну самоцінність, досягти тієї "сродності" з буттям, що "звеселяє" душу.

Людина, осягаючи себе, самовизначаючись, як правило, звертається до тих пам'ятних моментів життя, що стали його смисловими домінантами, маленькими і великими кульмінаціями на різних етапах життєвого шляху. Так само емоційно-почуттєва цілісність музичного

твору, його змістовна наповненість залежить від вдалої композиційно-динамічної організації, яка містить у собі і моменти ритмо-гармонічної напруженості, що досягають великої емоційної насиченості, і довгоочікувані моменти часткового або кінцевого зняття напруги. Їх впорядкована значущість, так само як і проміжних етапів накопичення або зняття пошукової напруженості, створює конкретно-чуттєвий простір, в якому людина відчуває себе спроможною на результативне вибудовування власної гармонії світу. Інтонаційно означені порухи душі сплітаються в музичний орнамент навколо єдиної послідовної низки смислових домінант. Музичне подорожування перетворюється на самодемонстрацію власних можливостей у перетворенні хаосу просторово-часових суперечностей внутрішньої неузгодженості на гармонізуючий динамічний рух. Індивідуальна значущість цієї творчої дії підсилюється тим, що пошуки і знаходження виходу з Хаосу суперечностей відбуваються не у "футлярі" самоспілкування. Конкретика музичного твору постійно утримує суб'єкта в ситуації комунікації з Іншим (автором, виконавцем, слухачем). Створюються сприятливі умови для відкриття власного внутрішнього світу Іншому і саме в просторі Іншого саме себе. В цьому спілкуванні, на шляху повної відкритості Іншому і в Іншому, на шляху дуже вразливого і проникливого, людина відчуває себе в безпеці, бо в своєму подорожуванні, освітлюючи найприхованіші кути своєї душі, вона крокує не одна. Поряд, разом з нею, тим же самим шляхом, але в іншому вимірі, йде Інший – той, хто розуміє, поважає, підтримує. Його присутність, підтримка толерантні і ненав'язливі, хоча і відчуваються завжди ("Ти не один!"). Музичний твір постає в якості мапи особистісно значущих переживань, де автор і сприймаючий суб'єкт – її збирачі і конструктори, конструктори самих себе. Об'єднаними зусиллями створюються спільні алгоритми чуттєвого прориву крізь шкарлупу байдужості та стереотипів у світ вільного подоро-

жування просторами невідомого. Стихією, що стає рідною, близькою.

Музичним твором окреслюється "зона тяжіння", коло найбільш відповідних сполучень звучання і значення. В результаті встановлюються лише загальна відповідність значення і звучання, в межах цієї відповідності залишається достатньо простору для вільного вибору. Це не призводить до хаосу або повної випадковості результатів, бо всі ці внутрішні сили спрямовані музичною формою. Уява спрямовується у напрямку плину музичної форми. Чим далі вона рухається, тим важливіше, істотніше постає кожна деталь твору. Процес набуває багатшаровості внаслідок постійного утримання в зоні уваги музичного начала, що спровокувало бажання знайти "через тернії зірку". І чим більше відстань від початку музичної "зустрічі", тим гостріше для суб'єкта постає потреба віднайти себе, досягти якоїсь певності.

Сміливість подорожувальних пошуків музичної уяви людини ґрунтується на відчутті беззаперечної наявності певних універсальних смислових домінант. Їх присутність у поступальному русі "омузичнення" самопізнання забезпечує те відчуття безпеки подорожування, що неможливе у повсякденному житті. Ця безпека обумовлюється декількома причинами. По-перше, це – відома умовність чуттєво-образних мандрівок, перетворення безпосередньої реальності подорожування на своєрідну гру. По-друге, завдяки випереджаючій роботі людська уява дозволяє бути на крок попереду звукових змін у музичному творі. Останній, визначаючи траєкторію польоту фантазії, закріплює нею досягнуте музичними засобами. Відповідно, в динаміці музичного подорожування формується відчуття стабільності (= безпеки). Ця стабільність не є моментами призупинення руху або – незмінністю його музичних просторово – часових координат. Як правило, в музичному творі частим явищем є зміни темпо-ритму, інтонаційно-гармонічних побудов, що і надає музичному подорожуванню особливої гостроти і привабливості. Відчуття внутрішньої стабільності виникає завдяки результативності розширення досвіду гармонізації Свого світу та Іншого (але не Чужого), Свого шляху пізнання та Іншого, що іманентно присутній в "полотні" музичного твору.

Музика – рух вертикалями (гармонія) і горизонталями (темпо-ритм) світу, унікального своєю чуттєво-смисловою наповненістю. Вслуховавшись, вчуваючись в себе, людина потрапляє у царину Свого – Невідомого. Царину (на перший погляд – дисгармонічну), де немає місця для інерції та заснулості душі. Пошукові мандри "матерією" звуку супроводжуються відчуттям (різним за ступенем виразності) наявності в цій незвичності певного порядку. Організованість музичної форми дозволяє процес вчування в музичний досвід Іншого – автора твору – перетворити на індивідуально неповторне прилучення до інтерсуб'єктивного досвіду ритмізації та гармонізації буття. Відчування універсальної ритмо-гармонічної організованості буття дарує те катарсичне задоволення, що стає творчим елементом суб'єктивного естетичного досвіду самовибудовування.

У зв'язку з цим треба мати на увазі те, що урізноманітнення духовного світу людини, її чуттєвих можливостей, розширення її ціннісно-естетичних координат ускладнює досягнення вищезгаданого задоволення. Коло зв'язків, асоціацій, протиріч, що раніше не вважалися істотними і не турбували музичний слух, звучуться до мінімуму. Будь-який, навіть найдрібніший, темпоритмічний або інтонаційно-гармонічний нюанс стає вкрай важливим і незамінним для переживання задоволення складання єдиної мозаїки музичного цілого.

Джерелом особливої сили і глибини насолоди є сприйняття та переживання безмежності змістовного

простору, що народжується в процесі розгортання ретельно впорядкованої структури музичного твору. Існування останньої неможливе без підкорення певній системі правил, що є основою організації (чи жорсткої, чи більш гнучкої) музичного матеріалу відповідно до певного художнього стилю, жанру, індивідуальної манери автора. Таїна полягає у тому, що саме ця організованість, часто ремісничо-жорстка продуманість є однією з найважливіших умов народження та існування позалогічної, інтуїтивної мандрівки смисловими лабіринтами змістовно – музичного життєвого простору.

Ми маємо справу не просто з відомою взаємодією і взаємозалежністю художньої форми і змісту, логіки матеріалу і багатовекторного нестримного образно-асоціативного руху.

Значення музики в її вищих проявах полягає у тому, що вона сприяє не тільки формуванню потреби, але і – вміння самостійно рухатися в музичному просторі, корегуючи напрямок цього руху відповідно до конкретної музичної форми. Вміння будувати "траєкторію" свого активного руху, що збігається з "геометрією" музичного твору, змінюючи її (траєкторію) кожного разу у відповідності до нової музичної ситуації, у свою чергу, навчає крок за кроком досліджувати своє сприйняття, переживати альтернативні стани свідомості, орієнтуючи суб'єкта на упорядковувальну діяльність, а не на здатність підпорядковуватися. Людина у самій собі виявляє присутність того "дивного начала", що відкриває "у немічі – силу, ... у дрібниці – велич, що починаючи – кінчає, а кінчаючи – починає; народжуючи – губить, а погубляючи – народжує" [1]. В музичному творі рух – мандрівка – "від" (початкової незавершеності, конфліктності, хиткості) поєднується з рухом – "до" (закінченості, узлагодженості). Такий синтезуючий рух є аналогом людських порухів душі в ситуації втечі "від" душевних розладів, страждань, проблемності, що поступово переростає у прилучення "до", подорожування "до" нової впорядкованості, "до" нового центру цієї злагодженості.

Світ музичного звучання – всесвіт нечислених ліній – зв'язків, що простягнулись у всіх гаданих, уявних і негіданих, неймовірних напрямках з однієї нескінченості до іншої нескінченості суб'єктивного простору. Людина може переміщатися або по поверхні цього простору, або наважується рухатися у його глибини і назовні, змінюючи його координати і форми, вона включається в процес, в якому розмаїття думок, образів, асоціацій стикаються один з одним, один одного при цьому змінюючи. Вони набувають нових неочікуваних форм, матеріалізуються, стають об'ємними, відчутими. Наділяються самостійним життям, розбігаються у різні сторони, щоб повернутися в єдиний звуковий потік, що резонує з порухами людської душі. Подорожуючи звуками музики, людина має справу вже з "готовим" звуковим світом, що сформований в конкретно – історичному просторі культурної комунікації, з певним відомим музичним арсеналом засобів виразності. Музичний словник конкретного твору обов'язково повинен містити у собі музичний фон, що легко вгадується. На ньому – поява оригінального, неочікуваного, що пропонує композитор. Для існування музичного цілого дуже важливий баланс між цим фоном – відомим, інколи банальним і – невідомим. Слухач поринає у гру – подорож з автором. Задоволення цієї грою підтримується самою її складністю, що полягає у продуктивному спрямуванні слухачького сприйняття такою музичною структурою художнього твору, яка б забезпечувала оптимальну стратегію прогнозування слухачем музично можливого відповідно до правил, що встановлені автором. Музична структура, що через свою крайню новизну не надає можливості

слухачу використати здобутки попереднього музичного досвіду, або безперервно в процесі свого розгортання розчаровує слухача, сприйняття якого спрямоване шляхом певної конструкції, або обманює його почуття форми, заважає його творчій співучасті. Слухач у цьому випадку не зможе застосувати своє відчуття пропорції до структури, що розгортається. Він загубить своє місце на території, що звучить, не визнає значення окремих елементів структури по відношенню до цілого. Він навіть загубить відчуття цілісності всіх цих елементів. Для нього музика залишиться чужою, розчиненою в хаосі, перетвориться на аморфне нагромадження звуків. У випадку, якщо подорожувальний пошук невідомого у відомому відсутній, присутня пошукова орієнтація на кліше, стереотипи, у людини формується відчуття "смислової невагомості". В результаті зупинки суб'єкта лише на впізнанні відомого внутрішній час не просто уповільнюється або призупиняється. Він зникає в якості індивідуально важливої форми чуттєвого переживання течії життя.

В музиці, фізичну основу якої складає дискретний за своєю природою звук, сприймання якої визначається часовими особливостями людського сприйняття, не просто долається роз'єднаність почуттєвих станів, віддалених у буденності різними часовими проміжками. Відбувається естетична "обробка" самого вибудовування смислових взаємоузгоджень індивідуального слухового досвіду переживань і звукового руху, означеного конкретним музичним твором.

Скрижальями, навколо яких і завдяки яким, організується ця обробка є ритм, мелодія і гармонія. Створюється жива пульсуюча музична тканина свідомості, на якій вияскравлюється цілісний орнамент – багатшарове хитросплетіння відвойованого у вічності почуття життя.

Музичне освоєння звукової матерії є одним з найцікавіших шляхів плекання у собі Творця – Деміурга. На певний час людина потрапляє у центр світобудови, де творінням і його автором постає вона сама. Ця ситуація створюється її власними зусиллями, за власним бажанням, динамікою спрямування власної уяви. Переплетення звукових образів з образами власних почуттєвих сил формує ту специфічну музичну матерію – духовно-практичну образну реальність – де в наочній безпосередності відкривається взаємоприсутність, сродність людини і динамічного розмаїття виявів Буття. Творення музики не є лише зануренням у глибини власної течії почуттів або, навпаки, – намагання "розшифрувати" закодовану у музичних звуках авторську інформацію, перейнятися нею і отримати задоволення від вдалого результату. Музика – це той спосіб самонародження в культурі, який не має аналогів. Людина вічна-віч зустрічається з таїною олюднення: в якості "новонародженого", який вчувається в світ зі всією силою неупередженості, де будь – який музичний нюанс є предметом зачарування; в якості його "носія" – "очікувача", "плекальщика"; Людини – світу, що зустрічає і приймає.

Музичне подорожування лабіринтами "душевних печер" дарує людині можливість зустрічі наявного "омузичненого" Я з минулим і майбутнім. Ця форма комунікації не є заміщенням попереднього музичного досвіду новим, який, в свою чергу, є плінним по відношенню до майбутнього "музично-можливого". Вслухатися у реальне музичне звучання світу означає пережити присутність в ньому і безсумнівно відомого минулого Я, що продовжує звучати в тобі і надихає на нові враження. І реального Я, що вслухається, наче новонароджений, у звукову динаміку власних почуттів, де кожний нюанс, кожний стан – рівнозначні, рівноважливі, незамінні і дивуючи, тривожать своєю новизною, заохочуючи насолоджуватися ними. І свого майбутнього Я, що випере-

джає і зустрічає "розрадою", наче володіючи прихованим від реального Я таємним знанням розставляє "розділові знаки" музичного синтаксису і семантики.

В спілкуванні "Іншостей" немає головуючих і другорядних, домінуючих і підпорядкованих. Це взаємоприсутність рівних за своєю значущістю виявів олюдненого Часу, що існують лише при наявності інших. Зникнення, або навіть найменше порушення свободи внутрішньої динаміки кожної зі складових, руйнує цілісність акту творення. Саме переживання краси багатшаровості динаміки суголосся цих вільних учасників єдиного музичного руху дає людині можливість пережити себе дійсним автором, відкрити в собі реального творця світоустрою, в якому стихія звуків перетворюється на музичну матерію почуттєвого буття. Виходячи з вищезначеного, якщо музичне світосприйняття – специфічна форма і спосіб естетичного переживання "при-сутності" (за Гайдеггером) у часовій динаміці життя, то музика як феномен – це форма і спосіб "о-при-люднення" часу, динаміки його смислового наповнення і буттєвої множинності в конкретно – чуттєвій формі.

Музика надає можливість людині звільнитися від страху самопізнання, страху довіритися і відкритися самому собі. Повірити у власну спроможність прийняти той хаос думок, емоцій, почуттів, яких торкнулася музика, і перетворити це сум'яття на "блаженний неспокій" подорожування почуттєвим світом власної свідомості. В цьому блаженному неспокійі переплітаються очікування, страх, сміх, несамоовитість, радість, захват. Ці стани, начебто в діонісійській круговерті музичних хвиль (яких би масштабів вони не досягали), не розбиваються, але – приймаються аполонівськими берегами і, звільнившись від необхідної частки напруги, повертаються до океану почуттєвого безмежжя. У цій течії впізнання і прийняття людиною свого невідомого музика перестає бути лише стимулом або фоном для переживань. Звуки перестають бути "чутими" в звичному розумінні. Вони перестають бути лише знаками присутності Іншого. Музичне звучання стає на певний час єдиною можливістю способом і необхідною формою життя в оприявленому світі особистісних смислів буття. В музиці звучить навіть тиша. Не випадково велике значення мають музичні паузи – миттєвості щасливого падіння в безодню чуттєвої свободи, що стискає серце передчуттям наступного подорожування.

"Омузичнення" почуттєвих пошуків, створення "музичної кардіограми душі" – складний синтетичний процес руху-піднесення чуттєво-емоційного пізнання до вищих рівнів естетичного самовибудовування, найкращим прикладом якого є духовна музика. Для останньої характерна відсутність смислової невизначеності знаходження суб'єкта в кожному моменті музичного руху. Ця відсутність є наслідком не образно-концептуальної рефлексії над власними музичними мандрівками. Скоріше можна говорити про беззастережне "знання" – прийняття пошукових подорожувань як самозначущих. Цінність останніх переживається залежно від результативності не тільки кінцевого враження, але й від самого крокування лабіринтами музичного руху. Наслідком є досвід самоідентифікації, що "чиниться... немов би за спиною свідомості" [2]. Часто зустрічі з духовною музикою – подія, що переживається як "випробовування", "посвячення". Формується відчуття, що світ, реальність відтворюється наново. Це не тільки можна почути, але і безпосередньо взяти участь у цьому процесі. Схопити цілісно настрої, можливість розділити на частини свої відчуття, піддати їх пильному вивченню. В результаті чуттєвий світ втрачає свою жорсткість і поступово стає гнучким. Людина отримує відчуття свободи, відчуває легкість, піднесення від

осягнення можливості рухатися, мандрувати цим світом одному або з багатьма. Цей рух перестає бути обов'язком чи розвагою. Для людини це стає чимось більшим, ніж мандрівка. Це відчуття нового часу, відчуття знаходження відчинених дверей, за якими – вічне.

Музика є одним з дієвих засобів осягнення необхідності і можливості досягнення душевної гармонії, а у випадку її втрати – надії на можливість її відновлення. Виявлення наявності виправданої необхідної рівноваги протилежних елементів – змістовний елемент музичного сприйняття. Задоволення, що виникає, залежить навіть не стільки від змісту, скільки від успіху знаходження відчуття гармонії у світі різноманіття. Це задоволення інше, ніж звичайне відчуття заспокоєння. "Зняття", вирішення внутрішніх конфліктів, відчуття знаходження гармонії, як правило, сприяють набуттю впевненості у власних можливостях як самостійного суб'єкта, підви-

щенню авторитету власних почуттів. Це затвердження суб'єктом самого себе на шляху – складному і незвичайному. Шляху, що можна вибрати лише самостійно. Правильність, істинність цього вибору не підлягає логічному доведенню. Мова йде про істину осягнення необхідності духовно-чуттєвої роботи над собою. Її, цю істину, часто всупереч аргументам життя, музика наділяє глибокою суб'єктивно достовірною правотою, що народжена не стільки аргументами розуму, скільки конкретно-почуттєвим досвідом суб'єктивних досягнень самонародження в культурі.

1. Сковорода Г. Книжечка, що називається Silenus alcibiadis, тобто ікона алківіадська // Сковорода Г. – Тв. У 2т. – Т.2 – К., 1994. – С. 15-16.
2. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духа. – М., 1959. – С. 49.

Надійшла до редколегії 23.11.2010 р.

І. А. Сайтарли, канд. філос. наук, доц., КНУ ім. Тараса Шевченка

ЕВОЛЮЦІЯ СМІХУ У СИСТЕМІ ПОВЕДІНКОВОЇ КУЛЬТУРИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Статтю присвячено розгляду культури гумору у її головних історичних та сучасних формах.

Ключові терміни: сміхова культура, сублімована агресія, поведінкова модель, іронія, дотеп.

Статья посвящается рассмотрению культуры юмора в ее главных исторических и современных формах.

Ключевые слова: смеховая культура, сублимированная агрессия, поведенческая модель, ирония, остроумие.

The article is sanctified to consideration of culture of humour in her main historical and modern forms.

Keywords: humor culture, sublimation of aggression, behavioral pattern, irony and witticism.

У переважній кількості дослідницьких джерел, присвячених темі європейської афективної культури, зазвичай наголошують на двох фундаментальних її складових: культурі любові та сміховій культурі. Відомо, що європейська любовна традиція сформувалася унаслідок потужного впливу на неї християнської системи цінностей, зокрема християнської аскези. Однак, чи варто однозначно стверджувати, що культивована у Європі екзальтація *емоційної прихильності* обов'язково є виявом "нарцисизму смерті" (Кернберг)? Чи справді ідеал неземної любові є сублімованим танатосом – культом страждання, нездоланої *ненависті* до життя (Ружмон), або така екзальтація любовного почуття є наслідком потужної сублімації еросу – прагненням до витонченої насолоди? Очевидно одне: деструктивна пристрасть чи насолода від шаленого страждання продемонструвала свою блискучу здатність бути інкорпорованою у культуру настільки непомітно, що під лаштунками рафінованих форм її ледве роздивишся. *Символічним вираженням насолоди від ненависті, однак вже не до себе, а до "іншого" постане сміхова культура – культура колективного чи індивідуального викриття на засадах своєрідної амальгами пристрасті до руйнації та емоції задоволення.* Як і любов, сміх – це історично сконструйована емоція – поведінкова модель, зміст якої зумовлений специфікою формації або національної традиції. Йому притаманна еволюція від колективної форми сприйняття до особистісного способу самовираження. Відмінність афективної цінності сміху від любовного взірця полягає у тому, що вона майже завжди є руйнівною. Сміх – це повне самовдоволення на тлі нищівного викриття *Іншого*. Він є абсолютна протилежність любові, її глибокій емоційній прихильності та самопожертві. Проте, попри вищеозначену негативістичку сміху, складно знайти соціальну культуру, у котрій би сміх не поставав спочатку соціальною, а потім – комунікативною цінністю. Жодна з афективних складових поведінкової культури не має такого важливого для суспільства функціонального навантаження, яке складається з регулятивного, компенсаторного, санкціонуючого

та ін. соціальних призначень. Як досить слушно зауважили А. В. Дмитрієв та А. А. Сичов "сміх найкращим чином проявляється на тлі аналізу суспільного розвитку" [1], "концентрується тільки навколо соціально-духовної реальності, а не навколо тілесного, фізичного буття людини" [2]. Між тим, жодна з афективних цінностей не має настільки суперечливої природи, яку має сміх. Так, один із сучасних дослідників М. Т. Рюміна вказує на його "завантаженість різними смислами", які почасти суперечать усталеним європейським теоріям сміхової культури, ігноруванню соціально-історичного досвіду її розвитку: "Давні звичаї спростовують наше уявлення про сміх та про те, коли потрібно сміятися, а коли – краще плакати. Сміх – це емоція радощів та задоволення, проте чому у Давньому Римі сміялися під час ритуалу поховання? Чому на острові Сардинія сміялися, коли вбивали літніх людей? Для чого в якутських давніх ритуалах при пологах жінці наказували сміятися, а юродивим у Візантії та Давній Русі дозволялося глузувати над найсвятішим, і при цьому їх шанували як святих?... Сміх – благо, однак він пов'язаний зі злом та смертю. Лише загадки та парадокси. І вони засвідчують про те, що сміх та його смисли в культурі з часом змінюються, навіть на прямо протилежні" [3].

Ймовірно, у витоків сміхової культури постають ритуальні практики, які на початку і привнесли у сміх елемент агресивності або зла. В багатьох первісних племенах або давніх аграрних суспільствах вірили у магічну природу сміху, через що використовували його як захисний засіб проти "злих духів". Таким поставав сміх мешканців давньої Сардинії, які, як відомо, мали звичай сміятися при убивстві, і такий зілний сміх отримав назву *сардонічний*: "Сарди сміялися, приносячи у жертву своїх старих; троглодити – побивали камінням своїх мерців, фінікійці – коли умертвляли своїх дітей; фракійці – коли дехто помирав" [4]. Немає нічого дивного у тому, що колективні форми сміхової культури виконували виключно соціальні функції – завдання, детерміновані інтересами усієї спільноти. Так, сардонічний сміх виступав у ролі своєрідного оберегу. Тут, в архаїчному

сміхові дикуна вперше відбувається напружене зіткнення двох "світів" – життя та смерті, де сміх демонструє спробу налякати смерть, захиститися від жахливого та неминучого зла: "На початку радість від сміху-оберегу була пов'язана з демонстрацією власного життя задля власного захисту від смерті, нечистої сили, духу мертвих... І, безумовно такий "захисний сміх" поставав переможним сміхом, так як він був спрямований супроти ворога, такий сміх був зброєю. *Відігнати чужинця, навіть убити його, свого ж, навпаки, зберегти та ствердити* – саме такою є гранична функція ритуального сміху-оберегу" ... *Сміх дарує життя через смерть, зберігає життя своєму за допомогою смерті іншого, чужого*" (Курсив авт.) [5]. На думку багатьох дослідників, з моменту виникнення сардонічного сміху, сміх невідступно супроводжує життя людей та культуру у будь-якій її іпостасі. Символічне "вбивство" сміхом або радість з приводу "зла" постає ноематичним ядром майже всіх історичних форм сміхової культури. Саме тому переважна кількість авторів розглядають сміх як *непряму, символічну агресію, де безпосереднє фізичне насилля замінюється нищівним комунікативним актом*. Історичні колективні форми сміху диференціюються на різні типи масової творчості, які поступово змінюють одна одну. Так, давньогрецькі Діонісії та давньоримські Сатурналії поставали, з одного боку, способом емоційно-колективної розрядки шляхом тимчасового вивільнення від соціальних норм та заборон, а з іншого – вираженням магічного світогляду, проблемний центр якого складала боротьба між життям та смертю. Присутність "духу смерті" в обрядово-аграрних культах, а також прагнення їх учасників до екстатичного самозабуття, пояснює кривавий характер давніх сміхових практик. Так, жорстокість та несамовитість діонісійських процесій, наприклад, були зумовлені давньогрецькими культами родючості, які одночасно символізували богів підземного царства: "...Природно вважати богів родючості, які якусь частину року проводять під землею, богами підземного царства мертвих. Саме так давні люди уявляли собі Діоніса та Осіріса. У міфі йшлося про те, що титани розірвали його на частини у вигляді бика, тому розігруючи пристрасть та смерть Діоніса, критяни зубами розривали на частини живого бика... Розриваючи на частини та пожираючи бика під час свята Діоніса, учасники культу вірили, що вбивають бога, їдять його плоть та п'ють його кров.... Деінде під час діонісійських містерій замість тварини на шматки розривали людину. Таке відбувалося на островах Хіос та Тенедос. А у містечку Потнія, у Беотії, існувала легенда, що поглателю козлів Діонісу в минулому приносили в жертву дитину, яку лише пізніше було замінено на козла..." [6]. Екстатичне приєднання до культу в діонісійських процесіях відкривало завісу таємниці вмирання та воскресіння, а їх оргістична складова була спрямована на вивільнення від вируючих пристрастей та бажань: "Діонісійські оргії мали сакральний, магічний характер, були спрямовані до єдиної мети – самозабуття задля приєднання до вічності. Таке приєднання було можливим лише через смерть, так як єднання і заради цього вирівнювання всіх є можливим лише через прах, на рівні першої матерії. *Ця єдність – єдність всіх у смерті*" (Курсив авт.) [7]. Так, традиція весняного святкування у Давньому Римі на честь богів Кібели та Аттіса, наприклад, навряд чи викличе позитивні враження. Вона скоріше нагадує різновид колективного божевілля: "22-го березня у лісі зрізали сосну. Її приносили в святилище Кібели та Аттіса і поводитися з нею як з великим божеством... 23 березня, на наступний день свята, займалися переважно тим, що трубили в труби. Третій

день мав назву Кривавого. У цей день архігал (первосвященик) різав собі вени на руці. Жерці більш низького рангу, збуджені невгамовною, варварською музикою – боем кимвалів, гуркотінням барабанів, гудінням рогів та вищанням флейт, – з тремтливими головами та збитим волоссям танцювали до тих пір, допоки, не оскаженіють та втратять здатність відчувати біль, після чого вони починали наносити собі рани глиняними черепками та ножами, покриваючи священний вівтар кров'ю.... Довіши себе до найвищого ступеню збудження, жерці оскопляли себе і кидали свої відрізані частини тіла під статую жорстокої богині. Потім відрізані статеві органи обережно загортали та здійснювали їх поховання у землі, або у підземних палатах Кібели, де їх разом із принесеною у жертву кров'ю використовували для того, щоб воскресити Аттіса і прискорити воскресіння природи..." [8]. У середньовічній соціокультурній традиції сміх кваліфікується переважно як диявольський тріумф плоті, яка протистоїть незворушному християнському благочестю. Сміх є потуранням сатані і усьому сатанинському, а глузування словом над "ближнім" – виклик божому заповіту людинолюбства. Проте і в часи "похмурого середньовіччя" люди вдавалися до різних веселощів, винаходячи для цієї мети нові сміхові форми – від придворного інституту блазнів, буфонад – до карнавалів. Найяскравішим вираженням дуалістичності світогляду середньовічних людей поставали карнавальні процесії, до яких вдавалися і в епоху Відродження. Відомо, що поширеним сюжетом карнавалів в епоху Відродження, наприклад, була маскарадна "війна" християнського аскетизму та веселої обжерливості, яку розігрували в образі жартівливої битви між Масницею та Великим Постом. Поряд із тим, ще за первісних часів сміх постає різновидом соціального остракізму – осміяння. На відміну від ритуально-магічного сміху, колективне висміювання виконувало контролюючу та почасті репресивну функції. Саме воно привнесло у сміх перші словесні контури (предметність). Соціальна г'єнеза предметного сміху у функції остракізму не підлягає сумнівам, адже доводиться, як багатьма етнографічними, так і давніми джерелами, такими, наприклад, як християнська Біблія чи давньоримська література: "...Більшість дослідників припускають думки, що гумор був надзвичайно примітивний і зводився, зазвичай, до публічного висміювання, зброєю якого слугувало глузування, образа... Варто уваги і те, що у Ветхому Завіті приблизно 30 разів згадується слово "сміх", причому переважно усі ці згадування пов'язані з агресивністю (глузуванням, презирством, глумом) та тільки два – із радістю... Оскільки залежність людини від природи у примітивних суспільствах є занадто великою, поза спільнотою вона існувати не могла. Саме тому, вона надавала думці сородичів про себе набагато більшого значення, аніж сучасна людина. Їх осміювання слугувало своєрідною та сильнодіючою санкцією, яка примушувала притримуватися усталених спільнотою норм поведінки, а страх перед осміянням, можливо, впливав потужніше, аніж будь-яке інше правило примусового характеру" [9].

У процесі розвитку соціальної культури як культури міжособистісних стосунків починає домінувати *елемент нівелювання соціальних суперечностей*, злагоди, "генетично ж агресивне джерело в антропогенезі змінюється та ритуалізується, здійснюючи перехід до своєї протилежності. Первісний протосміх як деструктивний жест перетворюється на сміхову форму з елементами переорієнтованої... переважно "доброякісної агресії" [10]. Поступово із лона народної сміхової культури, яка на початку мала доволі примітивний характер, народжується індивідуалістична культура сміху (комічне), у

якій тілесний сміх (репресивно-агресивний) витісняється "розумним сміхом" (Карасьов Л. В.) Індивідуалізація та "зростаюча роль розуму у сміховій культурі... єдина сміхова культура редукується та розпадається на низку форм" [11], які виходять за межі, як антично-середньовічного розчинення у стихії колективного несвідомого, так і суспільної семантики соціального оптимізму. Цей процес опосередкований витісненням колективно-компенсаторних та регулятивних цілей соціального сміху (висміювання) мистецтвом маніфестації особистісної вишестості – "диявольської гордості людини та людства" (Шарль Бодлер). Його найпоширенішими різновидами постануть такі форми інтелектуального сміху, як іронія та дотеп – високий тип смішного, вишуканий та витончений гумор, пов'язаний із с хіріс (чарівність, краса, грація). Унаслідок символізації агресивної компоненти сміху зі способу колективного оптимізму перетворюється на соціально-прийнятну емоційно-поведінкову модель, набуває статусу "культурного" сміху в прямому сенсі цього слова – як сміху "обробленого" або створеного смислом задоволення. Іронія, наприклад, розцінюється як більш пізня форма сміхової культури – різновид інтелектуального сміху, що передбачає подвійний смисл. Це смислове роздвоєння є своєрідним способом заперечення вартості об'єкта, який підлягає іронії. Похідна від давньогрецького слова *eirōn*, іронія утілила всю негативність його можливих конотацій або полісемантичної етимології – прикидання, шахрайство, лицемірство, лукавство, хитрість і т. п., а також засвідчила про цікаву властивість мислення – здатність стверджувати те, що насправді підлягає запереченню. Через свою подвійність іронія виявилась досить зручним прийомом у літературі та філософії, особливо в період європейського нігілізму, в умовах якого вона перетворюється на центральний методологічний засіб для багатьох мислителів ХХ ст. Так, склалося кілька головних підходів щодо розуміння іронії: позитивний, діалектичний та негативний (критичний), які показово представлені, наприклад, у філософських працях Фр. Ніцше, А. Бергсона та А. Блока. Так у філософських творах Ніцше іронія розглядається як найкращий інтелектуальний прийом, здатний викрити усе лицемірство християнства, неспроможного відповісти на важкі виклики життя. Призначення іронічного сміху полягає у нищівному викритті усього, що заперечує життя та веселощі життя – усього, що "пригнічує", "чорного" та "задушливого". Сміх символізує незгасаючий у людині діонісійський запал, орієнтований на земні цінності. Сміх Ніцше дуже схожий на сміх того досократика, котрий осоромив тільки-то народжений античний ідеалізм цинічною реплікою: "Яка нам справа до вашої дорого нагору, до вашої нитки, яка веде назовні – до щастя та істини? Ви хочете спасти нас цією ниткою? Ми ж від душі бажаємо вам на ній повіситися" [12], або жесту Діогена Кініка, який у відповідь на сократівське визначення людини як двоголої істоти без пір'їв, кинув Сократу під ноги обскубаного півня. Французький філософ А. Бергсон, наприклад, порівнював іронію з "анестезією серця", вказуючи на її нищівний та жорстокосердий характер. Поряд із тим, всупереч констатації аморальності іронії, вона, згідно з Бергсоном, виконує корисні соціальні функції. Іронія діалектична не через те, що вона є запереченням у ствердженні, а через своє призначення: з одного боку, іронія є проявом зла, адже піддає сумніву вартості або чесноти людини, а з іншого – постає своєрідною формою покарання тих людей, які не здатні на соціальну гнучкість, тобто виявляють душевну та розумову млявість, через що потрапляють до категорії невдач. На відміну від Ніцше та Бергсона, відомий

російський поет А. Блок розглядає іронію як душевну хворобу століття, яка охопила майже усі верстви населення. Цей тривожний симптом ХХ століття дорівнює тотальному божевіллю або масовому психозу, для якого не існує нічого святого – ні віри, ні батьків, ні дітей, ні, в решті решт, – самого життя: "Її прояви – приступи виснажливого сміху, який розпочинається з диявольськи-знущальної, провокаторської посмішки, а закінчується – буйством та блюзнірством. Я знаю людей, які давляться від сміху, повідомляючи про те, що помирає їх мати, що вони помирають від голоду, або що їм зрадила наречена. Людина регоче – і не знаєш, чи вип'є вона зараз, розпорошавшись зі мною, отцеву есенцію, чи побачу я її ще раз? Та мені й самому смішно, що ця сама людина, яку роздирає сміх та яка розповідає про те, що є усіма приниженою та полишеною, – нібито відсутня; ніби я розмовляю не з нею, ніби немає цієї людини, тільки регочуть переді мною її уста. Я хочу трусонутися їй за плечі, схопити за руки, закричати, щоб вона перестала сміятися над тим, що є їй найдорожчим у житті, – і не можу. Мене самого ламає біс сміху; і мене самого вже не існує. Нас обох не існує. Кожен з нас – тільки сміх, ми удвох – тільки уста, що нахабно регочуть" [13]. У цьому фрагменті поет геніально встановив межі ніцшеанському апофеозу іронії, з неймовірною проникливістю вказав на руйнівну суть сміху і одночасно – на всю абсурдність його зазіхань на безумовну цінність. Найпоширенішою формою інтелектуального сміху, поряд із іронією є дотепний гумор. Така емоційно-комунікативна модель отримала ґрунтовну розробку у дослідницькій праці З. Фрейда "Дотеп та його відношення до несвідомого". Як відомо зміст психоаналітичного підходу до сміху полягає у його редукції до задоволення на основі компромісу між суб'єктивним потягом та вимогами культури. Сміх є різновидом задоволення з агресивних намірів, що досягається опосередкованим (цивілізаційним) шляхом. Прикладом такого задоволення є дотеп – "діяльність, спрямована на отримання задоволення від психічних процесів – інтелектуальних чи інших" [14]. Фрейд виокремлює три типи дотепу: "необ'язливий" дотеп, заснований на грі слів або смислу; сальність, яка вказує на латентний сексуальний інтерес та тенденційний дотеп – символічну форму агресії, недоброзичливість. Згідно з Фрейдом, тенденційний дотеп або глузування є такою "технікою образи", за допомогою якої задоволення отримують через *внутрішнє скасування затримки на агресивність*. Фрейд підтримує британське визначення сміху як "звільнення від стриманості", що повною мірою виявляє себе у дотепі. За визначенням Фрейда, дотеп є наслідком вираження логічно правильної думки логічно неправильним способом. Розуміння цього контрасту і викликає емоційне задоволення. Однак задоволення від самої техніки дотепу поєднується із задоволенням від реалізації завуальованого бажання принизити співрозмовника, продемонструвати свою зверхність. Тенденційний дотеп завдяки своїм інтелектуальним прийомам створює ілюзію "пристойності", хоча має абсолютну зворотну мету. Механізм створення дотепного жарту живиться так названою "економією" психічної енергії, яка зазвичай використовується для внутрішнього гальмування ("блокування") агресії або недоброзичливого спонукання. У випадку з дотепним гумором як "створенням забороненого уявлення" така стримуюча енергія виявляється "зайвою, її зберегли і через це вона готова до відведення за допомогою сміху" [15]. Проте Фрейд висловлює переконання у тому, що отримане від дотепу задоволення у слухача потужніше, аніж у його творця. Слухач не витрачає енергію на створення дотепного жарту, тому

"задоволення йому, так би мовити, подаровано". У творця дотепу "гальмуюче блокування, безумовно скасоване", інакше б дотеп був не можливим. Однак задоволення від дотепного жарту, яке притаманне і його творцю, залежить, не так від скасування гальмування або розрядки негативної енергії, як від спостереження за реакцією її слухача. Повідомлення дотепу "іншим людям має слугувати кільком намірам: по-перше, надати мені об'єктивного свідчення, що дотеп успішний, а по-друге, доповнити моє власне задоволення зворотнім впливом на мене задоволення іншої людини" [16]. При чому Фрейд усвідомлює всю складність процесу виникнення дотепного жарту у його творця – "першого учасника": "...З двох питань: "Чому ми не можемо сміятися над власним дотепом?" та "Що спонукає нас розповідати свій дотеп іншій людині?" – перший по цей час не підлягає відповіді. Можна лише припустити, що існує безпосередній зв'язок між двома подіями, які вимагають пояснення, і ми змушені повідомляти наш дотеп іншій людині, оскільки неспроможні сміятися над ним самі" [17]. Іронічний та тенденційний дотеп свідчать про те, що агресія може підлягати естетичній символізації, за допомогою якої сміх перетворюється на соціально-прийнятну модель поведінки і може визначатися як естетично та етично змодельований афект. На думку Фрейда дотеп потрібно відрізнати від гумору. Всупереч негативності іронії та дотепу, гумор здатний до компромісу, сенс якого полягає у його примиренні зі стражданням за допомогою його подолання сміхом, а саме, у гуморі спостерігається перетворення незадоволення (страждання) в задоволення – справжнє призначення сміху, котрий може перебувати і по той бік "зла", "агресії" та "сексуальності" (пошлості). Невипадково Фрейд завершить свій психоаналіз сміху філософією гумору, а гумор визначатиме як зекономлене страждання – "засіб отримати задоволення всупереч болісним афектам, які йому заважають" [18]. Так ми здатні сміятися навіть тоді, коли зовсім не до сміху. Таким є, наприклад гумор "шибеника", який є нічим іншим, аніж потужним психологічним захистом від неприємних думок. Таким чином, якщо іронічний, або тенденційний дотеп є естетично-завуальований спосіб нападу, то "гумор потрібно розуміти як найвищу серед захисних дій" [19].

Формально сучасна культура гумору повністю відповідає класичному визначенню комічного як "декотрої помилки та неподобства, проте безболісного, яке нікому не спричиняє страждань" (Аристотель). Функціональна відмінність гумору від інших форм сміхової культури у тому і полягає, що вона є веселощами, які не наносять, ні моральної, ні психологічної шкоди їх адресату. Тоді такі форми сміхової культури, які іронія та дотеп небезпідставно вважаються проявами інтелектуального зла: "На відміну від іронії гумор уособлює своєрідну симпатію, співчуття, нехай навіть уявну до людини, з якої нібито глузують. Ми сміємося разом з нею, а не з неї. Як не пов'язати таке доброзичливе ставлення, яке є властиве гумору, це суб'єктивне забарвлення з загальною гуманізацією міжособистісних стосунків, пов'язаних зі вступом західного суспільства до демократичної індивідуалістичної епохи. Відбулося пом'якшення гумору на кшталт того, як відбулося пом'якшення покарань, ніби стало менше кривавих злочинів" [20]. Безумовно, сміхова культура зберегла декотру національну специфіку. Особливо показовою щодо національної природи гумору, як відомо, є британська традиція з її диференціацією сміху на іронічний гумор (dry sense of humour); гумор, побудований на абсурді (shaggy-dog stories); жарт (banana skin of humour) та примітивний гумор (the elephant jokes). Виняткову роль відіграє гу-

мор і в американській культурі. Тамтешні фахівці з проблем соціальних комунікацій, наприклад, радять зі жарту починати публічний виступ; постійно демонструвати своє почуття гумору особливо тим, хто прагне стати успішним політиком, бізнесменом тощо. У той самий час у всіх національних культурах спостерігається невтішний феномен масовизації "комічного", "вирівнювання по нижній межі" (Блюменкранц). Перетворившись на доброзичливий сміх та позбавившись антагонізму у суспільстві консуматорного типу гумор не просто опинився по той бік етики та естетики. Він втратив смислове навантаження. Характеризуючи сучасний стан сміхової культури, відомий французький філософ сьогодення Ж. Ліповецки висловить цілком слушну думку: "Гумористичний настрій більше не асоціюється з тактом, з буржуазною витонченістю манер, він використовує мову вулиці, дозволяє фамільярність та довільну поведінку... насправді гумор працює на спрощення високих понять, позбавлення їх важкості та солідності. Гумор – найкращий показник демократизації. Демократизація, котра все менше поціновує ідеологію рівноправ'я, а більше – скарб суспільства споживання, до яких мають відношення і людські пристрасі, спонукає масове бажання жити вільно в цю ж саму мить і, відповідно, позбавляє цінності строгих форм [21]. Схожу думку висловлять і вищезгадані автори, зокрема Дмитрієв та Сичов: "спрощення – природна тенденція масового сміху. Гумор здатен привернути якомога більше аудиторії, якщо йому не притаманна вузька специфіка, зрозуміла лише окремим соціальним колам. Натяк, тонка іронія, дотеп – все, що потребує розумової обробки для адекватного розуміння, тут відсутнє. Споживачу пропонують фізичний комізм – падіння, незграбність, відкритий фізіологічний гумор, прозорі каламбури, оснащені до того ж закадровим сміхом з метою мінімізації мисленої діяльності. Заперечуючи думку, масова культура обернена до матеріального світу, тілесного низу" [22].

Таким чином, ще на початку людської цивілізації сміхова агресія набула суспільно-санкціонованого визнання. У процесі гуманізації та індивідуалізації соціальної культури агресивний сміх отримав естетично-смысловий ерзац у вигляді іронії та дотепу, які пізніше будуть витіснені гумором маскультури. Якщо у попередні історичні епохи гумор утілював зіткнення життя та смерті, задоволення та аскези, добра та зла, через що був приречений бути агресивним: "Хто хоче остаточно знищити, той сміється" (Ніцше), то у сучасній системі цінностей сміх є таким же способом споживання, як і всі інші форми відношення до дійсності – "веселощами на повний шлунок" (Блюменкранц). Функції сміхової культури редукуються переважно до зняття емоційної напруги. Гумор втрачає не тільки набуту з розквітом індивідуалізму естетику, а й особистісний характер. Замість того, щоб "доповнити моє власне задоволення зворотнім впливом на мене задоволення іншої людини" (Фрейд), сучасна масова культура сприяє лише тиражуванню сміху та "вуст, що нахабно регочуть" (Блок).

1. Дмитрієв А. В., Сычѳев А. А. Смех. Социофилософский анализ. – М.: Альфа-М, 2005. – С. 5; 2. Там само. – С. 218; 3. Рюмина Эстетика смеха как виртуальная реальность. – М.: Комкнига, 2006. – С. 20; 4. Там само. – С. 139; 5. Там само. – С. 144; 6. Там само. – С. 154; 7. Там само. – С. 155; 8. Там само. – С. 152; 9. Дмитрієв А. В., Сычѳев А. А. Смех. // Указ. твір. – С. 8; 10. Там само. – С. 9; 11. Там само. – С. 31; 12. Делѳез Ж. Логика смысла. – М.: Раритет; Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – С. 177; 13. Блок А. Ирония // И невозможное возможно... – М.: Художественная литература, 1980. – С. 333; 14. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. – СПб.: Азбука-классика, 2006. – С. 110; 15. Там само. – С. 175; 16. Там само. – С. 184; 17. Там само. – С. 183; 18. Там само. – С. 275; 19. Там само. – С. 280; 20. Ліповецки. Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме. – СПб.: Владимир Даль, 2001. – С. 231; 21. Там само. – С. 230; 22. Дмитрієв А. В., Сычѳев А. А. Смех // Указ. твір. – С. 521.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

О. М. Мостіпан, асп., КНУ ім. Тараса Шевченка

**ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ
ТА ЧИННИКІВ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ**

У статті розкриваються основні підходи до визначення критеріїв ефективності виборчих систем.

Ключові слова: ефективність, критерії ефективності, виборча система.

В статье раскрываются основные подходы к определению критериев эффективности избирательных систем.

Ключевые слова: эффективность, критерии эффективности, избирательная система.

The basic approaches of finding the criteria of efficiency of electoral systems are revealed in this article.

Keywords: effectiveness, criteria of effectiveness, electoral system.

Проблема дослідження ефективності виборчих систем розкривається через визначення переваг та недоліків різних типів виборчих систем. Варто відзначити, що існує певна складність при визначенні самого поняття "ефективність". Політологічний словник визначає "ефективність" через результативність [1]. Таким чином, проблема полягає в тому, що критерій за результатом впливу є суб'єктивним, і звідси випливає відносність критерію ефективності. Т. Кіс зазначає: "Тож найкращою для даного суспільства є та виборча система, що якомога повніше відповідає вимогам цього суспільства. При цьому визначення головних вимог і характерних для даного суспільства стандартів також становить проблему" [2].

Варто мати на увазі, що оцінку ефективності виборчої системи переважно дають заангажовані політичні актори, які є заздалегідь зацікавленими у певних результатах і політичних наслідках: "Сама оцінка є складним процесом, оскільки, з одного боку, визначення наслідків застосування тієї або іншої системи не є однозначним з точки зору основних політичних акторів" [3].

В науці вироблений ряд критеріїв для оцінки ефективності виборчих систем: базовими з яких є критерій забезпечення представництва та рівня пропорційності/диспропорційності. Відповідно оцінка представництва передбачає аналіз результатів виборів з точки зору відповідності депутатського корпусу основним, наявним у суспільстві соціальним та соціополітичним поділам. Оцінка рівня пропорційності стосується аналізу відповідності частки голосів, що отримала політична партія/виборчий блок, частці мандатів. Варто пам'ятати, що всі без винятку виборчі системи у цьому відношенні призводять до деформації результатів виборів. Тому питання полягає у прийнятному ступені спотворення цих результатів для кожної окремої країни.

Проблему ефективності виборчих систем вирішували автори спеціального дослідження щодо виборчих систем, проведеного на замовлення Британського Парламенту у 1992 році. Дослідники зробили висновок, що виборча система повинна відповідати двом основним критеріям. По-перше, це критерій доцільності: передбачення бажаних результатів. По-друге, це процедурний критерій, який вимагає, щоб система була зрозуміла широким масам виборців і визнавалась ними справедливою [4].

Варто мати на увазі, що ефективність різних типів виборчих систем потрібно оцінювати за різними критеріями, в залежності від міри відповідності результату очікуваній меті запровадження тієї чи іншої системи. Комплексний аналіз політичних наслідків застосування різних типів виборчих систем вимагає за Т. Кісом виокремити наступні критерії їх ефективності: 1) стабільність політичної системи; 2) кількість партій; 3) сутність партій, що розкривається через рівень партійної єдності та дисципліни, а також партійні альянси

та інші методи співпраці партій; 4) зв'язок між депутатом і виборцями; 5) стратегія виборчих кампаній; 6) політичний кадровий добір [5].

Ефективна виборча система повинна мати своїм наслідком формування ефективного парламенту, що виявляється у комплексній оцінці наслідків його роботи. Оцінку роботи парламенту необхідно проводити виходячи з завдань, що визначені перед цим державним інститутом законодавством певної країни. Необхідно мати на увазі, що складність такої оцінки полягає в тому, що наслідки рішень вищого законодавчого органу країни торкаються усіх сфер життя держави. В результаті поєднання наслідків застосування попередньої законодавчої бази з новою об'єктивно складно робити висновки щодо визначального чи домінуючого, а відповідно позитивного чи негативного впливу тих чи інших рішень парламенту на регулювання суспільних відносин. Крім того, оскільки суспільство не є однорідним, наслідки дії певних рішень парламенту знаходять різну оцінку з боку наявних в суспільстві груп інтересів.

В економічній теорії ефективність визначальною мірою оцінюється виходячи з аналізу позицій "витрат-вигід". Цю методику не можна повною мірою застосовувати до аналізу наслідків діяльності суспільних інститутів, оскільки останні орієнтуються на утвердження принципу справедливості в державі: "Публічні ж організації, за рідкісним винятком, не мають фінансових результатів у тому сенсі, як приватні; головні фінансові результати в публічному секторі – це звіт про витрату бюджетних коштів. Тому для публічних організацій кінцевий результат має не фінансовий, а соціальний характер, що значно ускладнює критерій його оцінки" [6].

Варто відзначити, що остаточним підсумком роботи парламенту є результати роботи усіх державних та недержавних інститутів, на які поширюються його рішення. Крім того, можна припустити, що позитивні рішення парламенту не завжди будуть мати своїм наслідком позитивні підсумки роботи інших інститутів, за якими, власне, і будуть робитись судження про роботу парламенту в цілому. Таким чином, ефективність роботи парламенту буде оцінена суспільством комплексно на основі роботи інших державних та недержавних інститутів. Значить, ефективність виборчої системи залежить від цілого ряду обставин, що виходять за межі впливу самої виборчої системи і навіть парламенту. Крім того, завжди буде залишатись поле для маневру, щоб вести мову, що певний результат є наслідком дії інших факторів чи сприятливого поєднання обставин: "Бувають ситуації, коли певний результат досягається внаслідок сприятливого співпадіння об'єктивних показників, а внесок органів управління у його досягнення мінімальний" [7].

Про складність оцінки роботи суспільних інститутів зазначає В. Дзюндзюк: "Складніше в публічних організаціях піддається кількісній оцінці і кінцевий продукт, що

виступає переважно у вигляді громадських і управлінських послуг" [8]. Досліджуючи модель ефективності для публічних організацій цей дослідник робить наступний висновок: "Але аналіз цих та інших моделей дає підставу для висновку, що модель ефективності для організацій (приватних і публічних) повинна відповідати трьом важливим критеріям: бути холистичною, бути збалансованою, бути комплексною. Крім того, моделі для публічних організацій повинні містити в собі елементи, що відбивають "соціальні результати", тобто вплив діяльності організацій на суспільство (громаду, соціальні групи тощо)" [9]. В. Дзюндзюк пропонує комплексну методику оцінки ефективності роботи публічних організацій, що базується на наступних принципах: 1) оцінюється окремо внутрішня й зовнішня ефективність; 2) використовується експертне опитування; 3) критерій ефективності – задоволеність клієнтів [10].

Важливим є те, що ряд показників запропонованим дослідником можна успішно використовувати для оцінки роботи парламенту, а значить для виокремлення критеріїв ефективності роботи виборчої системи. Наприклад, в дисертаційному дослідженні Т. Дешко на тему "Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структуризацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України) авторка використала метод експертного опитування для вирішення проблеми "дослідження потреб українського суспільства на які певною мірою може вплинути виборча система і таким чином визначення завдань, які повинні стояти перед виборчою системою" [11]. Т. Дешко запропонувала відповісти з експертного середовища українських політологів В. Фесенку, М. Погребінському, А. Єрмолаєву, Д. Видріну, В. Карасьову на два питання: 1) яка парламентська виборча система є оптимальною для України на даному етапі розвитку? 2) які проблеми політичного життя країни така система допомагає вирішити? Т. Дешко отримала такі результати: "Стосовно оптимальної моделі виборчої системи М. Погребінський зазначив, що не може бути оптимальної виборчої системи для країни на всі часи і варто говорити лише про "оптимальну" для наступних виборів і лише під конкретний шлях розвитку. Решта експертів відповіли, що оптимальною моделлю для України на даному етапі є пропорційна виборча система. При цьому В. Фесенко запропонував обирати половину депутатів по закритих виборчих списках у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, а другу половину – у 27 багатомандатних територіальних округах за відкритими списками, із виборчим бар'єром 3 % для партій і 7 % для виборчих блоків. Д. Видрін запропонував підвищити електоральний бар'єр до 5-7 %. А. Єрмолаєв віддав перевагу пропорційній системі із регіональним багатомандатними округами [12].

Досліджуючи специфіку функціонування української політичної системи, Т. Дешко виокремила потреби "українського політичного контексту" і сформулювала відповідні завдання перед виборчою системою [13]. Ключовими проблемами української політичної системи Т. Дешко вважає низький рівень партійності та інституціоналізації політичних партій в Україні, необхідність структуризації політичного спектра України, більш чіткої політичної структуризації представницьких органів влади та обмеження фрагментації партійної системи. Дослідниця зазначає, що на вирішення цих завдань спрямовані механізми виборчої системи до Парламенту України, а саме застосування принципу висування кандидатів у депутати лише політичними партіями та застосування виборчого бар'єру [14]. Серед завдань, що

стоять перед виборчою системою до Парламенту України дослідниця окремо називає необхідність забезпечення в парламенті реальної політичної конкуренції та ефективного представництва різноманітних суспільних інтересів з посиланням на Є. Андрущенко. [15] Крім того, для українського суспільства виборча система повинна вирішувати проблему представництва та узгодження регіональних інтересів і уникнення домінування поляризованих концепцій.

Варто відзначити, що ефективність виборчої системи залежить від цілого комплексу її елементів, їх органічного поєднання, що має бути спрямоване на досягнення єдиного результату. На цю закономірність звернув увагу А. Чемерис, який відзначив: "Однак, практично це досягається дуже рідко, оскільки загальновідомо, що команда зірок є завжди менш ефективною, ніж команда-зірка. Це пояснюється тим, що ефективність системи формується не лише з ефективності елементів, а здебільшого з якості соціального зв'язку, який задається загальною ціллю, котра сприймається всіма (або більшістю) елементами системи" [16].

Проблемою дослідження ефективності та виокремлення критеріїв її оцінки займався М. Марков, який звернув увагу, що при застосуванні поняття "ефективність" до оцінювання соціальних явищ потрібно мати на увазі, що останні характеризуються кількісними і якісними вимірами. Дослідник зазначає: "В науковій літературі прийнято якісну сторону отриманого результату (ефекту) позначати терміном "критерій", а кількісну – терміном "показник ефективності" [17]. Термін "критерій" науковець пропонує вживати в його загальноприйнятому смислі як ознаку, на основі якої оцінюється факт, визначення, класифікація чи вимір.

Г. Саймон в роботі "Адміністративна поведінка" досліджує проблему застосування поняття "ефективність", а також його вимірювання та оцінювання в некомерційних організаціях. Дослідник звертає увагу на те, що в некомерційних організаціях, до яких можна віднести державу в цілому (виходячи з її соціальної функції) та її інститути, концепція ефективності вимагає інших критеріїв оцінювання, ніж в комерційних: "Критерій ефективності найлегше зрозуміти у його відношенні до комерційних організацій, метою яких, як правило, є одержання прибутку. У таких організаціях критерій ефективності передбачає вибір з усіх доступних індивідуальних альтернатив тієї, котра забезпечить його організації найбільший чистий прибуток" [18]. Звичайно, не можна заперечувати, що економічний чинник не використовується при оцінці ефективності роботи державних органів (парламенту), але цей фактор не є в даному випадку визначальним, а може слугувати одним з рівновеликих критеріїв. Безумовним також є те, що ефективна законотворча робота парламенту має бути спрямована на стимулювання зростання економічного добробуту держави та її громадян. Робота парламенту спрямована на досягнення суспільного консенсусу, а тому економічний фактор не може слугувати єдиним і вичерпним знаменником для оцінки ефективності його роботи: "Простота критерію ефективності у комерційних організаціях значною мірою пояснюється тим фактом, що гроші забезпечують "стійкий знаменник" для вимірювання результатів та доходів і дозволяють безпосередньо їх порівнювати" [19]. Тому, працюючи над законодавством, робота парламенту має бути спрямована на те, щоб збільшення сукупного доходу держави та зменшення її витрат узгоджувались з реалізацією соціальної функції. Оскільки законодавчі наслідки рішень парламенту торкаються усіх сфер суспільного життя, то необхідно застосовува-

ти збалансований підхід при оцінюванні ефективності його роботи: "Я просто хотів підкреслити, що критерій ефективності не можна застосовувати до рішень урядових агентств, не враховуючи наслідків, які може мати діяльність цих агентств з погляду економіки в цілому. Мовою економістів це означає, що проблема ефективності у державних агентствах має розглядатися з погляду загальної, а не часткової рівноваги" [20].

Тобто при оцінці роботи парламенту необхідно враховувати інші базові критерії ефективності, які не лише враховують принцип економічного зростання, а концентруються навколо соціально значимих цілей. Загалом ефективність роботи парламенту полягає в досягненні поставлених перед ним цілей, які сформульовані на рівні законодавства країни та є вираженням соціально-значимих цінностей. Тому базовим критерієм оцінки ефективності роботи парламенту є реалізація через законодавчі рішення соціально-значимих цінностей. Варто звернути увагу, що цінності мають бути результатом суспільного консенсусу, а їх перелік не взаємовиключним, оскільки в такому випадку досягнення однієї цілі буде виключати чи зменшувати ймовірність успішної реалізації іншої, а значить зникне єдиний знаменник для оцінки ефективності роботи парламенту. Варто пам'ятати, що один раз встановлені критерії ефективності виборчої системи не доцільно розглядати як аксіоматичні, адже перегляд, зіставлення та порівняння цінностей є невід'ємним атрибутом демократичного суспільства. Крім того, визначені критерії ефективності будуть сприяти досягнення бажаних цілей, які у свою чергу викликають нові проблеми та завдання. Тому певною мірою критерії ефективності виборчої системи можна розглядати як відносні, що визначені поточними завданнями.

Парламент повинен шукати консенсус з приводу суперечливих цінностей, а тому народним обранцям доводиться проводити їх ранжування з точки зору досягнення соціально-значимих цілей. При цьому остаточно оцінку адекватності ранжування цінностей дають виборці на наступних виборах, підтверджуючи чи заперечуючи значення та ступень досягнення соціально-значимих цілей. Ранжування цінностей парламентом є об'єктивно зумовленим процесом, що спрямований на вибір найкращих варіантів задоволення суспільних запитів. В даному випадку складність оцінки ефективності роботи парламенту виявляється в тому, що об'єктивний наслідок певного законодавчого рішення порівнюється з потенційно можливим результатом відхиленого (нездіяного) альтернативного (чи альтернативних) рішень. Тому, якщо ми маємо емпіричні свідчення міри ефективності задіяного рішення, то про альтернативні варіанти можемо судити лише гіпотетично чи на основі досвіду здобутого за інших умов місця і часу. З цього приводу Г. Саймон зазначив: "Ефективність діяльності виражається через відношення результатів, які можна одержати внаслідок цієї діяльності, до максимальних результатів, котрі можна отримати внаслідок діяльності альтернативних даних" [21]. Підсумуємо, що в процесі вимірювання ефективності роботи парламенту необхідно використовувати лише ті критерії ефективності, які можна об'єктивно виокремити виходячи з цінностей, що були оформлені у вигляді цілей діяльності.

Оскільки представницька функція є однією з головних функцій парламенту, а виборча система заздалегідь визначає модель представництва, то ефективність роботи кадрового складу парламенту виявляється у здатності реалізувати ту чи іншу модель представницт-

ва: "Як буде показано пізніше, розподільчі питання мають також велике значення у випадку, якщо робота організації структурована за "територіальним" або "клієнтурним" принципом" [22].

Колектив дослідників Е. Нілі, К. Адамс та М. Кеннері звертають увагу на трьох показниках, що характеризують різні аспекти поняття "ефективність": вимірювання ефективності, система показників ефективності і система вимірювання ефективності. Науковці зазначають, що вимірювання ефективності – це сфера, яку часто обговорюють, але яку ніхто не може зрозуміло визначити: "Буквально це процес кількісного вимірювання виконаної дії, де вимірювання – це процес визначення кількості, який після завершення роботи встановлює поточну ефективність. Організації досягають поставлених цілей (тобто виконують завдання), задовольняючи бажання і потреби зацікавлених осіб, так і свої власні, завдяки більш високій порівняно з конкурентами віддачі і результативності" [23]. Для вимірювання ефективності дослідники виокремлюють критерій "віддачі", що позначає ступінь задоволення вимог зацікавлених сторін результатами роботи певних інститутів. Крім того, вчені вводять критерій "результативність", що позначає якість використання доступних ресурсів для досягнення поставлених цілей. Автори акцентують увагу, що ці два критерії оцінювання ефективності є безпосередньо взаємопов'язаними, адже досягнення більш високого ступеня "віддачі" реалізується через збільшення "результативності". Варто відзначити, що даний підхід тяжіє до економічної методики оцінювання ефективності, проте заслуговує на увагу як один з можливих аспектів вимірювання ефективності виборчої системи формування парламенту та роботи останнього.

Таким чином, проаналізовані підходи до визначення критеріїв ефективності виборчих систем свідчать, що критерії виокремлюються з точки зору мети та цінностей, що сформульовані законодавством перед парламентом.

1. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів [За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонока.] – К.: МАУП, 2005. – 792 с. – С. 264; 2. Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Нова політика. – 1996. – № 2. – С. 23-30. – С. 25; 3. Романюк А. Оцінка пропорційності виборчих систем країн Західної Європи та України: порівняльний аспект // Вісник Центральної Виборчої Комісії. – 2007. – № 2 (8). – С. 58-63. – С. 58; 4. Вибори до Верховної Ради України: Інформаційно-довід. вид. [Редкол.: М. М. Рябець (голова) та ін.] – К.: Центр. виборча комісія, 2002. – 675 с. – С. 55; 5. Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки // Указ. твір. – С. 27; 6. Дзюндзюк В. Б. Ефективність діяльності публічних організацій: [Моногр.] – Х.: Вид-во ХарПІ УАДУ "Магістр", 2003. – 236 с. – С. 57; 7. Марков М. Технологія і ефективність соціального управління. – М.: Прогресс, 1982. – 267 с. – С. 208; 8. Дзюндзюк В. Б. Ефективність діяльності публічних організацій // Указ. твір. – С. 57; 9. Там само. – С. 58; 10. Там само. – С. 79; 11. Дешко Т. В. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структурізацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України): Дисс.... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дешко Тетяна Валеріївна. – К., 2007. – 187 с. – С. 123; 12. Там само; 13. Там само. – С. 124; 14. Там само; 15. Право говорить от имени народа // Социология общественного мнения, выборов и власти) [Сост. Е. Г. Андрющенко.] – М.: Изд-во СГУ, 2005. – 242 с. 16. Чемерис А. О. Развитие социальных систем: методы познания та способы здійснення // Соціально-економічна ефективність державного управління: теорія, методологія та практика: Матеріали щорічної науково-практичної конференції 23 січня 2003 р. [Заг. ред. А. Чемериса.] – Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2003. – С. 1-17. 17. Марков М. Технологія і ефективність соціального управління. Указ. соч. – С. 207; 18. Саймон Г. А. Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції: [Пер. з англ.] – Вид. переробл. і допов. числен. заув. авт. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с. – С. 252; 19. Там само. – С. 253; 20. Там само. – С. 254; 21. Там само. – С. 258; 22. Там само. – С. 257; 23. Нілі Е., Адамс К., Кеннері М. Призма Ефективності: Карта збалансованих показателів для измерения успеха в бизнесе и управлении им. [Пер. з англ. Шагоян А. С.] – Днепропетровск: Баланс Клуб, 2003. – 400 с. – С. XII.

Надійшла до редакції 03.09.2010 р.

М. В. Наконечний, студ., КНУ ім. Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИЧНОГО ТА СУЧАСНОГО ВИТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ "ІМПЕРІЯ"

У статті розглядаються особливості класичного та сучасного витлумачення поняття "імперія". Значна увага приділяється "позитивному дискурсу імперії", що є характерним для американської політичної думки початку XXI століття.

Ключові слова: імперія, глобалізація, "позитивний дискурс імперії".

В статье рассматриваются особенности классического и современного толкования понятия "империя". Значительное внимание уделяется "позитивному дискурсу империи", что является характерным для американской политической мысли XXI века.

Ключевые слова: империя, глобализация, "позитивный дискурс империи".

The article deals with features of classical and modern interpretation of the term "empire". Considerable attention is given to "positive discourse of empire" that is characteristic of American political thought of XXI century.

Keywords: empire, globalization, "positive discourse of empire".

Кінець двадцятого та початок двадцять першого століття ознаменовані посиленням глобалізаційних процесів, що зумовило зміну звичного нам світу та появу великої кількості нових сегментів у всіх сферах життя людства, які потребують свого пізнання та осмислення.

Мова, перш за все, йде про проблеми глобального характеру, що стосуються намагань розвинутих та потужних держав впливати на політику менш розвинутих та менш потужних й маніпулювати нею задля досягнення домінуючої чи монополіючої позиції у сфері використання ресурсних баз цих країн. По-друге, це стремління до перерозподілу сталого пост воєнного світу притаманне, зокрема, так званим, "країнам третього світу" та територіальним одиницям у складі певних держав, що прагнуть до набуття незалежності й реалізується воно, здебільшого, за рахунок ескалації різноманітних геополітичних конфліктів.

Важливе значення для стану сучасного постіндустріального світу мають такі реалії як: "змішування" народів за рахунок великої активності міграційних процесів; часткова, або ж повна, асиміляція певних національностей; радикальність ідеологічних засад певних теократичних держав чи окремих територіальних одиниць, що прагнуть до здобуття незалежності; численні загрози глобального характеру, що існують в сучасному світі: транснаціональні небезпеки, глобальні епідемії (або так звані пандемії), глобальна організована злочинність, деградація навколишнього середовища та загроза з боку ядерного тероризму.

Всі вищезгадані проблеми не можуть бути вирішеними жодною з націй-держав поодиночі, бо, так чи інакше, пов'язані з інтересами багатьох держав світу. Їх результативне дослідження потребує, як максимально-го охоплення всіх існуючих аспектів сучасної світової архітектури, так і формування якісно нового підходу до самих проблем, що виникли, через пошук нової методології їх осмислення та тотальне переосмислення набутого людством досвіду.

Однією з найбільш важливих проблем сучасності можна вважати необхідність зміни існуючої "глобальної світової архітектури" та створення якісно нової системи управління та взаємовідносин у глобальному масштабі. В той же час, однією з частин набутого людством, протягом свого історичного розвитку, досвіду у сфері міжнародних взаємовідносин та світоустрою є такий, що пов'язаний з існуванням та функціонуванням імперій. Варто зазначити, що, не зважаючи на численні спроби аналізу імперського досвіду людства, ми не можемо стверджувати, що ця, безсумнівно важлива, частинка людського досвіду є неупереджено та повноцінно дослідженою, а отже – зрозумілою і такою, що може бути ефективно використана у майбутньому.

Тож, видається, що перегляд та переоцінка старих поглядів стосовно поняття та ролі імперії є вельми ак-

туальними у якості спроби віднайти її корисні елементи, що могли б стати частиною нового конструкту "глобальної світової архітектури", а також задля створення якісно нового концепту самої імперії.

Таким чином, актуальність імперської проблематики та переосмислення ролі й значення імперії, а також самого розуміння того, що варто називати імперією обумовлюється декількома важливими чинниками:

По-перше – існування в сучасному світі держав чи державних об'єднань, потужніших та більших за інші. В даному випадку маються на увазі такі державні формування як Сполучені Штати Америки, Російська Федерація, Китайська Народна Республіка та Європейський Союз. Саме ці державні формування в наш час найчастіше зараховують до розряду імперій (М. Бейссінгер, Н. Фергюсон).

По-друге – значне ущільнення світу внаслідок потужних глобалізаційних процесів, що зумовлює нові типи взаємовідносин та необхідність переосмислення існуючого стану речей практично у всіх сферах життя.

По-третє – виникнення нових типів проблем транснаціонального масштабу з "новим" рівнем складності, що не можуть бути вирішені за рахунок "старого" способу мислення та виходячи з попередніх світоглядних позицій, оскільки дані проблеми зумовлені глобалізацією, а отже мають під собою надзвичайно широку та розмаїту по складності та характеру базу причин та передумов.

Дана проблематика досліджувалася різними науковцями приблизно з кінця двадцятого і особливо на початку двадцять першого століття. Зокрема, значний вклад у процес дослідження імперської проблематики був внесений Н. Фергюсоном, М. Бейссінгером, У. Бекком, А. Етціоні, Д. Лівеном, Ж. Башлером. Також, серед сучасних науковців, що досліджують цю тему слід відмітити російських науковців О. Міллера, М. Ільїна, Б. Межуєва та українських вчених Б. Парахонського, А. Гальчинського, В. Храмова, А. Кудряченка. В розвідках цих науковців акцентовані ті чи інші спроби переосмислення поняття та ролі імперії в історії й окреслені нові конотації поняття "імперія".

Розкриття особливостей класичного та сучасного витлумачення поняття "імперія" є метою даної статті.

Хронологічними рамками "класичного" підходу можна вважати період, приблизно, з кінця XVIII до кінця XX століття, тоді як точкою зародження "сучасного" підходу можна вважати кінець XX століття.

При розгляді та вивченні будь-яких питань, що стосуються імперії та наближеної до неї проблематики, необхідно, перш за все, визначити саме поняття "імперія".

Існує думка, що, феномен імперії відомий людству вже протягом п'яти, а за деякими даними й восьми, тисяч років, що й породжує існуюче розмаїття думок стосовно поняття "імперія" та їх історичної ролі. Адже кож-

на епоха вносила свій, якісно новий, відтінок у розуміння як самого феномену імперії так і, власне, визначала ту роль, яку вона відігравала і, таким чином, формувала своєрідне поняття та розуміння, властиве певному часу та способу мислення.

Почнемо з того, що загальноприйнятого визначення імперії не існує. Намагаючись описати це поняття, учені підкреслюють такі характерні риси як: гетерогенність імперій, нерівноправність відносин між центром і периферією, специфіку організації простору, що структурована по моделі "колеса без ободу", коли всі периферійні співтовариства з'єднані із центром і слабко, якщо взагалі якимось, зв'язані прямо між собою.

Разом з тим, в процесі переосмислення та систематизації знань про імперію, з усієї наявної множини конотацій цього поняття, можна виокремити ті риси, які є найбільш повторюваними, перманентно притаманними, даному типу державного устрою у всіх його проявах та у будь-які часи, а отже – основними. Спираючись на ці основні риси, можна говорити про наявність певного усталеного, або класичного, підходу до визначення та розуміння поняття "імперія", що зустрічається у різноманітних словниках та довідниках, а також працях різних авторів, переважно, до кін. XX століття.

Проводячи певне узагальнення та проаналізувавши різноманітні визначення, можна, в свою чергу, визначити імперію, як потужне та обширне наддержавне утворення, що включає в себе території інших народів та держав, в тому числі у якості колоній, та поєднує їх довкола єдиного політичного центру під егідою універсальної ідеї цивілізаційного, релігійного, ідеологічного, економічного характеру та в основі якого, здебільшого, лежить монархічна форма правління, якій притаманний жорсткий контроль і централізоване управління на основі стосунків метрополії-колонії, центр-провінції, центр-національні республіки і околиці та главою якого є монарх, який, здебільшого, має титул імператора.

Щоб визначити ту роль, яка відводиться імперії у межах певного класичного підходу, потрібно сказати про класифікацію імперій, яка йому притаманна.

Класифікуючи імперії, можна виділити цілий ряд критеріїв та відповідних їм типів.

В залежності від хронологічних рамок.

Першим типом можна вважати "Стародавні імперії", до яких відносяться Єгипетська, Перська, Римська та ін., що знаходилися під абсолютною, часто теократичною, владою одного володаря – монарха.

Як приклад Стародавньої, або Античної імперії, можна розглянути Римську імперію. В античний період поняття імперій існувало як повнота влади. У римлян поняття імперії було тотожне з поняттям вищої державної влади, що належала одному народові, який проявляв її в законодавстві, верховному суді, у вирішенні питань про війну і мир.

Другим типом можна вважати "Середньовічні імперії", до яких можна віднести Священну Римську імперію германської нації, Імперію Франків та ін.

Характеризуючи цей тип імперій, можна сказати, що в основу середньовічного поняття імперії ліг зразок "всесвітньої" Римської імперії, доповнений християнською концепцією єдиної церкви, що зумовило об'єднання всього християнського світу під владою єдиного монарха, головним обов'язком якого був захист церкви. В умовах феодального суспільства концепція імперії не припускала й не могла припускати централізації й бюрократичної системи. Імперії середньовічної Європи залишалися децентралізованими утвореннями, єдність яких підтримувалася сакральністю та авторитетом імператорської влади.

Наступним типом імперій є колоніальні імперії "Нового часу". Цей тип імперій виник, значною мірою, через поєднання факторів виникнення централізованих національних держав в сполученні з загостренням міждержавних відносин та необхідністю нарощування військового потенціалу, а також початком колоніальної експансії. До таких відносяться: Британська, Іспанська, Португальська, Голландська, Французька та ін.

За структурою територіальної організації.

Відповідно до даного критерію, виокремлюють традиційні і колоніальні імперії.

До традиційних імперій можна віднести Російську, Німецьку, Австро-Угорську, Японську, Османську, Римську, Китайську. Ці імперії становили собою багаторівневі державні комплекси, що були поєднані ідеологічним центром, єдиними збройними силами і єдиним економічним простором, а також становили собою цілісне територіальне утворення.

До колоніальних імперій можна віднести Британську, Іспанську, Португальську, Голландську, Французьку та деякі інші імперії, що становили собою результати військово-економічних експансій країн Європи в різних регіонах планети. Ці імперії також будувалися довкола єдиного державного центру, і, як правило, мали жорстко централізоване управління, але не являли собою цілісне територіальне утворення, оскільки містили у своєму складі віддалені від метрополії колонії.

За структурую основних комунікацій.

Відповідно до даного критерію, виокремлюють, так звані, "консолідовані" або "континентальні" і "неконсолідовані" або "морські" імперії.

Для першого типу характерними є сухопутні комунікації центру зі всіма складовими частинами держави, для другого, – лише морські комунікації. Потрібно відзначити, що майже всі імперії (і в першу чергу "традиційні") відрізнялися культурним розмаїттям. "Держава-нація", що має монокультурний і моноетнічний характер, але є поєднанням лише адміністративно-юридичною єдністю, рідко набуває статусу імперії. У культурному і етнічному плані імперія завжди коаліція і співтовариство, що, в політичному контексті, являє собою моноліт.

Сам імперський принцип організації, на думку російського дослідника М. Ільїна, виникає за умов розділення центра і периферії, що було наслідком розвитку і ускладнення політичних систем. Важливо також те, що цей принцип, тією чи іншою мірою, є притаманним не лише суто імперським утворенням, як наприклад Римська імперія, але й деяким іншим, зокрема, Еллінським, а пізніше італійським, полісам та Русі. Окрім того, автор виділяє ще два типи імперій *в залежності від особливостей внутрішньої структури*: "вертикальні та "горизонтальні" імперії [1].

З огляду на їх сутнісні ознаки, ці типи можуть бути названі певними "структурними частинами" повноцінної класичної імперії. "*Вертикальна*" імперія являє собою певну ієрархічну структуру, або вертикаль влади. Прикладом такої імперії може бути, так звана, "християнська імперія", де найвищу позицію займає Бог, а найнижчу – звичайна пересічна людина; а всі інші позиції будуть виокремлені в залежності від особливостей витлумачення. Вертикальну імперію, саму по собі, можна вважати певною ідейною структурою, що не включає в себе якоїсь чітко визначеної території. Так, наприклад, до вищезгаданої "християнської імперії", зазвичай, відносили всіх тих, хто сповідував християнство західного зразка, не залежно від місця проживання.

В свою чергу, "*горизонтальна*" імперія характеризується наявністю певної чітко визначеної території та територіальної організації, що діє на цій території. Саме

до цієї структурної частини, здебільшого, апелюють розглядаючи класичні історичні імперії.

Як вже було продемонстровано, усталене поняття "імперія" фіксує певні ключові принципи реалізації її діяльності, що будуть проявлятися за будь-яких обставин, не залежно від типу і періоду існування самої імперії, які і специфікуються у ролі імперій в розвитку соціуму.

Можна, умовно, виокремити п'ять основних ролей, притаманних будь-якій імперії: перша – об'єднавча роль. Імперія завжди прагне до збільшення своєї території за рахунок захоплення чи приєднання земель, що знаходяться поза її природними кордонами; друга – централізуюча роль. Імперія завжди упорядковує простір та взаємозв'язки між об'єктами у ньому згідно ключового принципу "метрополія – периферія"; Третя – асимілююча роль. Це роль є наслідком попередньої. Її суть полягає у намаганні асимілювати та організувати культуру периферійних частин у відповідності до вимог і культури, що підтримуються та диктуються метрополією; Четверта – консолідуюча (ідеологічна) роль. Вона виникає на базі потужної імперської ідеології, яка становить собою певний імператив, що чітко регламентує межі дозволеного та забороненого, а також розбиває суспільство на легітимовану імперативом та не легітимовану частини. П'ята – експансивна роль, що позначає прагнення до розширення своїх кордонів та сфери впливу та реалізується через активну та агресивну, експансивну зовнішню політику.

Здійснюючи узагальнення, варто зазначити, що, в межах традиційного підходу, практично всі вищезазначені ролі, оцінюються негативно. Це можна вважати наслідком зміни світогляду наприкінці дев'ятнадцятого та початку двадцятого століття, коли поняття "імперіум" перестає сприйматися в своєму першопочатковому варіанті (тобто як синонім суверенітету) і починає осмислюватися як абсолютно протилежне явище.

Як зазначає Бейссінгер, до середини дев'ятнадцятого століття поняття "імперіум" в Великій Британії розуміється аналогічно назві самої держави і лише з кінця дев'ятнадцятого – початку двадцятого століття це поняття втрачає своє першопочаткове значення і набуває протилежного йому значення. На думку Бейссінгера, це зумовлено трьома основними причинами: по-перше – розвитком націоналістичних рухів, зокрема, в Ірландії, на Балканах в Східно-Центральній Європі, які були налаштовані проти європейських континентальних імперій. Хоча проблема національного самовизначення політизувалася і в самій Європі. По-друге – в кінці дев'ятнадцятого століття світ вступив в епоху "високого імперіалізму", що зумовило потужне розширення кордонів імперій і боротьби за нові території і, як наслідок, призвело до створення глобальної системи європейських імперій, претензії яких практично не залишали вільного місця на усій земній кулі. І, нарешті, по-третє – відбувається активний ріст антиімперських настроїв серед етнокультурних спільнот, які складали центр європейських імперій, чому значно посприяли англо-бурська і американо-іспанська війни [2].

Таким чином, станом на кінець століття двадцятого, в світі відбулась велика кількість національно-визвольних революцій, які завершили формування негативного шаблону сприйняття імперії, як загрози суверенітету та волевиявленню нації. У зв'язку з цим, більшість філософів та дослідників імперської тематики характеризували феномен імперії більш негативно, ніж позитивно.

Проте, розглядаючи це питання з більшою об'єктивністю, є можливим знаходження й "позитивних" ролей, які виконувала імперія. Зокрема кожна з вищезазначених ролей імперії можна розглядати виходячи з принципів ре-

лятивізму та ситуативності, тобто – відносно кожного окремого випадку та виходячи з тих передумов і ситуацій, що мали місце. Так, наприклад, домінування імперії над певним культурним регіоном та намагання його асимілювати, часто приводило до поживавлення розвитку певної культури, як прагнення протиставити її домінуючій.

Разом з тим, в кінці двадцятого на початку двадцятого першого століття, внаслідок потужних глобалізаційних процесів та викликаних ними змін у житті та свідомості людей, поняття "імперіум" знову починає зазнавати змін. Цей період ознаменований появою нових підходів та намаганням переосмислити поняття "імперія", відійшовши від попередніх шаблонів та розглядаючи проблему ґрунтуючись на позиціях неупередженої критики.

Не зовсім новою, але, тим не менш, доволі актуальною є думка стосовно позитивної ролі імперій, яку висловлена Томасом Барфільдом в його роботі "Тіньові Імперії": "З історичної точки зору, імперії були тим плавильним горном, в якому реалізувалася можливість появи великих держав як таких." [3].

Цю думку розділяють і такі дослідники як Домінік Лівен та Найл Фергюсон. Останній вважає, що саме завдяки імперіям у націй-держав, що прийшли їм на зміну, не тільки виникла можливість з'явитися взагалі, але, і це головне, саме імперії забезпечили націям-державам ту базу та досвід, на яких вони змогли побудувати себе та уникнути багатьох проблем.

Власне, Найл Фергюсон, відомий британський історик, професор Гарварда, а в минулому – Кембриджа та Оксфорда, є одним із тих, хто серйозно займається імперською проблематикою у її якійсь новому вимірі та демонструє новий, більш поміркований, підхід до неї. Він вказує одночасно на наявні позитивні та негативні сторони імперії. Хоча, варто зазначити, що розглядаючи такий складний та багатосторонній феномен, як Британська імперія автору вдається зберігати об'єктивність та критичний підхід. Доказом тому можуть послужити наступні слова Фергюсона: "Безумовно, те, що існувало протягом трьохсот років та займало четверту частину території землі, не може бути на 100 % хорошим, але, в той же час, воно не може бути й на 100 % поганим. Імперії є дуже цікавим об'єктом для вивчення – вони створювали суспільне благо водночас із суспільним злом. Імперії можуть бути егоїстичними, експлуатувати інших в інтересах домінуючого народу, але, як правило, такі імперії існують дуже короткий термін. Чудовим прикладом є гітлерівська Німеччина, у якій всі народи жорстоко експлуатувалися на благо німцям – вона проіснувала дуже недовго" [4].

Дослідник висловлює думку про те, що існування імперії прямо пов'язано з зацікавленістю пригнічених народів стосовно того, щоби залишитися у її складі, а також перераховує здобутки Британської імперії, якими метрополія поділилася зі своєю периферією задля збереження цього зацікавлення у пригнічених націй. "Імперії можуть існувати, якщо у пригнічених народів є хоча б якийсь інтерес залишатися в їх складі. Британська імперія цікава тим, що вона подарувала світу міжнародну систему вільної торгівлі, міжнародну валютну систему, золотий стандарт, розповсюдила юридичну систему, яка була конче необхідна для міжнародної торгівлі, а також систему не корумпованої адміністрації. Залишаючись імперією, якою керувала англійська еліта, Британська імперія принесла багато корисного." – вважає Фергюсон [5].

І хоча, здебільшого, спочатку історик веде мову лише про Британську імперію та її позитивні і негативні внески в світову історію та, як наслідок, сучасність, проте можна прослідкувати певну внутрішню думку його дослідження, яка вказує на корисність та необхідність

імперій, а також на необхідність переосмислення їх феномену більш детально.

Позиція Фергюсона, у поєднанні з думками інших дослідників, дозволяє розглянути сучасні проблеми, зокрема проблему існування чи не існування сучасних імперій. Заслугує на увагу бачення нової імперської історії Марком Бейсінгером.

У своїй статті "Переосмислення імперії після розпаду Радянського Союзу", Бейсінгер веде мову про те, що розпад того утворення, яке більшість дослідників звикло називати "останньою імперією", тобто Радянського Союзу, насправді, варто вважати початком "нової форми" імперій, де контроль здійснюється не за рахунок демонстрування своєї імперської сутності, а за рахунок її заперечення. "'Трансїсторичний" підхід до вивчення імперій породжує приємну ілюзію, що Радянський Союз був "останньою імперією", що серед інших сучасних держав він займав щодо цього унікальне місце й що – незважаючи на наше раптове прозріння у відношенні СРСР – імперії в цей час остаточно вимерли як особливий тип державності. Я ж стверджую саме зворотнє: замість того, щоб вважати Радянський Союз "останньою імперією" це державне утворення варто розглядати як один з найперших проявів нової форми імперії. Основна відмінність цієї нової форми імперії від своїх попередниць складається саме в запереченні нею своєї імперської сутності й у використанні самих основ системи сучасної національної держави – принципів державного суверенітету й національного самовизначення – як інструментів не заснованого на консенсусі контролю над поліетнічним населенням. Це приводить до розмивання границь між державою й імперією. У цьому змісті "останніх імперій" не існує – скоріше в сучасному світі є певна група держав, які, як і Радянський Союз, можуть бути звинувачені в тому, що вони є імперіями. Коли така держава буде викрита як "імперія", вона розвалиться, відбудеться реконфігурація або ж втрата її складових частин. Таким чином, політика імперії залишається одним із ключових напрямків, навколо яких іде боротьба всередині сучасної державної системи, її зміна або збереження" [6].

Спираючись на думку таких дослідників як Дж. Ікенберрі та Ч. Купчан, а також Д. Лейка, Бейсінгер говорить про те, що в умовах, коли границя між державами і імперіями майже стерлась, імперії неможна зводити лише до проблеми контролю над її периферійними частинами й потрібно враховувати такі аспекти, як бажання виокремити статус нації, не легітимність влади, а також той факт, що така влада не опирається на консенсус.

Разом з тим, акцентуючи увагу на вищезазначеному, автор плавно переходить до наступної частини свого дослідження, де веде мову про тенденції перетворення деяких сучасних держав з імперським минулим в імперії нового типу. Зокрема, об'єктом уваги автора стають наявні внутрішні тенденції до перетворення пострадянської Росії в імперію нового типу. Спираючись на думку Чарльза Кінга, Бейсінгер веде мову про те, що сучасна Росія не так вже й далеко відійшла від свого імперського минулого і зберігає внутрішню імперську структуру, що дає змогу й надалі рухатися в цьому напрямку.

Також Бейсінгер звертає свою увагу на сучасні тенденції "позитивного дискурсу імперії", в якому імперія розглядається як шлях до відновлення порядку в світі хаосу, адже виражає прагнення до контролю в неконтрольованому світі. "Імперія в позитивному смислі втілює ідею простого світоустрою, в якому царює порядок, а потужні держави можуть диктувати іншим свою волю, майже не зустрічаючи опору, а цивілізаторська місія

цих держав має всі шанси на успіх" [7]. Науковець вказує, що сам факт того, що позитивний дискурс імперії став характерним для США та Російської Федерації є надзвичайно цікавим. І хоча лідери цих держав відверто відкидають всі звинувачення в імперіалізмі, проте подібний проімперський дискурс існує і займає далеко не останнє місце.

Водночас, вже згаданий російський вчений М. Ільїн теж зазначає як той факт, що поняття "імперія" мало свої негативні конотації, так і говорить про необхідність його більш позитивного розуміння та тлумачення.

"Імперське іменування часто мало негативні конотації. Це відбулося, наприклад, на розумінні слова імперіалізм, яке за формою своєю повинно було виражати суть, принцип імперського правління. Якщо "Космографія" 1670 досить точно характеризує суть імперської влади, то словник іншомовних слів І. Ф. Бурдона і А. Д. Міхельсона (1880 р.) визначає "імперьялізм" як "те ж, що деспотизм"... "Російський енциклопедичний словник" І. М. Березина (1877 р.) імперіалізмом називає "виключно військове управління державою"... Тут негативні конотації деформують саме поняття. Звідси вже – один крок до ленінської трактування імперіалізму як вищої стадії капіталізму. Імперія зі складного, що має велику історію політичного поняття перетворюється на лайливе слово, яким хвацько хизуються доморощені "політологи".

Настала, мабуть, пора звільнити це гідне слово від чисто лайливого вживання, відновити у вітчизняній традиції політичне поняття імперії, що живиться як фактично автохтонною ідеєю царства-держави, так і більш безпосередньо зв'язує нашу культуру з латинським джерелом – ідеєю імперії в її вихідному, вергілієвському сенсі встановлення "звичаїв світу" за допомогою милості і сили" [8].

Спираючись на думки Д. Саймса, Н. Фергюсона, М. Бейсінгера та багатьох інших, можна з упевненістю сказати, що в сучасних Сполучених Штатах Америки, проімперський дискурс вже давно набирає все більших і потужніших обертів. Причиною тому послужили події 11 вересня 2001 року, які заново поставили та актуалізували питання про можливе імперське майбутнє Америки.

Виходячи з цього, Бейсінгер демонструє певний логічний ланцюжок, елементом якого є судження "США повинні подолати тероризм керуючись принципом "поширення свободи – найкращий засіб від тероризму", що, в результаті, приводить до висновку про необхідність "насадження" демократії "недемократичним країнам" [9].

Таким чином, виходячи з вищезазначеного принципу, політика Сполучених Штатів Америки, у багатьох випадках, все більше і більше нагадує політику імперії, яка прагне підкорити собі певні території, що, в свою чергу, приводить до висновку про необхідність "насадження" демократії "недемократичним країнам" [9].

І діяльність США стосовно Афганістану та Іраку, на нашу думку, якнайкраще ілюструє це.

Узагальнюючи вищевикладене, потрібно відмітити декілька важливих моментів. По-перше – фактом є існування в сучасних наукових розвідках так званого "позитивного дискурсу імперії", пов'язаного з іменами Д. Лівена, Д. Саймса, Н. Фергюсона, М. Бейсінгера, М. Ільїна та ін.

По-друге – зміст позитивного дискурсу імперії полягає в розумінні імперії як шляху до відновлення порядку в світі хаосу, вираження стремління до контролю в неконтрольованому світі, а також як втілення ідеї простого світоустрою, в якому царює порядок, потужні держави можуть диктувати іншим свою волю, майже не зустрі-

чаючи опору і цивілізаторська місія цих держав має всі шанси на успіх.

По-третє – "позитивний дискурс імперії" конструюється американськими дослідниками, в першу чергу, з огляду на проблему нової архітектури глобальної безпеки.

Таким чином, приведені дослідження дозволяють зробити наступні висновки: По-перше – під імперію в її класичному тлумаченні прийнято розуміти потужне та обширне наддержавне утворення, що включає в себе території інших народів та держав, в тому числі у якості колоній, та поєднує їх довкола єдиного політичного центру під егідою універсальної ідеї цивілізаційного, релігійного, ідеологічного, економічного характеру. В основі цього наддержавного утворення, здебільшого, лежить монархічна форма правління, якій притаманний жорстокий контроль і централізоване управління на основі стосунків метрополії-колонії, центр-провінції, центр-національні республіки і околиці та главою якого є імператор. Оцінка історичної ролі імперій еволюціонувала від позитивної (до XIX ст.) до цілковито негативної (кін. XIX – XX ст. включно).

По-друге – сучасні американські дослідники, зважаючи на необхідність переосмислення поняття "імперія" унаслідок спричинених глобалізацією змін та після чис-

ленних прецедентів, зокрема подій 11 вересня 2001 року, тлумачать його у руслі, так званого, "позитивного дискурсу імперії", зміст якого полягає у таких тезах: розумінні імперії як шляху до відновлення порядку в світі хаосу; розумінні імперії як "плавильного горну"; вираження стремління до контролю в неконтрольованому світі; втілення ідеї простого світоустрою, в якому царює порядок і де потужні держави можуть диктувати іншим свою волю, майже не зустрічаючи опору.

1. Ильин М. В. Слова и смыслы: Деспотия. Империя. Держава. – М.: Полис. 1994. – №1. – С. 117-131; 2. Бейссингер М. Переосмысление империи после распада Советского Союза // Ab Imperio. – 2005. – № 3. – С. 35-89; 3. Barfield T. J. The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese-Nomad Frontier. In: Alcock, S. E. et al. (eds): Empires: Perspectives from Archaeology and History. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – С. 10-41; 4. Тарасов А. Империя и ее "благоденствие" // Сетевой проект "Русский Архипелаг" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/geopolitics/nasledie/rise-and-demise/empire/>; 5. Ferguson N. Empire: How Britain Made Modern World. – Penguin Books Ltd., 2007. – 448 p. 6. Бейссингер М. Переосмысление империи после распада Советского Союза // Указ. твір. – С. 35-89; 7. Там само. 8. Ильин М. В. Слова и смыслы... // Указ. твір. – С. 117-131; 9. Бейссингер М. Переосмысление империи после распада Советского Союза // Указ. твір. – С. 35-89.

Надійшла до редколегії 20.10.2010 р.

М. В. Примуш, д-р політ. наук, проф., ДонНУ

ІНФОРМАЦІЙНА РЕВОЛЮЦІЯ У СУЧАСНИХ КОНФЛІКТАХ

Стаття присвячена основам формування інформаційних процесів як управлінського ресурсу, який виступає значущим чинником демократизації поліархій, що дозволяє говорити про становлення ери електронної демократії й електронного адміністрування об'єднаних під загальний термін "електронний уряд (e-government)". Автор розглядає використання інформаційних технологій та нових форм організації державного управління в системі координат "постмодернізм – інформаційна революція – інтернет – мережеві структури – політичний екстремізм" й виділяє засоби створення/протидії "асиметричним" загрозам конституційному ладу будь-якої держави, які дозволяють компенсувати недолік матеріальних ресурсів в порівнянні з військовою потужністю багатьох держав світу.

Ключові слова: мережева структура, електронний уряд, інформатизація, інформаційно-психологічна війна, електронна демократія.

Статья посвящена основам формирования информационных процессов как управленческого ресурса, который выступает в качестве значимого фактора демократизации полиархий, что дает право говорить о становлении эры электронной демократии и электронного администрирования объединенных под общий термин "электронное правительство (e-government)". Автор рассматривает информационные технологии и новые формы организации государственного управления в системе координат "постмодернизм – информационная революция – интернет – сетевые структуры – политический экстремизм" и выделяет средства создания/противодействия "асимметричным" угрозам конституционному строю любого государства, которые позволяют компенсировать недостаток материальных ресурсов по сравнению с военной мощью многих государств мира.

Ключевые слова: сетевая структура, электронное правительство, информатизация, информационно-психологическая война, электронная демократия.

The article is devoted to principles concerning formation of information processes as a management resource, standing as a significant factor of polyarchy democratization that gives the right to speak directly about formation of era in the sphere of e-democracy and e-administration being united into one general term "e-government". The author considers information technologies (IT) and new forms of public administration organization in a coordinate system "post-modernism – information revolution – Internet – network structures – political extremism" and distinguishes resources of formation/opposition to "asymmetric" threats to constitutional system of any state that permit to compensate the lack of material resources in comparison to military power of many world states.

Keywords: network structure, e-government, informatization, informational psychological war, e-democracy.

Глобалізація інформаційних процесів і всеосяжність інформаційних потоків, стрімкий розвиток і збільшення об'ємів впливу аудиторій телекомунікаційних мереж ознаменували собою кінець XX століття. Ці чинники дали підстави вченим (футурологам, соціологам, філософам) стверджувати, що на зміну індустріальному суспільству, в якому провідну роль грало виробництво на проміжній постіндустріальній стадії, в якій поряд з виробництвом важливу роль грала сфера послуг, йде нове – інформаційне суспільство.

Отже, інформатизація суспільства – це глобальний соціальний процес, особливості якого полягає в тому, що домінуючим видом діяльності у сфері громадського виробництва є збір, накопичення, продукування, обробка, зберігання, передача й використання інформації, здійснювані на основі сучасних засобів мікропроцесорної і

обчислювальної техніки різноманітних засобів інформаційного обміну. Інформатизація суспільства забезпечує:

- ✓ активне використання інтелектуального потенціалу суспільства, сконцентованого у друкарському фонді, що постійно розширюється, й забезпечує науково, виробничою і іншими видами діяльності його членів;
- ✓ інтеграцію інформаційних технологій у наукові й виробничі види діяльності, які ініціюють розвиток усіх сфер громадського виробництва та інтелектуалізацію трудової діяльності;
- ✓ високий рівень інформаційного обслуговування, доступність джерел достовірної інформації для будь-якого члена суспільства, візуалізацію інформації, що представляється та істотність використовуваних даних.

Процес інформатизації торкнувся різних сфер життя суспільства, у тому числі й політики. Їх радикальне удо-

сконалення і пристосування до сучасних умов стало можливим завдяки масовому використанню новітньої комп'ютерної і телекомунікаційної техніки, формування на її основі високоефективних інформаційно-управлінських технологій.

За останні 10-15 років з'явилося досить багато досліджень впливу інформаційної революції на різні явища громадського і політичного життя. Інтерес до цієї проблематики обумовлений рядом причин. По-перше, інформація стає новим стратегічним ресурсом, що дозволяє впливати на маси і на осіб які приймають важливі рішення. По-друге, інформаційна революція призвела до появи програмно-апаратних засобів, які дозволяють більш ефективно отримувати, обробляти, зберігати і передавати інформацію. Їх впровадження у військову сферу стало важливою частиною ще однієї революції – революції у військовій справі (РВС), яка, на думку ряду авторів [1], докорінно трансформувє суть війни.

З настанням інформаційної епохи набуває поширення висловлена Фуко інверсія ідеї Клаузевіца [2]: "політика стає продовженням війни". Нарешті, найважливішим аспектом РВС виявляється зміна структури і форми організації збройних сил. Дж. Аркілла і Д. Ронфельдт висунули концепцію "мережевої війни" [3]. У "мережевій війні" основними акторами виступають численні або дрібні групи, зв'язані на основі не ієрархічного (як раніше), а притримуються мережевого принципу. Актори мережі (міжнародні терористичні організації, злочинні угруповання і навіть організації радикальних активістів) використовують нові інформаційні технології і можуть діяти дуже злагоджено, навіть знаходячись на великій відстані один від одного. У недавньому минулому в організації таких угруповань домінували ієрархічні форми (наприклад, Організація Звільнення Палестини, Коза-Ностра тощо). Проте сьогодні найбільшу ефективність демонструють такі організації мережевого типу, як Сапатистська Армія Національного Звільнення.

Вони бачать у використанні інформаційних технологій і нової форми організації можливість створювати "асиметричні" загрози супротивникові і компенсувати недолік матеріальних ресурсів в порівнянні з потужністю держав. Так, Роджер Гриффін [4] демонструє це на прикладі організації управління украї правих угруповань, запозичуючи при цьому філософський концепт "різоми" у представників філософії постмодернізму Шахраючи Делези і Фелікса Гваттари [5]. Відмітно, що ряд дослідників [6] встановлюють прямий зв'язок між філософією постмодернізму і посиленням політичного екстремізму.

Дж. Аркілла і Д. Ронфельдт використовують терміни "мережа" або "рій", а не "різома" [7]. Ці дослідники вважають, що використання тактики "рою" (де одна бойова одиниця сама по собі безпечна, але об'єднання в систему сукупність цих одиниць представляє велику загрозу для супротивника) є запорукою домінування в сучасних конфліктах. При цьому, як відмічає, зокрема, Роджер Гриффін [8], сама природа такої форми організації надає особливу значущість активному використанню інтернету, схожого по структурі з "різомай", через яку угруповання поширює свої принципи усередині себе й налагоджує зв'язки зі зовнішнім світом.

Таким чином, можна встановити систему координат "постмодернізм – інформаційна революція – інтернет – мережеві структури – політичний екстремізм". Всі елементи цієї системи координат виявляються пов'язаними один з одним: так, встановлюється зв'язок між постмодернізмом і мережевими структурами, політичним екстремізмом і використанням інтернету, і так далі, тобто ми маємо логічну структуру зв'язків, що також є мережею.

Проте, незважаючи на домінування такого виду організації, сьогодні в досліджуваній сфері існує потенцій-

на небезпека зрощення вузлів у рамках цієї структури, що може привести до "тоталізації", "масифікації", "захопленню влади в одні руки". Така форма організації виявляється благодатним ґрунтом для безпрецедентної жорстокості. Якщо у концепціях "мережевої війни" державні структури бачать спосіб зменшити кількість людських жертв, зробити війни "безконтактними", то у ряді організацій екстремістського толку цілі протилежні – за допомогою тих же інформаційних технологій, об'єднавшись у мережі, підвищити свою боєздатність і збільшити кількість жертв у супротивника.

Сьогодні технічні аспекти реалізації концепції "мережевої війни" не є головною проблемою, незважаючи на тимчасові фінансові утруднення (реалізація цієї концепції коштує досить великих грошей). Набагато більшою проблемою є трансформація структури збройних сил держав, що має на увазі поєднання ієрархічних і мережевих форм організації, забезпечення взаємодії між ними.

Розглядаючи війну як озброєну форму агресії, можна вважати, що в інформаційно-психологічній сфері агресія переростає у війну у тому випадку, якщо одна із сторін конфлікту починає застосовувати проти своїх супротивників інформаційну зброю. Цей критерій може виявитися простим і надійним способом виділення з усього різноманіття процесів, що відбуваються в інформаційному суспільстві, і явищ, представляють для нього і його нормального (мирного) розвитку найбільшу небезпеку. Особливості організації і проведення операцій інформаційно-психологічної війни:

- ✓ несподіваність завдання удару супротивникові;
- ✓ прихована стадія підготовки операції (у тому числі – можливість прихованого, що не виявляється розвідкою супротивника маневрування силами і засобами, а також можливість їх швидкого і прихованого зосередження поблизу меж і життєво важливих комунікацій супротивника для раптового нанесення удару);
- ✓ ідеальні умови для маскування і приховання істинних намірів, створювані використанням методів психологічної і інформаційно-технічної дії (із засобів інформаційно-психологічної війни), можливість діяти "під чужим прапором";
- ✓ відсутність матеріальних (кримінально значимих) слідів агресії, що дозволяють встановити істинного агресора і притягнути його до міжнародної відповідальності; відсутність необхідності фізичного вторгнення на територію супротивника і окупації цієї території для досягнення своїх цілей;
- ✓ бездіяльність основного збройного потенціалу держави, що стала жертвою інформаційно-психологічної агресії, фактична бездіяльність або неефективність традиційних військово-політичних союзів, створених для віддзеркалення спроб військового вторгнення і колективної оборони від традиційних засобів озброєного нападу;
- ✓ серйозні можливості для нанесення жертві агресії (в умовах мирного співіснування) збитку, порівнянню з результатами військових дій на його території, без офіційного оголошення війни або яких-небудь інших змін дипломатичних стосунків;
- ✓ серйозні труднощі, що випробовуються жертвою агресії при виявленні джерела інформаційної (психологічною) агресії, її кваліфікації і визначенні міри небезпеки і агресивності виявлених атак (нападів) на його інформаційні ресурси і соціальну сферу інформаційно-психологічних стосунків, а також істинних масштабів і цілей агресії, оскільки інформаційно-психологічні операції проводяться таємно, з дотриманням заходів конспірації і виявити факти їх проведення можна тільки в результаті складного процесу аналітичної реконструкції (відтворення задуму, структури, встановлення цілей, завдань, засобів і методів досягнення цілей і багато

чого іншого) такої операції по нечисленних зовнішніх проявах і – як правило, непрямим – ознакам цієї діяльності агресор, що фіксуються у фізичний та інформаційно-психологічний простір. Такі труднощі ставлять жертву інформаційно-психологічної агресії у невідгдане становище, в першу чергу, на початкових стадіях конфлікту, коли потрібно негайно діяти для запобігання збитку, що наноситься агресором. Слід також відмітити, що, через латентність протікання організаційної і активної стадії інформаційно-психологічної операції жертва агресії може виявити, що на неї напали, тільки на завершальній стадії проведення такої операції, коли локалізація збитку вже навряд чи можлива;

✓ труднощі, що випробовуються жертвою агресії при виборі системи заходів реагування на інформаційно-психологічну агресію, запобігання нанесенню цим нападом збитку державним інтересам і вибору адекватної відповіді (вдарити так само). Це пов'язано як з труднощами встановлення нечисленних напрямків ознак і проявам справжніх цілей агресивних дій, так із відсутністю чіткої загальноприйнятої класифікації (методики оцінки) різновидів інформаційно-психологічної агресії, що дозволяють однозначно віднести ті або інші дії, що здійснюються агресором в інформаційно-психологічній сфері, до експансії, агресії або війни; відсутності військово-політичних блоків, союзів і коаліцій, покликаних на забезпечення колективної безпеки від зовнішньої агресії в інформаційно-психологічній сфері, що залишає жертву інформаційно-психологічної агресії наодинці з агресором без якої-небудь заздалегідь підготовленої підтримки ззовні.

Одним з центральних компонентів інформаційно-психологічної війни виступають її принципи, до яких відносять:

1. Використання принципу інформаційної асиметрії, трансформація структури інформаційного простору супротивника в цілях створення і маскування у його інформаційних об'єктів нових, асиметричних властивостей уразливих для асиметричної зброї.

2. Прихованість і анонімність операції інформаційно-психологічними діями, можливість проведення їх "під чужим прапором" і з будь-якої точки інформаційного простору.

3. "Главність" перемикання інформаційних дій, регульована в широких межах інтенсивність і тривалість їх реалізації: від організації інформаційних "шоків", "ударів", "викидань", "блокад" до уповільнених, латентних, розтягнутих на роки мікродозованих дій.

4. Багатоаспектність й багатооб'єктність дій з високою мірою координації в часі та просторі. Зростаюча розповсюдженість інформаційних систем і технологій в усі сфери життя суспільства дає можливість "збудувати" інформаційні дії в адекватно прийнятому (і коригованому в реальному масштабі часу) алгоритмі дій у різних сферах, процесах, групах, у потрібній послідовності і під різними кутами зору. Це дозволяє оптимізувати отримання необхідного кінцевого результату і витрати на його досягнення.

5. Здатність "малими" інформаційними діями отримати "великі" кінцеві результати. При надбанні високого рівня в моделюванні розвитку ситуації, яка дає можливість виявляти тенденції і управляти процесами, що не вже існують, а попередніми їм змінами (тенденціями), держави, що беруть участь в інформаційно-психологічній війні, в змозі вносити дії, що управляють, з малою витратою загальною "енергетику" у попереджуючому режимі.

6. Перенесення функцій стримування на інформаційну сферу. Провідні держави світу орієнтуються на превентивну дію в реалізації функцій стримування. Досягнення інформаційного домінування створює базу і необхідні умови для цього. У разі успіху курсу на ядерне роззбро-

ення світу інформаційне домінування може стати головним механізмом стримування і забезпечення світового, у тому числі у силовому аспекті, лідерства.

7. Інформатизація як головний резерв підвищення ефективності силових (військових) акцій. Істотним аргументом на користь цього служить, як представляється, затвердження американських фахівців про те, що вартість традиційних систем зброї має "практичну стелю", яка вже досягнута більшістю країн.

8. Наведення хаосу в сфері, що піддається інформаційній дії, і подальше управління ним (чи за допомогою його) – як один з принципів отримання потрібних результатів.

Особливу увагу слід приділити признакам, які вказують на наявність інформаційно-психологічної війни у певній державі:

1. Укрупнення геополітичних суб'єктів, створення нових союзів і коаліцій, в яких основною єднальною метою є об'єднання суб'єктів геополітичної конкуренції з спільною конкурентною боротьбою за право переважного впливу на певні частини інформаційно-психологічного простору і процесів, що протікають в них. При цьому основним завданням держави, що виявила несподівану появу у своїх кордонів такої коаліції, є визначення справжніх цілей створення такої коаліції і причин, що спонукали різномірних геополітичних суб'єктів до такого об'єднання. Якщо коаліція створена для досягнення однієї або декількох конкретних цілей, які прямо суперечать державним інтересам, а їх реалізація завдасть збитку безпеці держави та її геополітичній потужності, то можна припускати, що такий союз створений для ведення агресії (війни), а сам процес об'єднання геополітичних суб'єктів в коаліційні структури у напрямках діяльності і спеціалізації носять характер створення ударного угруповання, концентрації і розподілу сил й засобів агресора поблизу життєво важливих об'єктів інформаційно-психологічної інфраструктури супротивника перед нападом на нього.

2. Створення сприятливих умов для виникнення усередині держави і на його межах нових квазісамостійних суб'єктів геополітичної конкуренції, здатних самостійно виходити з власними ініціативами на міжнародний рівень, геополітичні інтереси яких не співпадають (у ідеалі – прямо протилежні) інтересам держави в особі суб'єктів, що утворюють його ядро, і територій; ініціація і підтримка інформаційно-психологічного і геополітичного сепаратизму.

3. Нарощування своєї присутності і впливу – фінансового, технологічного, інформаційного, ідеологічного – над національними ЗМІ з метою встановлення повного або часткового зовнішнього контролю над національними інформаційними ресурсами і психологічною сферою суспільства.

4. Введення в дію комплексу заходів інформаційної (інформаційно-психологічної) блокади – інформаційна ізоляція, відсікання держави від міжнародних інформаційних ресурсів (чи введення зовнішньої цензури на інформацію, що поступає в державу), блокування діяльності на території цієї держави суб'єктів інформаційно-психологічного простору, що є по відношенню до цієї держави донорами інформаційних ресурсів.

5. Створення негативного психологічного фону (наприклад, методом постійної трансляції по підконтрольних ЗМІ спеціально підібраних матеріалів, що детально ілюструють і коментують яку-небудь діяльність, явища в житті суспільства або соціальний процес у визначеному, як правило, негативному контексті) відносно діяльності (чи окремих її напрямів) органів державної влади і місцевого самоврядування, створення підґрунтя для миттєвої ініціації (у потрібний момент) бурхливої негативної й деструкти-

вної реакції суспільства спрямованої на державну владу, яку можна викликати разовим викидом концентрованої інформації, психологічно спонукаючої до негайних спонтанних дій, що носить характер "порохової бочки".

У інформаційному суспільстві інформаційно-психологічна війна є невід'ємною складовою політичних стосунків і основним інструментом політичного примусу і досягнення політичних цілей. Саме інформаційно-психологічна війна є тим чинником, який може помітно змінити спрямованість геополітичних процесів і стосунків у інформаційному суспільстві й привести до зміщення геополітичних центрів тяжіння національних інтересів суб'єктів геополітичної конкуренції в інформаційній сфері, – країн, що лідирують в розробці інформаційних і телекомунікаційних технологій, країн, контролюючих стратегічно важливі "транспортні" магістралі передачі інформації та країн, контролюючих (і що використовують у власних інтересах) основні потоки інформації. Крім того, наслідки (у тому числі – завданий збиток) акцій і ударів інформаційно-психологічної війни здатні змінити саму структуру інформаційного простору (зокрема, маршрути прямування потоків і положення вузлів тяжіння інформаційних потоків, а також пріоритет і монополію в розробці і впровадженні передових інформаційних і телекомунікаційних технологій одних суб'єктів геополітичної конкуренції відносно інших), а також привести до відчуження (економічному, культурному, юридичному відділенню) частини території держави і перерозподілу інших видів стратегічно важливих ресурсів. Такі зміни неминуче призводять до змін загальної, стабільної картини геополітичних стосунків між суб'єктами геополітичної конкуренції і порушення балансу геополітичних інтересів, що обов'язково відіб'ється на стані безпеки будь-якої держави.

Через відсутність міжнародних і національних правових норм, які дозволяють в мирний час (без офіційного оголошення війни з боку агресора) юридично кваліфікувати ворожі дії іноземної держави в інформаційно-психологічній сфері з нанесення збитків інформаційній, психологічній або іншій безпеці України, як акції інформаційно-психологічної агресії (інформаційно-психологічної війни), які б дозволяли поступати з агресором за законами військового часу; а також відсутність чітких, однозначних, закріплених юридично критеріїв оцінки матеріального, морального, інших збитків супротивника, які наносяться його агресивними діями, дозволяли б і в мирний час активно використати найбільш небезпечні та агресивні засоби дії на суб'єкт по відношенню між суб'єктом та сучасним інформаційним суспільством – арсенал сили і засобів інформаційно-психологічної війни – в якості основного засобу досягнення політичних цілей.

Інформаційно-психологічна війна є найбільш агресивним засобом досягнення державами-учасниками інформаційного протистояння безумовного лідерства в інформаційно-психологічній сфері – так званого інформаційного домінування.

Слід розглянути відмінності між інформаційною війною і війною традиційною. Звичайна війна має відомий і чіткий арсенал дій. Із-за їх передбачуваності існує можливість побудови у відповідь певного роду оборонних систем і проведення захисних заходів. Ситуація стає іншою у разі воєн інформаційних. Арсенал дій в них характеризується достатньою долею гнучкості і непередбачуваності. У більшості випадків у інформаційній війні відсутня можливість передбачити напрям і інструментарій можливої атаки.

У разі звичайної війни територія захоплюється повністю, тоді як при інформаційній війні можливе поетапне захоплення. Вірогідна окрема робота з лідерами думок, з молоддю тощо; тобто при збереженні загальної норми, окремі зони можуть виводитися з-під інформаційного впливу. Інформаційна війна в цьому плані

виглядає як "мирна війна", оскільки може йти на тлі загального світу і благополуччя.

Існує також можливість багаторазового захоплення одних і тих же людей. У рамках війни звичайної діє логіка "так-ні", у разі війни інформаційної є варіант нечіткої логіки, коли оцінки можуть даватися з певною вірогідністю (на 40 %, на 60 % і тому подібне) [9]. Більше того, одночасно на людину можуть діяти різні "супротивники", по суті захоплюючи різні тематичні зони його свідомості.

У звичайній війні ті, хто захоплює територію, і ті, хто потім її освоює, є різними людьми і виконують різні соціальні ролі. У разі війни інформаційної ці позиції співпадають. Інформаційна війна багато в чому стирає чітке розмежування опозиції "друг/ворог". Можна вважати когось союзником, хоча насправді він є ворогом. Також громадяни можуть бути схильними до захоплення тих або інших його характеристик іншими, переважно зовнішніми, характеристиками, що виявляється цілком нормальними.

На відміну від звичайної війни, коли вживана фізична зброя руйнує в межах зони ураження все, інформаційна зброя діє вибірково, охоплюючи по-різному різні верстви населення. Звичайна зброя діє на будь-яку частину населення однаково.

Головною небезпекою інформаційної війни є відсутність ознак руйнівної дії, характерної для воєн звичайних, які чітко ідентифікуються. Населення навіть не відчуває, що воно піддається дії. В результаті суспільство не призводить в дію наявні в його розпорядженні захисні механізми [10]. Почуття небезпеки, яке в інших ситуаціях діє безвідмовно, в даному випадку не спрацьовує.

Театр військових дій в інформаційній сфері (що включає мережі, мережеву інфраструктуру, потоки інформації) формується не природним і географічним положенням морів, континентів і островів, як це має місце в звичайній війні, а, в першу чергу – мережевими корпораціями і провайдерами різних категорій. Таким чином, умови ведення бойових дій у відкритих мережах безпосередньо залежать від їх стану та умов функціонування, які визначаються власником цього сегменту мережі, – компанією провайдером.

При виникненні конфлікту в мережах провайдери автоматично в нього залучаються і стають третьою стороною (учасником) конфлікту, причому у захисті інтересів власника мережі (провайдера) в інформаційно-психологічній війні зацікавлені і сторона-агресор, і сторона-жертва нападу.

Лінія фронту, глибокий тил та інші традиційні поняття військової теорії в інформаційно-психологічних бойових діях втрачають свої сенсові навантаження і потребують доопрацювання й перевизначення [11].

У разі початку бойових дій сили спеціальних інформаційно-психологічних операцій дістають можливість зі своїх баз, віддалених від лінії фронту, завдавати стрімких ударів по об'єктах супротивника, які знаходяться у нього на значній відстані від кордону (видалений доступ), при цьому маневрування силами, засобами та концентрацією ударної потужності на напрямках завдання удару не вимагає в порівнянні із звичайними збройними силами ні помітних витрат часу, ні залучення великої кількості матеріально-технічних засобів транспортування.

У світі ще не визначено остаточно, коли інформаційно-психологічні акції в інформаційній сфері стають агресією, порівнянню з озброєним вторгненням армії іноземної держави на територію країни, тому фактично бойові операції можуть проводитися силами інформаційно-психологічних операцій в умовах офіційного світу.

Динаміка і спрямованість суспільно-політичних процесів останнього часу, що розгортаються на усіх рівнях, будь то локальний, національний, регіональний або глобальний, з наочно очевидністю свідчать про те, що на

зміну традиційної політичної реальності, так чи інакше пов'язаної з матеріальними благами, переважно двомірним і дихотомічним сприйняттям сфери політичного, приходить реальність символічна, в якій "образи правлять світом". Колишні принципи формування і механізми реалізації політичного курсу держави в різних сферах життя суспільства поступаються місцем новим парадигмам і технологіям, ефективність яких визначається вже не стільки економічними, силовими та іншими чинниками, скільки ресурсами емоційно-психологічної дії, образним "зарядом", що міститься в них, здатністю сформувати потрібне сприйняття або скоректувати враження, що склалося раніше, у відповідній референтної особи, будь то окремих лідер, політик, група осіб, або соціум в цілому.

Констатуючи істотний вплив інформаційної складової на сучасну політичну сферу і аналізуючи можливі наслідки збільшення в ній символічного компонента, американські політологи вводять особливий критерій оцінки успішності зовнішньої політики держави. Цей критерій, багато в чому співпадає з категоріями реклами і піару, припускає створення позитивного морального і культурного іміджу для залучення до реалізації власних політичних інтересів як можна більшої потенційної аудиторії. Зокрема, як вважає Дж. Най [12], побудова зовнішньої політики з обліком у тому числі і цих міркувань – дійсно ключ до успіху в інформаційну еру.

Особливу гостроту це питання отримує в контексті завдань по формуванню концептуальних підстав і виробленню ефективних механізмів реалізації державної інформаційної політики [13] – сукупності заходів спеціально уповноважених органів держави в інформаційній сфері, що є однією з найбільш значимих нині сфер життя соціуму, яке має як внутрішні, так і зовнішньополітичні виміри. В умовах надзвичайно динамічного і у край суперечливого розвитку цих вимірів, які стосуються всього світу в цілому і окремих національних співтовариств зокрема, пошук оптимального поєднання державного регулювання інформаційної сфери при збереженні основ економічної і творчої самостійності тих або інших видів ЗМІ, знаходження гармонійного балансу між корпоративними і загальнонаціональними інтересами виступає особливо важливим завданням інформаційної політики держави. Їх практичне рішення, що традиційно стають непростими, а нерідко дуже напруженими – постійно або періодично – у взаєминах влади і мас-медіа в переважній більшості розвинених країн світу робить актуальними комплексні підходи, які враховують як зарубіжний позитивний досвід, так і власні традиції та специфіку.

Зокрема, потрібне чітке позначення інтересів держави в інформаційній сфері, так або інакше пов'язаних, передусім, із забезпеченням національної безпеки,

збереженням суверенітету і територіальної цілісності країни, яке неможливо у тому числі без формування її позитивного іміджу. Тут може бути задіяний будь-який інструментарій, не вступаючи в протиріччя з фундаментальними громадянськими правами і свободами, а також з нормами міжнародного і національного законодавства. Крім того, потрібна установа широкої мережі громадських мас-медіа загальнонаціонального, регіонального і муніципального рівнів, здатних здійснювати інформаційне забезпечення різних суб'єктів, задовольняти інформаційні потреби тих або інших соціальних шарів і груп. Це особливо важливо для збереження економічно й політично конкурентоздатного середовища в умовах, коли з одного боку, досить суворий вплив ринкових реалій, з іншого боку, наявність у держави, як суб'єкта політики, специфічних можливостей не лише участі, а й регулювання усіх сфер життя соціуму.

У XXI столітті інформація стає найважливішим управлінським ресурсом, товаром, який має властивості безмежності і невичерпності й нарешті, серйозний чинник більшої демократизації поліархій, який дозволяє говорити про становлення ери електронної демократії і електронного адміністрування, об'єднаних під загальною номінацією "електронний уряд (e-government)". Вітальною передумовою тоффлерівської "3-ї хвили" нового демократичного "мейнстриму" [14] є право громадян на інформацію про діяльність публічних органів влади.

1. Див.: Дугин А. Г. Мир охвачен сетевыми войнами // Независимое военное обозрение, №44/2008. – С. 453.; Турунок С. Г. Информационно-коммуникативная революция и новый спектр военно-политических конфликтов // Полис, №1/2007; Arquilla J., Ronfeldt D. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy. – Santa Monica, Calif.: RAND, 2005; 2. Arquilla J., Ronfeldt D. Networks and Netwars // Указ. твір. – Р. 140; 3. Arquilla J., Ronfeldt D. Swarming and the Future of Conflict. – Santa Monica, Calif.: RAND, 2005. – Р. 203; 4. Griffin R. From Slime Mould to Rhizome: An Introduction to the Groupuscular Right // Patterns of Prejudice, №37. – Vol.1. 2006. – Р. 50; 5. Deleuze G., Guattari F. A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia. – Minneapolis: University of Minnesota Press. 2009. – Р. 306; 6. Arquilla J., Ronfeldt D. Networks and Netwars // Указ. твір; Deleuze G., Guattari F. A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia // Указ. твір. 7. Arquilla J., Ronfeldt D. Swarming and the Future of Conflict. – Santa Monica, Calif.: RAND. 2005. – Р. 120; 8. Griffin R. From Slime Mould to Rhizome // Указ. твір. – Р. 76; 9. Василенко И. А. Информационное государство и теория государственного управления // Проблемы теории и практики управления. №1 (33) 2006. – С. 57; 10. Сурин А. В. Стратегия развития электронного правительства // Вестник Московского университета. Серия 21: Управление (государство и общество). №2/2008. – С. 12; 11. Солодов В. В. E-government и борьба с коррупцией. // Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество). №1/2006. – С. 71; 12. Nye J. S. Soft power. The means to success in world politics. – N. Y.: Public Affairs, 2004. – Р. 120; 13. Ядов Г. Б. Информация и общество // Вокруг света. – 2004. – № 2. – С. 36; 14. Тоффлер О. Третья волна. – М.: Асмо, 2005. – Р. 173.

Надійшла до редколегії 27.09.2010 р.

Ф. Г. Семенченко, докторант, КНУ ім. Тараса Шевченка

ЦІНІСНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядаються соціальні аспекти ціннісного виміру політичної діяльності, досліджується процес формування і трансформації політичних цінностей та аналізується роль політичного маніпулювання.

Ключові слова: політична діяльність; політичні цінності; групові інтереси; політичне маніпулювання; анти цінності.

В статье рассматриваются социальные аспекты ценностного измерения политической деятельности, исследуется процесс формирования и трансформации политических ценностей и анализируется роль политического манипулирования.

Ключевые слова: политическая деятельность; политические ценности; групповые интересы; политическое манипулирование; антиценности.

In the article social aspects of value dimension of political activity have been observed. Processes of formation and transformation of political values have been investigated. Role of political manipulation has been analysed.

Keywords: political activity; political values; group interests; political manipulation; antivalues.

Еволюція політичних структур і систем, оптимізація досягнення ними цілей, у тому числі політичних, зале-

жать передусім від того, наскільки соціум оволодів системою управління, організації й упорядкованості суспі-

льної діяльності. На кожному історичному етапі розвитку суспільства міра такого оволодіння визначається мірою пізнання багатогранності, межі дії, якості суспільних відносин, культурою суб'єкта такого пізнання, обсягом діяльності.

Сама діяльність є основою встановлення зв'язків – відносин між соціумами (суспільством, націями, народами, соціальними групами, індивідами). Такі соціальні відносини є засобом використання соціальної енергії, особливою формою руху соціальної матерії. Енергійна діяльність викликає активне начало у структурі відносин. Цілеспрямовані відносини вносять у соціальне середовище упорядкованість, забезпечують самоорганізацію й еволюційні зміни в напрямі творення нових форм життя-діяльності. Однією з таких форм є політична діяльність.

Політична діяльність – вид суспільної діяльності суб'єктів політики, уособленої як потреба в сукупності осмислених дій, що ґрунтуються на врахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі з метою досягнення політичних цілей.

Політичні дії людей соціально обумовлені їхніми економічними інтересами, рівнем розвитку соціальної структури, культурним розвитком та ін. З іншого боку, політична діяльність впливає на економічну та інші форми діяльності, прискорюючи або сповільнюючи їх розвиток. Як свідчить суспільна практика, інколи, особливо в критичних, доленосних моментах суспільного життя, зворотний вплив політичної діяльності та політики взагалі може стати визначальним для економічного, соціального і культурного розвитку.

Політичне життя виявляється як велика багатоманітність типів і форм політичної діяльності. Кваліфікувати її можна приблизно в такий спосіб. Вона може бути стихійною та організованою; політично усвідомленою та спонтанною; цілеспрямованою та хаотичною; простою та складною; тривалою та одномоментною; традиційною й такою, де втілюються нові форми; законною та незаконною; активною та пасивною тощо.

У реальному житті види політичної діяльності можуть здійснюватися одночасно в різних формах. Можна виділити такі, наприклад, форми політичної діяльності:

- ✓ за напрямом здійснення – державна, партійна, громадсько-політична, комунікаційно-інформаційна;
- ✓ за суб'єктами політики – класова, соціально-групова, національна, міжнародна, індивідуальна;
- ✓ за специфікою предмета впливу – теоретична, практична;
- ✓ за політичним простором – зовнішньополітична (міжнародна), внутрішньополітична (самоврядувальна);
- ✓ за специфікою сфер – військова, діяльність органів безпеки та ін. [1].

У суспільному житті політична діяльність виявляється у двох аспектах – теоретичному та практичному. Теоретичну політичну діяльність пов'язано з формуванням політичної свідомості, політичних знань тощо. Вона базується на таких теоретичних засадах, як творчість, політичне проектування, планування і т. д. Практична політична діяльність – це конкретне управління та керівництво, добір і розстановка кадрів, розробка і прийняття рішень, організація діяльності органів державної влади, їх взаємодія з політичними партіями, суспільними організаціями, громадянами і т. ін.

Реалізується політична діяльність на двох рівнях: перший (нижчий) – політична участь. Основними формами цього рівня є: вибори, мітинги, маніфестації, збори, страйки тощо. Другий (вищий) рівень – це професійна політична діяльність законодавчих, виконавчих та судових функціонерів, керівників політичних партій, рухів та громадських об'єднань тощо. У суспільному житті поширено такі основ-

ні форми політичної взаємодії суб'єктів, як гегемонія, плюралізм, компроміс, консенсус, союз, блок, конфронтація, політичний екстремізм, конфлікт, війна [2].

Не зовсім визначеним на сьогодні є питання про те, чи можна ототожнювати поняття "політична діяльність" з поняттям "політична участь". Політична участь – це залучення членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин; вплив громадян на перебіг чинних у суспільстві соціально-політичних процесів та на формування владних політичних структур. Деякі сучасні політологи за допомогою поняття "політична участь" намагаються довести можливість реального здійснення права всіх груп безпосередньо брати участь у прийнятті рішень, безпосередньо впливати на владу. На нашу думку, політична участь є або етапом, що передуює політичній діяльності, або допоміжною сферою, яка може впливати на політику у двох напрямках: засвідчувати сприйняття чи несприйняття суспільством цієї діяльності.

У сучасній політології склалась класифікація політичної участі за видами: активна й пасивна, індивідуальна й колективна, добровільна й примусова, традиційна й новаторська, легітимна й нелегітимна. Залежно від цього розрізняють політичну участь: у виборах; у прийнятті рішень; в управлінні та самоврядуванні; у виборі політичних лідерів і контролі за їхньою діяльністю; в ухваленні, реалізації й охороні законів; у виборчих політичних кампаніях, мітингах, зібраннях; у засвоєнні й передаванні політичної інформації; у страйках; у масових кампаніях громадянської непокори, визвольних війнах і революціях; у діяльності політичних партій і громадсько-політичних об'єднань і т. ін.

За масштабами політичну участь можна поділити на місцеву, субрегіональну, регіональну та загальнодержавну. На ступінь політичної участі впливають: політичний режим; соціокультурне та географічне середовище; рівень освіти і міра доступності інформації; рівень інституціоналізації суспільства; матеріальні можливості суб'єктів політичної участі та ін.

Політичну участь за сучасних глобальних процесів суверенізації, інтеграції, формування нового світового порядку можна розглядати як одну з основних характеристик демократії, як засіб політичної соціалізації та політичного виховання, розв'язання конфліктів, боротьби з бюрократією і політичним відчуженням мас [3].

На сучасному етапі політична діяльність суб'єктів політики потребує з'ясування її ціннісних вимірів. Аналіз наукової літератури останніх років свідчить про зростаючий інтерес науковців до соціально-психологічних наслідків системної кризи, яку переживає українське суспільство. Результати багатьох досліджень показують, що глобальні зміни в соціально-політичній, економічній, технологічній сферах суспільства спричиняють серйозні трансформації культурних основ функціонування суспільства – життєвих установок, цінностей, політичних та ідеологічних вподобань, ставлення до моралі та традицій.

Проте, початок нового тисячолітнього відліку ознаменували події політичного та економічного характеру, які здатні кардинально змінити ціннісні виміри багатьох суспільств, в тому числі і українського. 11 вересня 2001 показало серйозну загрозу поширення тероризму у світовому масштабі, а глобальна економічна криза неодмінно змінить ціннісний спектр "суспільства споживання". В даному контексті доречно навести думку Г. Ріккєрта про те, що історія людства є процесом усвідомлення і втілення цінностей, культура – спільною сферою досвіду, в якій поодинокі явища співвідносяться з цінностями, а цінності визначають індивідуальні відмінності в оцінках і судженнях. Зміни ціннісних орієнтирів відзна-

чають і дані "Всесвітніх оглядів цінностей" [4]. Р. Інглхарт вказує на тенденцію змін цінностей у напрямку від матеріалістичних до пост матеріалістичних, пропонуючи позначати таку перебудову світосприйняття терміном "постмодернізація" [5].

Прагнення зрозуміти суть та до певної міри спрогнозувати наслідки трансформаційних процесів обумовлює зростання інтересу до дослідження ціннісної системи суспільства, особливе місце в якій займають цінності політичні. Та не зважаючи на величезну кількість дефініцій та трактувань поняття "цінність" в науковій літературі, всі вони можуть бути зведені до спільного знаменника на основі визнання, того, що цінності обумовлюють специфіку поведінки і вибору особистістю чогось в соціальному середовищі, в тому числі і в сфері політичного життя. Політичні цінності є сукупністю ідей, уявлень і відповідних їм психологічних утворень, що визначають вибір методів діяльності, міру послідовності їх реалізації і застосування на практиці [6].

Основною формою існування політичних цінностей є суспільні ідеали, вироблені менталітетом суспільства. "Саме цінності багато в чому визначають специфіку людської поведінки і вибору в сфері політики. На ціннісній основі формується активне ставлення людини до політики, яке проявляється в її цілеспрямованих діях; завдяки цінностям політика входить в життєві основи особистості" – вважає російський науковець О. І. Демидов [7]. Політичні цінності проявляються в узагальнених уявленнях про досконалість у політичній сфері життя суспільства. Будь які суспільні ціннісні системи включають цінності певної політичної спрямованості, які лежать в основі конкретних соціально-політичних структур і дозволяють координувати політичні процеси.

Особливого значення вияв політичних цінностей набуває у кризові та трансформаційні періоди, коли суспільство вимагає чітких орієнтирів для подальшого розвитку. Як підкреслював І. Кон, індивідуально-особистісні основи посилаються в переломні, кризові епохи, коли індивід змушений сам для себе шукати відповіді на нові запитання, перед якими безсила традиційна ідеологія [8]. Часто за таких умов політичні цінності набувають форми ідеологічної конструкції і стають визначальним фактором соціально-політичного розвитку суспільства на найближчу перспективу.

Політична ідеологія сьогодні виокремлює три рівня цінностей: **теоретико-концептуальний** – полягає у формуванні основних положень політичної теорії та обґрунтуванні конкретних цінностей та ідеалів, які повинні бути покладені в основу запропонованого суспільного устрою; **програмно-директивний** – передбачає втілення соціально-філософських принципів та ідеалів в конкретних політичних програмах, лозунгах та вимогах в формуванні стратегії і тактики політичної боротьби; **поведінковий** – втілення у суспільну свідомість певної ідеологічної установки та цінності які зумовлюють певний тип політичної поведінки.

На рівні Суспільства політичні цінності визначають не лише місце окремої особистості у суспільстві, але й долю самої держави у світовій спільноті. Однією з причин перманентної соціально-політичної, економічної та морально-духовної кризи, яку переживає Україна, є відсутність життєздатних, відповідних часу та українській ментальності фундаментальних ціннісних основ функціонування суспільства. Як слушно зауважує О. Музика, "політичні цінності практично не представлені у масовій свідомості", а "ціннісний вакуум" стає причиною виняткової ефективності маніпуляційних технологій в Україні [9]. Перед українським суспільством сьогодні постає складне питання вироблення та утве-

рдження чіткої ціннісно-нормативної основи для розбудови української державності. З огляду на це увага науковців та державотворців повинна бути зосереджена на розв'язанні питань, пов'язаних з утвердженням демократичних політичних цінностей у свідомості українських громадян.

Розв'язання цих питань можливе з реалізацією груп інтересів які є важливою складовою політичного процесу за будь-якого режиму, оскільки вони виконують ряд важливих функцій і забезпечують представництво інтересів суспільства на рівні прийняття рішень.

Діяльність груп інтересів може провадитися в різних формах. Однією з найбільш важливих та ефективних є діяльність у формі структурованої організації. Існують й інші шляхи чи методи задоволення групою своїх інтересів, наприклад використання різноманітних нелегальних чи неформальних каналів, які можна вважати більш поширеними в значній кількості країн і в Україні зокрема. Вони базуються на персональних зв'язках, особистих знайомствах, в їх рамках використовуються хабарі, родинні зв'язки, непотизм в усіх його формах, силовий тиск та ін. Але діяльність у формі структурованої організації характеризується наявністю незаперечних переваг: легальність, прозорість, можливість акумуляції ресурсів, наявність відкритого центру тяжіння для членів групи та ін.

В рамках теорії сформульована певна кількість моделей активізації діяльності груп інтересів. Проте недолідом, який притаманний цим моделям, є нехтування ціннісною складовою процесу активізації діяльності груп інтересів. Певну спробу врахування цього аспекту можна відзначити лише в рамках теорії "політичного підприємця", але там акцент робиться на ініціаторові, на наявності лідера, якому притаманні такі якості як активна життєва позиція, мотивація досягнення результату та ін. Натомість на якості решти членів групи, на притаманні їм цінності увага практично не звертається.

Перехід від груп інтересів до груп тиску або груп інтересів у їх зовнішній динаміці відбувається саме за умови наявності відповідної ціннісної складової. Способи тиску, які при цьому використовуються, залежать від цієї ціннісної складової. Ні обурення громадян порушенням їх інтересів, ні діяльність "політичного підприємця" не приводять до активізації діяльності групи інтересів. Вони є одними з необхідних умов, але не достатніх. Член групи, чиї інтереси утискуються певним чином, може намагатися в індивідуальному порядку відстояти свій інтерес, не довіряючи решті групи, або не маючи практики спільних дій, схильності до кооперації. Або він може нехтувати цим порушенням, вважаючи що виправлення ситуації змусить його до ще більших витрат і є очевидно не раціональним. Тому, слід зауважити, що спільне відстоювання інтересів можливе лише за умови наявності норм кооперації, співучасті. Тобто цінності можна розглядати як ресурс, який може привести до реального представництва групи в політичному процесі.

Активно діючими і такими що спираються на підтримку своїх членів в Україні є об'єднання чорнобильців, афганців та ін. Тобто людей, в яких почуття солідарності було напрацьоване завдяки екстремальним умовам діяльності, що сприяли специфічно прихильному ставленню до представників своєї групи і привели до створення внутрішніх характеристик групи, сприятливих для групової діяльності (міжособистісна довіра, солідарність і т. д.). Тобто спільність інтересів і потреба їх відстоювання не є самі по собі достатньою причиною для діяльності в якості групи інтересів. Структурування інтересів в Україні носить переважно захисний характер. Ефективність функціонування в якості груп інтересів в

Україні показують ошукані вкладники, люди, які зазнали якогось лиха, утисків. Їх намагання відстояти свої інтереси призводить і до утворення відповідних організацій, і до ефективної діяльності в якості групи інтересів.

Проте навіть групова діяльність захисного характеру в Україні є не поширеною, в порівнянні з кількістю груп, чий інтереси потребують захисту. Фактично лише у випадку, коли існує загроза якимось важливим, життєвим інтересам чи коли люди зазнають безпосередньої матеріальної шкоди, вони виявляються готовими до активної групової діяльності. Тобто їх побоювання в цій ситуації зазнати ще більших витрат нівелюється тим, що ці втрати будуть неспівмірними з тими, яких вони вже зазнали. Заподіяна шкода є настільки значною, що перевищує всі можливі витрати з її відновлення. Таким чином людина виявляє готовність до активних дій. Всім учасникам груп притаманне чітке усвідомлення свого інтересу, яке практично не потребує додаткового узгодження, агрегування, і його цінність нівелює всі інші можливі розходження між учасниками групи.

Міжособистісна довіра, яка встановлюється в таких групах, довіра до анонімного іншого в цій ситуації обумовлена визнанням вагомості завданої шкоди чи необхідності захисту інтересів. Тобто члени групи довіряють один одному, оскільки розуміють, що для кожного цей інтерес є дуже важливим і кожен готовий вкласти певні ресурси в захист цього інтересу чи у відновлення порушеної рівноваги. Це гарантує впевненість у тому, що інший тут надовго, і дає членам групи необхідне почуття солідарності як "друзям по нещастю".

Дуже часто громадянам бракує усвідомлення належності до групи, наявності групової, корпоративної свідомості. І це ускладнює їх колективну діяльність із захисту своїх інтересів. Тому без усвідомлення групових інтересів взаємодія в рамках групи є мало ймовірною. Це призводить до поширення в Україні латентних та маргінальних груп інтересів, які фактично позбавлені можливості відстоювати свої позиції. Соціальні групи, наявні в українському суспільстві, виявляють активність і здатність до групової, колективної діяльності лише при стійкому незадоволенні потреби в реалізації права на життя чи за наявності визначених і відчутних загроз власним інтересам.

Базова ціннісна сутність суспільства не завжди визнається серйозним мотиватором для групової діяльності. Його специфіка швидше обумовлює обрання позагрупових форм відстоювання власних інтересів. Причини цього полягають у притаманних нашим співгромадянам низькому рівні суспільної активності, відсутності віри у власні сили, специфічному індивідуалізмі, невпевненості у собі та замкненості, що не відповідає потребам громадянського індивідуалізму та існує виключно в галузі вузькогоспичних інтересів на побутовому рівні. Якщо в рамках європейської традиції індивідуалізм є однією з підстав для утворення груп інтересів і їх успішної діяльності, то в Україні він є нездоланною перепорою для їх утворення, оскільки не поєднується з визнанням раціональності і доцільності групової діяльності.

Сьогодні ми не можемо говорити про встановлення плюралістичної системи представництва інтересів, оскільки значна частина груп інтересів залишаються латентними. На противагу їм, інші володіють широкими і потужними можливостями. Найбільш дієвими і ефективними в Україні слід визнати тіньові економічні інтереси, або ж, як їх ще називають, фінансово-промислові групи, які використовують свою забезпеченість матеріальними ресурсами, наявність неформальних каналів зв'язку з державними структурами для відстоювання своїх інтересів. В той же час дисфункційний характер

громадянської активності і участі не дає змоги групам "загального інтересу", групам позбавленим відповідних ресурсів набути рівноправного статусу. Активність громадян як фундаментальне підґрунтя громадянського суспільства втрачає перспективи розвитку за умов неефективності публічних форм реалізації інтересів груп, таких як неурядові організації. Нестабільність соціальної структури наразі утруднює процес агрегування і артикуляції групових інтересів, формування інститутів політичного представництва.

Можливості розвитку групової діяльності в Україні та ефективного функціонування груп інтересів слід на даному етапі шукати не в формальних умовах їх існування, а в їх внутрішніх характеристиках. Фактично для українського суспільства характерним є те, що активізація групової діяльності відбувається виключно у відповідь на вагомі, помітні і болючі для членів групи виклики. Або в тому випадку, коли відсутніми є групи, що зазнають впливу, і об'єкт звернення вважається більш доступним. Так, органи місцевого самоврядування частіше стають об'єктами впливу з боку груп інтересів, оскільки вважаються більш реактивними, тобто є більше сподівань, що діяльність групи буде ефективною. Іншою ситуацією, в якій відбувається їх активізація, є специфічні, як для загального стану суспільства, характеристики – високий рівень солідарності та притаманна членам групи особиста довіра.

На сьогодні становлення та поширення важливої для діяльності груп інтересів групової ідентичності і пов'язаних з нею групової консолідації та солідарності можливі завдяки елаборації, тобто прогресивній раціоналізації і новій змістовній наповненості понять участь, інтерес, група, групова діяльність та інтенсифікація і абсолютизація активної особистості, якої наразі бракує українському суспільству.

За останнє десятиріччя у нашій країні відбулися значні зміни, які торкнулися усіх складових функціонування нашої держави, її політичної та економічної систем. Суспільство зіткнулось з новими політичними явищами та проблемами. Прикладом таких нових процесів є практика негативного маніпулятивного впливу на суспільну думку, особливо під час виборчих кампаній. Відомо, що маніпулювання людьми можливе та ефективне лише за наявності відповідних знань про об'єкт такого впливу.

З огляду на цю специфіку маніпулювання, вкрай важливо звернути увагу передусім на ціннісний вимір та особливості маніпулятивного впливу, на реальні та можливі зловживання суб'єктів політичного процесу на нові виклики суспільству, що ними провокуються.

Політика, зазвичай, розглядається як взаємодія, основним суб'єктом якої є людина з її особливостями сприйняття, ставлення до оточуючого світу, свідомої життєвої позиції тощо. У політиці достатньо легко віднайти багато суб'єктивних компонентів. До них належать: світогляд, ідеологія, психологія, культура тощо.

"Людське обличчя" політики значною мірою є залежним від світу цінностей як суб'єктивних переваг людей, їх уявлень про бажані чи небажані події, явища, які виражають їх суспільну значущість.

Сьогодні вибудовується нова демократична система цінностей, в основі якої, в епіцентрі розвитку суспільства перебувають інтереси особи та визнання вільного її розвитку як умови вільного поступу усіх людей. Водночас наріжні камені цієї піраміди "розмиваються" прихованими тенденціями зростання маніпулятивного впливу, який стає все поширенішим у політичній практиці, все частіше проривається на поверхню суспільного життя.

Людині завжди було притаманне ціннісне ставлення до предметів та явищ навколишнього світу. У процесі

осмислення виявлялась значущість останніх, тобто визначалась їх цінність, та й, взагалі, цінність самої людини. Коли йдеться про політичне маніпулювання людиною, остання автоматично ототожнюється з неживим предметом, втрачає своє ціннісне наповнення. В такий спосіб маніпулятивний вплив за своєю суттю руйнує особистий унікальний потенціал людини, її здатність бути суб'єктом суспільного життя, вільного спілкування, творчої та ефективної діяльності, творцем власної долі. Саме тому можна стверджувати про негативне аксіологічне наповнення сутності маніпулювання, про політичну маніпуляцію як антицінність.

У науковій літературі цінності трактуються як специфічні соціальні визначення об'єктів навколишнього світу, які виявляють їх позитивне або негативне значення для людини та суспільства (добро, зло, прекрасне, потворне, ідеали тощо). Цінності є внутрішнім стрижнем культури, концентрацією духовних потреб та інтересів соціальних спільнот, центрами мотивації людської поведінки. Т. Парсонс трактує цінності як найвищі принципи соціальної дії, які забезпечують об'єднання індивідів у спільноту та згоду всередині цієї спільноти. Отже, цінності одночасно інтегрують та диференціюють людей, сприяють виникненню соціальних класів, верств, етнічних груп, націй та народів [10].

Політичні цінності та людина як найважливіша з них творить ядро важливих компонентів політичної діяльності:

- ✓ ідеології як системи цінностей та групових переконань й переваг;
- ✓ політичної культури як моделі орієнтації та поведінки людини в політиці, яка включає пізнання, емоції, оцінки та слугує критерієм вибору політичної інформації;
- ✓ політичної системи – цінностей та інститутів, які організовують використання політичної влади;
- ✓ самої політики як встановлення та розподілу цінностей у суспільстві.

Така роль цінностей у політичній сфері визначається тим, що дуже часто в політику люди привносять свої власні уявлення про найбажаніше чи, навпаки, небажане, а цінності якраз і являють собою бажані події, мету, до якої прагнуть.

Сьогодні в гуманітарних науках виділяють дві полярні концепції цінностей: функціонально-соціологічну та психологічну. У центрі уваги першої лежить можливість цінностей регулювати реальну поведінку особистості та пов'язувати її з системою соціального значення, з нормативною функцією цінностей. Цей напрямок досліджень встановлює важливу роль ціннісної свідомості в соціальній організації.

У контексті людського виміру цінності наділяються двоїстою функцією: особистою та соціальною. Особистий зміст цінностей проявляється у чотирьох аспектах. По-перше, вони мають концептуальний елемент, глибший, ніж почуття, емоції чи потреби. У цьому значенні цінності розуміються як абстракції, виведені з досвіду. По-друге, вони афективно наповнені чи включають визначене тлумачення, що має емоційний аспект. По-третє, вони не є конкретними цілями, але співвідносяться з ними та слугують критеріями вибору. По-четверте, вони є доволі істотними.

Досвід свідчить, що у соціумі існує доволі широке коло ціннісних домінант, що взаємодіють. Специфіка їх полягає у тому, що вони, здійснюючи значний вплив на політичне життя, як правило, мають позаполітичний характер та походження, передусім з більш фундаментальних сфер буття: моралі, релігії, економіки тощо. Саме у політичній сфері ці цінності реалізуються, визначаючи, власне, політичні цінності, їх зміст, вибір по-

літичних пріоритетів, характер політичної аргументації, інструментарій та програматику політичної дії, їх межі та можливості впливу на суспільне життя.

Основною ціннісною домінантою політики дослідники називають ідею захисту та реалізації прав людини як основної цінності. Саме тому йдеться про важливість орієнтувати людину щодо її місця та ролі у суспільстві. Характер такого орієнтування визначається способом соціального існування людини та типом її свідомості. Для розвинених країн головною серед системи базових цінностей є свобода, яка ставить людину у центр суспільного буття. Найвищою метою визнається розвиток людської індивідуальності, дії людини відповідно до власного вибору, інтересів та потреб.

Свобода – це передусім свобода вибору суспільного устрою та форми державного правління, це можливість адекватного забезпечення основних життєвих потреб людини, це свобода від утисків та обмежень з боку владних структур, а також гарантована можливість розпоряджатися собою, своїм життям та своїм майном. До неї належить й сукупність політичних прав та свобод, що окреслюють місце людини у державі, її здатність здійснювати вплив на політичні інститути та на хід політичних процесів. Отже, цінності є важливим компонентом механізму політичних орієнтацій та діяльності, вони визначають сутність найфундаментальніших політичних явищ та дають змогу краще розкрити людську, суб'єктивну природу політики [11].

Будучи певними критеріями вибору у політичній діяльності політичні цінності водночас можуть розглядатися як засіб маніпуляції, зокрема під час маскування хибних цілей популярними цінностями. Історія політичного життя знає приклади маніпулятивного використання цінностей; так як скільки найрізноманітніший зміст вкладався у такі категорії, як свобода, рівність, демократія тощо. Не є винятком й наша сьогоденна дійсність: потрібен особливий талант у розпізнаванні реальних цілей за вербально заявленими цінностями, які переслідують різні політичні угруповання за допомогою апеляцій до цінностей.

Цю ситуацію можна пояснити тим, що часто цінності трактуються як загальноприйняті переконання стосовно цілей, до яких повинна прагнути людина, та засобів, які вона може використовувати для досягнення цих цілей. У цьому випадку цінності поділяють на термінальні (цінності-цілі) та інструментальні (цінності-засоби). Термінальні цінності репрезентовані традиціями, свободою, а інструментальні – авторитетністю, спілкуванням [12]. Перша група цінностей є стійкішою та тісніше взаємопов'язана з системою суспільних цінностей.

Трактуючи політичні цінності як засіб в арсеналі маніпулятора, не можна забувати про суть самого маніпулювання у його ціннісному вимірі. У цьому випадку можемо трактувати феномен маніпулювання свідомістю особистості як цінність у її негативному наповненні, і швидше стверджувати про визначення його як антицінності. Беручи за аналогію цю типологію цінностей, для визначення ціннісного потенціалу політичного маніпулювання можна трактувати останнє як антицінність-ціль та антицінність-засіб.

У науковій літературі антицінностями називають такі реальності, які за своєю природою суперечать цілісній структурі особистості: ненависть, расизм, пристрасть до розкоші, заздрість, експлуатація людини людиною [13]. Водночас є реальності, цінність чи антицінність яких залежить від їх використання. Прикладом таких реальностей можуть бути гроші, які перетворюються у цінність, якщо стають засобом розвитку культури чи солідарності з бідними. Яскравим прикладом є й влада,

яка може перетворитися з цінності позитивної, що слугує іншим людям, організовує їх та керує ними, стимулює до розвитку, у антицидентність, що проявляється у підпорядкуванні людей, приниженні, нехтуванні їх інтересів з метою реалізації власного, егоїстичного блага. Кожна особистість формує свою власну шкалу об'єктивних цінностей, які групує у ієрархічному порядку, для того, щоб згодом ця шкала вихідним мотивом чи орієнтиром у майбутніх її діях.

Враховуючи основні тлумачення та основні прояви політичної маніпуляції, необхідно зазначити, що у цьому понятті проявляються два його основні значення – пряме й метафоричне. Саме останнє з них сьогодні стає основним та базовим тлумаченням цього поняття, привертаючи до себе все більшу увагу дослідників. У своєму метафоричному наповненні маніпулювання має достатньо високу диференціацію, тобто у цьому випадку йдеться про систему понять, для яких як родова виступає маніпуляція. До системи таких понять можна віднести маніпулятивний вплив, психологічні маніпуляції, маніпулювання (в тому числі і маніпулювання в політиці, маніпулювання суспільною думкою, суспільною свідомістю тощо), міжособистісні маніпуляції, соціально-політичне маніпулювання особистістю тощо.

Дослідники, вивчаючи маніпулятивну діяльність загалом, стверджують про її позитивне значення, особливо про еволюцію тваринного світу в процесі становлення людини. Маніпулювання й сьогодні відіграє прогресивну роль в удосконаленні технічних можливостей, в освоєнні різних природних сфер Землі та космосу. І це не дивно, адже в буквальному розумінні термін "маніпуляція" (від франц. *manipulation*, лат. *manipulus* – жменя або *manus* – рука) означає рух рук, що пов'язаний із виконанням певної програми чи завдання. Маніпуляції – різні види дій, які виконуються руками: управління важелями, виконання медичних процедур, довільне поводження з предметами.

У метафоричному трактуванні означенням маніпулювання може бути певний психологічний вплив на іншу людину, який не завжди нею усвідомлюється й змушує її діяти так, як того бажає маніпулятор. Останній найчастіше приховує свої наміри, щоб досягти бажаної мети. Отже, маніпуляція – це вид психологічного впливу, досконале здійснення якого веде до прихованого спонукання в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями. Загалом маніпуляції можна визначити так: дії, скеровані на "прибирання до рук" іншої людини, які виконуються так майстерно, що у неї (людини, над якою здійснюється маніпуляція) створюється ілюзія, що вона сама управляє своєю поведінкою. Ціль маніпулятора – створити "вільний вибір", змінити поведінку аудиторії на свою користь, уникаючи прямого примусу, лише скеровуючи дії реципієнта [14].

У науковій літературі політичне маніпулювання розглядається як система засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку. У Великому Оксфордському словнику політичне маніпулювання "визначається як вигідний й підступний вплив на людей з метою досягнення особистої вигоди засобами масової інформації" [15].

У політологічних дослідженнях політичного маніпулювання домінантне значення мають два напрямки: 1) апологетичний, згідно з яким політичне маніпулювання розглядається як необхідний засіб управління свідомістю мас, оскільки у масовому суспільстві управління масами стає неминучим і процес омасовлення досягає свого апогею у сучасному технічному світі, су-

часній техногенній цивілізації; та 2) соціально-критичний напрямок, який кваліфікує політичне маніпулювання як принципово нове сприйняття соціальної дійсності, нової системи взаємовідносин між людьми [16]. За такої системи взаємовідносин людина трактується з позиції залежності, піддаваності примусу та тиску. У цьому випадку заперечується унікальність та неповторність кожного, що призводить, в свою чергу, до ускладнення процесу поступу усього людського співтовариства.

Відколи людина розпочала досліджувати, вивчати сама себе, пізнавати свою внутрішню сутність, відтоді виникає потреба визначити її значення та внесок у існування усього живого. Тезою, яка підтверджує найвищу цінність окремої особистості, ще у IV ст. до н. е. озвучив Протагор, для якого людина була мірою усіх речей, існуючих, як вони існують, та неіснуючих, як вони не існують. Отже, людина була, є і буде найвищою цінністю, тобто критерієм для оцінки предметів та явищ навколишнього світу, зокрема тих, які вона сама творить у процесі своєї діяльності.

Якщо розглядати політику як сферу діяльності, яка пов'язана з відносинами між соціальними та соціально-етнічними утвореннями, основою якої є проблема завоювання, утримання та використання влади, то логічно впливає, що в її основі лежить модифікація суспільної поведінки в інтересах певних суб'єктів політики, а найчастіше пануючої еліти. Ця модифікація полягає у координації групової діяльності, зміні її напрямку та у підтримці чи відмові від існуючих традицій. У цьому випадку політичне маніпулювання можна з впевненістю назвати одним із найдавніших способів здійснення влади. У контексті теорії макіавеллізму, саму політику трактують як мистецтво маніпулювання людьми. Представникам цієї теорії протистоять ті, хто вважає за необхідне підкорятися загальноприйнятим нормам моралі у політиці. Ці дві позиції ніяк не можуть досягнути певної "золотої середини" стосовно проблеми маніпулювання, хоча, на наш погляд, її пошук стає все більш нагальним та необхідним для сучасного суспільства.

Створені людиною можливості та засоби маніпулятивного впливу дають змогу побачити їх антицидентну, здебільшого шкідливу сутність. Покажемо у цьому випадку є збіг чи незбіг систем цінностей, якими керуються у своїх діях суб'єкт та об'єкт політичного маніпулювання. Дослідники стверджують, що чим більше буде збігів у цих системах цінностей цих двох груп, тим швидше і успішніше розвиватиметься демократичне суспільство [17].

Не останню роль у гальмуванні демократичного розвитку відіграє й загальна плинність політичних орієнтацій, які доволі повільно перетворюються, власне, у політичні цінності. Наслідком цього є аполітичність більшої частини громадян, або ж спотворена поінформованість, яка сприяє виробленню вигідної маніпулятору громадської думки. Саме тому можемо стверджувати про цінності як про засіб політичного маніпулювання, що перетворюються у певні стереотипи, символи, кліше та політичні міфи, які використовуються суб'єктом маніпулятивного впливу, що відкидає елементи попередньої системи цінностей та використовує вигідний для нього політичний досвід.

Поєднання апологетичного та соціокритичного підходів до маніпулювання свідчить про складність та неоднозначність цього процесу, про необхідність враховувати позитивне та негативне наповнення політичних цінностей, які проявляються у самій сутності та специфіці процесу маніпулятивного впливу. Отже, йдеться про практичне та теоретичне визначення проблеми маніпуляції особистістю, що проявляється у нівелюванні її унікальності, в обмеженні її розвитку через відмову від особистої свободи, у перетворення її в об'єкт соці-

льного буття, що прямо суперечить базовим політичним цінностям, які утверджують розвиток індивідуальності конкретних людей, їх здібностей та життєвих позицій. Вирішення цієї проблеми можливе лише через зміни у способі мислення, відчуття, розуміння, оцінювання та дії, лише через розширення власного "я".

Таким чином, політична діяльність є основою перетворення суспільства. Найвищою формою прояву політичної діяльності, спрямованої на досягнення соціально-економічних і політичних цілей, є політична активність. Водночас стимулює її демократизація суспільно-політичного життя. Політична діяльність в її активних формах забезпечує поступовість історичного розвитку.

Сьогодні формується нова демократична система цінностей, в основі яких, перебувають інтереси особи та визнання вільного її розвитку як умови вільного поступу усіх людей. Водночас наріжні камені цієї піраміди "розмиваються" прихованими тенденціями зростання маніпулятивного впливу, який стає все поширенішим у політичній практиці, все частіше проривається на поверхню суспільного життя.

У науковій літературі цінності трактуються як специфічні соціальні визначення об'єктів навколишнього світу, які виявляють їх позитивне або негативне значення для людини та суспільства (добро, зло, прекрасне, потворне, ідеали тощо). Цінності є внутрішнім стрижнем культури,

концентрацією духовних потреб та інтересів соціальних спільнот, центрами мотивації людської поведінки. Вони виступають найвищими принципами соціальної дії, які забезпечують об'єднання індивідів у спільноти та згоду всередині цієї спільноти. Отже, цінності одночасно інтегрують та диференціюють людей, сприяють виникненню соціальних класів, верств, етнічних груп, націй та народів.

1. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: – 2-ге вид., стереотип. – К.: МАУП, 2001. – 384 с.; 2. Безаров О. Т. Політологія: Навч. посіб. для студ. вищих мед. і фармацевт. навч. закл. [О. Т. Безаров; М-во охорони здоров'я України, Буковинський держ. мед. ун-т.] – Чернівці: БДМУ, 2007. – 324 с.; 3. Борисов Ю. С. Політологія в вопросах и ответах. – Ростов на Дону: Феникс, 1998; 4. Іщенко М. П. Політологія: Навч. посіб. [М. П. Іщенко, П. І. Гаман; М-во освіти і науки України.] – 2-е допов. вид. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2007. – 387 с.; 5. Безаров О. Т. Політологія // Указ. твір; 6. Іщенко М. П. Політологія // Указ. твір; 7. Бебик В. М. Базові засади політології... // Указ. твір; 8. Борисов Ю. С. Політологія в вопросах и ответах // Указ. твір; 9. Безаров О. Т. Політологія // Указ. твір; 10. Безаров О. Т. Політологія // Указ. твір. – С. 113; 11. Борисов Ю. С. Політологія в вопросах и ответах // Указ. твір. – С. 45; 12. Прикладна політологія: Навч. посіб. [Бойко О. Д. та ін.; за ред. В. П. Горбатенко.] – К.: Вид. центр "Академія", 2008. – 471 с.; 13. Іщенко М. П. Політологія // Указ. твір; 14. Гелей С. Д. Політологія: Навч. посіб. [С. Д. Гелей, С. М. Рутар.] – 7-ме вид., перероб. і допов. – К.: Знання, 2008. – 415 с. – С. 114; 15. Політологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. [В. Г. Антоненко, В. Д. Бабкін, О. В. Бабкіна та ін.; за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка.] – 3-є вид., переробл. і допов. – К.: Академія, 2008. – С. 191; 16. Там само; 17. Безаров О. Т. Політологія // Указ. твір. – С. 163.

Надійшла до редколегії 27.08.2010 р.

А. С. Сніжко, асп., КНУ ім. Тараса Шевченка

ПОЛІТИЧНА ПРОПАГАНДА ЯК ЗАСІБ ВЗАЄМОДІЇ ПАРТІЙ ТА СУСПІЛЬСТВА

У статті автор розглядає особливості використання політичної пропаганди як засобу взаємодії партій та суспільства.

Ключові слова: політична пропаганда, комунікація, партія, суспільство.

В статье автор рассматривает особенности применения политической пропаганды как способа взаимодействия партий и общества.

Ключевые слова: политическая пропаганда, коммуникация, партия, общество.

In the article author review a features of using of political propaganda as means of interaction of parties and society.

Keywords: political propaganda, communication, party, society.

Перманентні політичні процеси, що здійснюються в рамках системи суспільства, позначені діяльністю різноманітних політичних інститутів, які зумовлюють взаємодію сукупності її складових. Серед таких інститутів особіно виступають політичні партії – добровільне об'єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів [1], яке відбувається "шляхом здобуття, утримання і використання державної влади" [2]. Одним з ключових інструментів взаємодії партій із суспільством є пропаганда – діяльність, що передбачає системне поширення, поглиблене роз'яснення соціально-політичних, економічних, правових поглядів, ідей, теорій та забезпечує формування у суспільстві певних настроїв, закріплення у свідомості громадян тих чи інших цінностей, орієнтацій, уявлень з метою максимального розширення кола прибічників відповідної ціннісної системи" [3].

Питаннями використання пропаганди у діяльності партій присвячені різноманітні наукові дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених: Е. Аронсона та Е. Р. Пратканіса, М. Грачова, Г. Лассвелла, В. М. Петрика, Г. Г. Почепцова, Л. Г. Фещенко, І. В. Шовкуна, О. А. Штоквиша, Х. Хесса та ін. Проте ці автори не приділяють достатньої уваги технологічним аспектам взаємодії партій із суспільством, механізмам інтродукції інформації в маси та особливостям їх зворотної реакції. Тож дана стаття покликана проаналізувати існуючий на сьогодні науковий матеріал з метою виявлення оптимальних теоретичних схем використання пропаганди у партійній діяльності та її практичній реалізації.

Партії, будучи "вершиною піраміди сучасного громадянського суспільства" [4], приймають участь у політичному процесі майже на всіх його етапах, слугуючи таким чином "сполучною ланкою між державою і громадянським суспільством, створюючи прямі і зворотні зв'язки в політичній системі" [5]. Для представлення взаємодії партій та суспільства можна застосувати метод моделювання, рег аналогій використаний відомими політологами Д. Істоном та К. Дойчем для створення власних концепцій політичних систем.

У загальному вигляді концепція Девіда Істона розкриває співіснування політичної системи та зовнішнього середовища, в тому числі партій і суспільства. На його думку, така система є "відкритою", та постійно сприймає імпульси із зовнішнього середовища та реагує на них. Подібна взаємодія здійснюється за рахунок прямих зв'язків, але окрім цього і зворотних, що відбуваються завдяки "петлі зворотного зв'язку" (feedback loop) – механізму сигналів-відповідей із зовнішнього середовища, які сприяють адаптації та вдосконаленню самої політичної системи [6].

Зазначений принцип взаємодії реалізується між партіями та суспільством завдяки політичній пропаганді. Так "за допомогою політичних партій правляча еліта здійснює свій вплив на народ і "змушує" його прийняти її політику, в свою чергу народ (суспільство), його найактивніша частина намагається через партії вплинути на органи державного управління" [7]. Укладається умовний "союз між юрбою та елітою" [8], в якому партії застосовують свій пропагандистський ресурс для наведення мас, здобуття підтримки та використання їх для

реалізації певних ідей, програмових засад, політики в цілому. У свою чергу суспільство реагує на подібний вплив: всіляко підтримуючи (або не підтримуючи) окремі політичні сили, голосуючи (або не голосуючи) за них, сприймаючи позитивно їх агітаційні заходи або продукуючи, натомість, контрпропаганду знизу. Відмітимо, що для тоталітарної пропаганди притаманні лінійні зв'язки із суспільством, імперативної природи, зі слабкою здатністю до вдосконалення та повним неприйняттям критики знизу. Застосування пропаганди в умовах демократії передбачає лінійні шляхи впливу на соціум, які також можуть доповнюватися зворотними. Останнє покращує її ефективність, здатність до адаптації, загального вдосконалення та критичного перегляду. Зворотні зв'язки суспільства з партіями на практиці реалізуються у пропаганді через її безпосередню оцінку в пресі, серед громадськості, у спеціальних опитуваннях населення (в тому числі й ініційованих самими партіями); завдяки пропозиціям та рекомендаціям щодо її покращення, які надходять знизу; через провадження суспільством контрпропаганди чи власних агітзаходів.

Концепція політичної системи Карла Дойча взагалі ґрунтується на засадах політичної комунікації, проявом якої, як відомо, є агітаційно-пропагандистська діяльність. Вона складається з "інформаційних потоків і комунікативних взаємодій між системою й середовищем, а також окремими блоками усередині самої системи", а також передбачає зворотні зв'язки, "що виводять систему на новий цикл функціонування" [9]. К. Дойч виділяє три основних типи комунікацій у політичній системі: 1) особисті, неформальні комунікації (face-to-face); 2) комунікації через організації (партії, групи тиску, тощо); 3) комунікації через ЗМІ [10]. Підкреслимо, що всі перераховані автором типи інформаційного обміну у політичній практиці часто пов'язані із використанням методів пропаганди, які сприяють налагодженню ефективних зв'язків із масами у двосторонній інформаційній взаємодії.

Обґрунтування принципу "петлі зворотного зв'язку" у політичній пропаганді знаходять місце у роботах професора М. Грачова, який спростовує тезу про односторонній вплив пропаганди. Він пояснює, що "політична комунікація буде самоорганізовуватися й самонаправлятися за допомогою зворотного зв'язку між її учасниками" [11]. І відправник, і одержувач взаємокорегують рефлексії, уточнюючи вплив на свідомість один одного. Під час здійснення пропагандистських процесів обидва учасники піддають власній інтерпретації факти політичної дійсності, при цьому виникають розбіжності, які "змушують кожного з учасників комунікаційного процесу корегувати свої дії залежно від дій іншого учасника" [12]. Тобто на практиці, якщо народ не підтримує політичну партію та не голосує за неї, то її політтехнологам варто переглянути і вдосконалити методи пропаганди, яким вони послуговувалися.

Американський політолог Г. Лассвелл, визначає пропаганду як "управління суспільними відносинами, настроями завдяки маніпуляції важливими символами" [13]. На думку автора, це досягається через метод стимул-реакції, який дає змогу максимально точно визначити бажання та настрої респондентів [14]. Суб'єктом пропаганди створюється спеціальний словник зі слів-стимулів, який впроваджується в політичну кампанію, і слугує індикатором суспільної реакції. Таким чином, від об'єктів пропаганди до її джерела надходить позитивна/негативна реакція на конкретні подразники, що у свою чергу дозволяє модифікувати інформаційний вплив, прибравши негативні чи підсиливши позитивні стимули.

Пратканіс й Аронсон у ланцюгу комунікаційної передачі вирізняють двох учасників: джерело інформації –

"комунікатор" або "адресант" та споживач – "адресат". Вони зазначають, що переважна більшість пропаганди є одностороннім впливом, проте в умовах застосування таких технологічних прийомів, як "дебати і порівняння", цей процес перетворюється на двосторонню взаємодію. В політичній практиці вельми часто виникає необхідність налагодження безпосереднього контакту з адресатом, бо "чим більше інформовані члени аудиторії, тим менше ймовірність, що їх переконують односторонні докази, і тим імовірніше, що їх переконає аргументація, у ході якої викладаються, а потім спростовуються важливі доводи протилежної сторони" [15].

Описану двобічність варто розуміти як діалог, особливо коли це стосується усних форм спілкування, де застосовуються інтерактивні символічні форми – інтонація, жести, вирази обличчя, тощо. Очевидність сказаного підтверджується також і у випадках телефонної розмови, радіобесід, теле- та Інтернет конференцій, які повсякчас мають місце у політичній практиці. Саме завдяки багатоманітності та доступності сучасних засобів комунікації і вдається подолати однонаправлений вплив "правляча еліта – керовані маси", вдається перейти на новий перспективний рівень контактування, "до справді демократичного діалогу між "керуючими" та "керованими" [16].

При організації політичними партіями пропагандистських кампаній, ініціатива налагодження контактів з суспільством надходить переважно зверху. Проте активаторами агітаційно-пропагандистських заходів можуть виступати і низові партійні осередки, різні соціальні групи чи окремі представники громадськості. Ілюстрацією такої суспільної активності може слугувати іміджева піар-акція на підтримку прем'єр-міністра Росії В. Путіна (в рамках кампанії підняття рейтингу політика), що була розпочата студентками та випускницями факультету журналістики Московського державного університету 7 жовтня 2010 року (до дня народження прем'єра). Так майбутніми журналістками було створено еротичний календар з власними фотографіями та явно політичними запитаннями-слоганами, направленими на підкреслення позитивних рис образу Путіна: "Як щодо третього разу?" (натяк на третій президентський термін), "Ліси загасили, а я все ще палаю!" (натяк на успішне керування пожежогасінням влітку 2010 року) та інше. Календар було спочатку прорекламовано в Інтернеті, а потім за кошти спонсорів опубліковано накладом в 50 тис. примірників. Проте відразу після виходу цих матеріалів друком, сама акція та її ініціаторки були піддані жорсткій критиці та моральному осуду з боку правлячої еліти, представників політикуму, керівництва навчального закладу, інтелігенції та громадськості, також відмежувався від "подарунку" і сам російський прем'єр [17]. Пропаганда влади знизу зазнала повного фіаско і була сприйнята суспільством лише як спроба підлабузництва до владноможних. До того ж ця акція стала приводом для початку опозицією контрпропагандистських дій проти влади – вийшов друком календар за участю антивладно налаштованих студенток-журналісток із незручними запитаннями до прем'єра: про політичні вбивства, зростаючу інфляцію та корупцію, тощо. Таким чином невдала агітація знизу замість покращення іміджу політика, навпаки завдала йому збитків.

Вищеописана ситуація демонструє випадки, коли традиційні адресант і адресат міняються місцями. Саме частина суспільства виступає пропагандистом, що намагається поширити свій вплив як на владу, так і на весь соціум. Проте подібні низові ініціативи є радше виключеннями, ніж правилом. Зазвичай під такі заходи мімікрується владна агітаційно-пропагандистська діяльність, що у прихованому вигляді набуває більшої ефективності.

Отже політичну пропаганду можна охарактеризувати як взаємне відношення двох сторін, де одна з них має переважаючий вплив. Це суб'єкт-об'єктні стосунки, де суб'єкт пропаганди (наприклад, партія) займає домінуюче становище і генерує інформаційний вплив, а об'єкт пропаганди (наприклад, суспільство) займає рецесивне положення і є споживачем подібного впливу. Тут не можна говорити лише про пасивне споживання пропаганди, оскільки об'єкт має здатність активно обмірковувати, опрацьовувати та модифікувати сприйняття, і користуючись зворотними зв'язками, переадресувати отриманні меседжі назад до джерела. В такій двосторонній взаємодії суб'єкт і об'єкт можуть мінятися ролями, наприклад тоді, коли суспільство починає активно впливати на партії (що повсякчас трапляється за демократичних режимів, в умовах існування громадянського суспільства). Таким чином, у структурі інформаційного ланцюга доречно виділяти не лише адресата і адресанта пропаганди, але й переадресатора (ретранслятора), що відіграє власну, неповторну роль.

Зрештою, підсумком зазначених взаємних контактів повинно стати вивіщення першочергового ініціатора пропаганди, який здобуває контроль і панування над потрібними об'єктами впливу – так партії здобувають прихильність мас і починають керувати соціумом. Проте існування механізмів зворотного зв'язку, інформаційного обміну в діалоговому режимі, аж ніяк не ускладнює поширення пропаганди в маси, а навпаки сприяє її вдосконалення, освоєнню нових способів впливу, покращенню

маніпуляційних механізмів. Тому в перспективі сучасної науки та політичної практики взаємодії з суспільством лежить створення інноваційних, уніфікованих методів відкритої або прихованої взаємодії, пошуку перспективних шляхів комунікації з використанням пропаганди.

1. Політологічний енциклопедичний словник [Упор. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка та ін.]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с. – С. 474-475; 2. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підруч. – 3-тє вид., стер. – К.: Либідь, 2005. – 576 с. – С. 327; 3. Політологічний енциклопедичний словник // Указ. твір. – С. 544-545; 4. Там само. – С. 475; 5. *Стаценко О. С.* Партії і партійні системи у сучасному демократичному процесі: Автореф. дис... на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – "Політичні інститути та процеси". – Сімферополь, 2004. – 17 с. – С. 15; 6. *Десятьєв А. А.* Основы политической теории: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1993. – 239 с. – С. 120-121; 7. *Обушний М. І.* Партіологія: Навч. посіб. – К.: Арістей, 2006. – 432 с. – С. 19; 8. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму; [Пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков]. – 2-е вид. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с. – С. 376; 9. *Десятьєв А. А.* Основы политической теории // Указ. твір. – С. 126-127; 10. Там само. – С. 127; 11. *Грачев М. Н.* Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития: Монография. – М.: Прометей, 2004. – 328 с. – С. 140; 12. Там само. – С. 141; 13. *Lasswell H. D.* The Theory of Political Propaganda // *The American Political Science Review.* – 1927. – Vol. 21. – No. 3. – P. 627; 14. Там само. – P. 630; 15. *Аронсон Э.* Эпоха пропаганды: механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление; [Пер. с англ. И. Н. Волкова, Е. Н. Волков]. – Перераб. изд. – С.-Пб.: Прайм-Еврознак, 2003. – 384 с. – (Проект "Психологическая энциклопедия"). – С. 216-224; 16. *Грачев М. Н.* Политическая коммуникация: от вещания к диалогу // Права человека в диалоге культур: Материалы междунар. науч. конф., 26-28 нояб. 1998 г. – М.: РГГУ, 1998. – С. 141-143; 17. *Яковина И.* Томное дело // *Корреспондент.* – 2010. – №. 39 (427). – С. 52-55.

Надійшла до редколегії 11.10.2010 р.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Редколегія збірника наукових праць "Вісник" висуває до авторів такі **технічні вимоги**:

- обсяг статті – 20-22 тис. знаків з пробілами;
- мова – українська, російська, англійська;
- стаття має містити анотацію українською, російською та англійською мовами;
- формат – RTF,
- шрифт – Arial;
- кегль: тексту статті – 10, посилань – 9;
- інтервал між рядками – 1.

Оформлення посилань:

- посилання в тексті подаються по порядку арабськими цифрами в квадратних дужках ([1]) без використання автоматичних зносок;
- у кінці статті має міститись нумерований список посилань на літературу по порядку цитування в тексті з вказаними сторінками відповідно до вимог ВАК України. (Наприклад: 1. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество; [Пер. с англ., общ. ред., сост. А. Ю. Согомонов] – М.: Политиздат, 1992. – С. 197.);
- редколегія вважає некоректним подвійний переклад.

Текст подається на CD, дискеті з роздрукованим примірником або надсилається електронною поштою.

E-mail: rudenko-@univ.kiev.ua; rudenko-@ukr.net

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Редколлегия сборника научных работ "Вісник" ставит перед авторами такие **технические требования**:

- объем статьи – 20-22 тыс.знаков с пробелами;
- язык – украинский, русский, английский;
- статья должна содержать аннотацию на украинском, русском и английском языке;
- формат – RTF;
- шрифт – Arial;
- кегль: текста статьи – 10, ссылок – 9;
- междустрочечный интервал – 1.

Оформление ссылок:

- ссылки в тексте подаются по порядку арабскими цифрами в квадратных скобках ([1]) без использования автоматических сносок;
- в конце статьи должен быть нумерованный список ссылок на литературу по порядку цитирования в тексте с указанием страниц в соответствии с требованиями ВАК Украины. (Например: 1. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество; [Пер. с англ., общ. ред., сост. А. Ю. Согомонов] – М.: Политиздат, 1992. – С. 197.);
- редколегия считает некорректным двойной перевод.

Текст подается на CD, дискете с распечатанным вариантом или присылается на электронную почту.

E-mail: rudenko-@univ.kiev.ua; rudenko-@ukr.net.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ФІЛОСОФІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

Випуск 101

За авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець *Д. Ананьївський*

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г. Л. Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 24.05.11. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № Фл1. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7. Обл.-вид. арк. 10. Зам. № 211-5698.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; факс (38044) 239 31 28.
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua